

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN FETHİ VE SONUÇLARI
(13-14. Yüzyıllar)

Bilen YILMAZ

Doktora Tezi

Ankara, 2019

MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN FETHİ VE SONUÇLARI

(13-14. Yüzyıllar)

Bilen YILMAZ

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2019

TEŞEKKÜR

Moğolistan'ın Türkiye Büyük Elçiliği ve Moğolistan Devlet Üniversitesi'nin destekleri ile dil eğitimi ve araştırma yapmak amacıyla Moğolistan'da bulunduğum süre içinde maddi ve manevi desteklerini asla unutamayacağım çok değerli Mongolistler ve Türkologlar ile tanışma fırsatı yakaladım. Prof. Dr. Zayabaatar DALAI ve Dr. Ankhbayar DANUU bu hayalin gerçekleşmesinde büyük pay sahibidir. Moğolistan Devlet Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde misafir öğretim üyesi olarak görev yapan ve büyük desteğini gördüğüm Prof. Dr. Şaban DOĞAN'a ve ailesine minnettarım. Tez izleme komitesinde bulunup akademik desteklerini eksik etmeyen Prof. Dr. Yunus KOÇ ve Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya müteşekkirim. Hem kaynak kullanımı hem de birebir değerlendirmeleri ile desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Ekrem KALAN'a şükranlarımı sunuyorum. Tez danışmanlığımı tereddütsüz kabul edip, Moğolistan bursu almam için bütün girişimleri yapan, akademik ve manevi desteğini unutamayacağım tez danışmanım Doç. Dr. Bülent GÜL'e minnettarım. Gerek meslek hayatımın gerekse eğitimimin bütün zorluklarında desteğini esirgemeyen eşim Nilüfer ve tez sürecinde aramıza katılan biricik kızımız Bengü'ye, hayatıma kattıkları değer için sonsuz teşekkürler.

Bengü'ye...

ÖZET

YILMAZ, Bilen. *Moğolların Türkistan Fethi ve Sonuçları (13-14. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Bu tezin konusu, Türkistan'ın Moğol hâkimiyetindeki dönüşümüdür. Cengiz Han liderliğinde dünya siyaset tarihine giren Moğollar, İslam kaynakları başta olmak üzere, genellikle medeniyet verilerini yok etmekle suçlandılar. Bu kaynakları değerlendiren daha yakın tarihli çalışmalarda ise Ortaçağda hemen bütün fetih hareketlerinin şiddet içerdiği gerçeği görmezden gelindi. Esasen olan biten, yüzlerce yıldır sürüp giden göçebeler ve yerleşiklerin savaşıydı. Fakat bu kez göçebeler galip geldi. Bu kez farklıydı; çünkü diğer göçebeler gibi sadece ihtiyaçları olanı alıp geri dönmediler, kurumsallaştılar. Yasaları vardı ve bu kez onları bir araya getiren tek unsur soy birliği değildi. Ortak çıkarlar için bir araya gelmişlerdi. Refah ve zenginlik istiyorlardı. Üstelik gücünü Tanrı'dan alan karizmatik bir liderleri de vardı. Onlar da atalarının yaptığı gibi, zenginliğin kaynağı olan Çin'e saldırdılar; ama bu daha önce defalarca denenmişti ve kısa vadede başarılması kolay görünmüyordu. Kaynak ele geçirilemiyorsa, onu besleyen damarları ele geçirmek daha akıllıca olabilirdi. Bu nedenle hedef bu kez Türkistan oldu. Burası Asya ve Avrupa arasındaki ticaretin kalbiydi ve burada siyaset üstü bir ekonomi ağı kuruluydu. Fakat zenginlik büyük kartellerin elinde toplanmıştı. Refah toplumun her kesimine ulaşmıyordu. Bölge, toplumsal baskılardan kaçanlar için bir sığınak haline geldiği gibi, kozmopolit birikimin yarattığı sorunlar da gündün güne artmaktaydı. Batı kısımları mezhep çatışmaları ile uğraşırken, daha doğuda Karahitayların Müslümanlara yönelik başlattığı katliamlar sürüyordu. Moğollar işte böyle bir ortamda Türkistan'a girdiler. Fethin büyük kısmında direnişle karşılaşmadılar. Direniş olan ve karşılığında şiddet gören şehirlerin ise büyük ticaret kartellerinin hâkim olduğu şehirler olması dikkat çekicidir. Yıkılan şehirlerin, hemen yanı başında yeniden kurulmaları, başlarına bölgenin sosyal ve kültürel hassasiyetlerini iyi bilen yöneticilerin atanmaları, ele geçirilen tüm toprakların hızlı ve etkili bir iletişim ağı içine dâhil edilmeleri, Türkistan'daki Moğol hâkimiyetinin sıradan bir istila olmayıp, planlı bir fütihat olduğunun işaretlerinden sadece birkaçıdır.

Anahtar Sözcükler

Moğollar, Cengiz Han, Türkistan, Dönüşüm, İstila, Fütihat, 13-14. Yüzyıllar.

ABSTRACT

YILMAZ, Bilen. *Turkistan Conquest of Mongols and its Results (13-14th centuries)*, PhD Thesis, Ankara, 2019.

The subject of this thesis is the transformation of Turkistan under Mongolian dominance. Mongols who entered into world politics by Genghis Khan are accused of terminating data of the civilisation in general and sources of Islam in specific. In more recent studies to evaluate these sources, the fact that almost all movements of conquest in Middle-Age include violence is ignored. In fact, the real happening was the fight of centuries between the migrants and the already settled groups. But this time, the migrants won. This time, the issue was different; the migrants didn't receive what they need and return; they are institutionalised. They had laws and this time the common phenomenon that brings them together was not unity of race. They got together for common benefits. They wanted welfare and prosperity. What is more, they had a charismatic leader taking its power from the god. Just like what their ancestors did, they attacked China which is the source of wealth. This has already been tried by others and it did not look possible in short run. If it was not possible to capture the source, it might be more logical to attack the roots to feed the source. For this reason, the target was Turkistan this time. This place was the heart of commerce between Europe and Asia. Here, there was a web of super-politics economic structure. However, the wealth was obtained by big cartels. Welfare was not able to infiltrate into all strata of the society. Although the region has become a refuge for ones who escape social pressures, problems that arouse due to the cosmopolitan accumulation in this region were surfacing at an increasing extent. While the western parts were engaged in sectarian conflicts, in the east sides, there were massacres started by Qara Khitans against the Muslims. Mongols paid their first step into Turkistan in such an environment. In the majority of the conquest, they did not face a significant resistance. It is surprising that; the cities with significant resistance and the ones that is subjected to a considerable amount of violence was the ones dominated by mighty cartels. Results such as; resettling the terminated cities nearby its previous place, assigning governors who are aware of the social and cultural considerations of the region and all conquered areas to be included in a more effective and rapid web of communication shows that; Mongol dominance in Turkistan was not a regular invasion but a planned action of conquest.

Keywords:

Mongols, Genghis Khan, Turkistan, Transformation, Invasion, Conquest, 13-14th Centuries.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ADAMA SAYFASI.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR.....	xii
TABLolar VE RESİMLER.....	xiii
ÖNSÖZ.....	xiv
GİRİŞ.....	1
Tezin Konusu, Amacı ve Yöntemi.....	3
Tezin Kaynakları.....	4
Moğolların Türkistan Hâkimiyetinin Fütihat Kuramı Çerçevesinde Analizi.....	18
1. BÖLÜM: BÜYÜK MOĞOL İMPARATORLUĞU’NUN TEMELLERİ.....	30
1.1. Siyasi Birlik Süreci.....	30
1.1.1. Cengiz Han’dan Önceki Moğolların Siyasi ve Sosyal Varlığı.....	30
1.1.2. Cengiz Han ve Büyük Moğol İmparatorluğu.....	42
1.2. Devletin Temel Unsurları.....	44
1.2.1. Toplumsal Temel	44
1.2.2. Ulusal İdeoloji.....	52
1.2.3. Disiplin ve Yasak	55
1.2.4. Ticaret.....	60

1.2.5. Kültürel Etkileşim.....	61
2. BÖLÜM: MOĞOLLARDAN ÖNCE TÜRKİSTAN'IN GENEL VAZİYETİ İLE TÜRKİSTAN'DAKİ MOĞOL VARLIĞINA DAİR BAZI TESPİTLER VE FÜTUHATIN GEREKÇELERİ.....	64
2.1. Türkistan Adı ve Tarihi İle Türkistan'daki Moğol Varlığına Dair Bazı Tespitler...	64
2.1.1. Cengiz Han'dan Önce Türkistan'da Moğol Varlığı.....	66
2.2. İşgal Öncesinde Türkistan'ın Genel Vaziyeti ve Fütuhatin Gerekçeleri	70
2.2.1. Siyasi Vaziyet.....	70
2.2.2. Ekonomik Vaziyet.....	72
2.2.3. Sosyal ve Kültürel Vaziyet.....	78
2.2.4. Fütuhatin Gerekçeleri.....	81
2.2.4.1. İdeolojik Gerekçeler.....	81
2.2.4.2. Ekonomik Gerekçeler.....	84
2.2.4.3. Politik Gerekçeler.....	85
2.2.5. Fütuhatin Formülü ve Pratiği.....	88
3.BÖLÜM: TÜRKİSTAN'DAKİ MOĞOL FÜTUHATININ SONUÇLARI.....	96
3.1. Fütuhata Başarılı Kılan Unsurlar.....	96
3.1.1. Ordu ve Disiplin.....	96
3.1.2. Öğrenme Arzusu.....	100
3.1.3. Doğal Koşullar.....	102
3.1.4. Karizmatik Lider.....	103
3.2. Moğol Fütuhatinin Sonuçları.....	108
3.2.1. Siyasi Sonuçlar.....	108

3.2.1.1. İktidar ve Yönetim.....	109
3.2.1.2. Diploması.....	122
3.2.2. Hukuki Sonuçlar.....	128
3.2.3. Askeri Sonuçlar.....	134
3.2.4. İktisadi Sonuçlar.....	144
3.2.4.1. Vergi Düzeni ve Para.....	147
3.2.4.2. Ticaret.....	153
3.2.4.3. Toprak Yönetimi.....	159
3.2.4.4. Zanaat ve Üretim.....	161
3.2.5. Sosyal ve Kültürel Sonuçlar.....	163
3.2.5.1. Toplumsal Yapı, Din ve İdeoloji.....	163
3.2.5.2. Dil ve Edebiyat.....	180
3.2.5.3. Şehir Hayatı.....	188
SONUÇ.....	194
KAYNAKÇA.....	198
EK 1: HARİTALAR.....	215
EK 2: MİNYATÜRLER.....	219
EK 3: RESİMLER.....	223
EK 4: EXTENDED ABSTRACT (İNGİLİZCE GENİŞ ÖZET).....	225
EK 5: ТОБЧЛОЛ (MOĞOLCA ÖZET).....	230
EK 6: ETİK KURUL İZİNİ MUAFİYET FORMU	232
EK 7: ORJİNALLİK RAPORU	234
EK 8: TURNİTİN BENZERLİK İNDEKSİ.....	236

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.K.D.T.Y.K	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu.
A.Ü. S.B.F	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ç.N.	: Çevirenin notu
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MGT	: Moğolların Gizli Tarihi
MUIISMHSSEŞB	: Mongol Ulsın İh Surguuli, Mongol Hel Soyolın Surguuli Erdem Shinjilgeenii Biçig
MUTAD	: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
TDBB	: Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları

TABLolar VE RESİMLER

Tablo 1: Moğollardan Önce Türkistan'daki Bazı İhraç Ürünleri (Özdemir, 2011, s. 65).....	77
Resim 1: Uygur Sivil Belgesi Örneği (Şen, 2004, s. 29).....	132

ÖNSÖZ

Ortaçağ tarihi araştırmaları içinde, değeri azalmayan konuların başında Cengiz Han ve Moğollar gelmektedir. Ne var ki Cengiz Han başta olmak üzere, Moğollar hakkında verilen bilgiler ya da bu bilgilerden hareketle yapılan değerlendirmelerde ciddi tutarsızlıklar söz konusudur. Esasen tek yönlü okumalar ve kaynak dillere yeterince hâkim olunamaması konuya negatif veya pozitif yargılama ve değerlendirmeler ile geçiştirme mecburiyetini doğurmuştur. Bunun sonucu olarak Cengiz Han büyük bir kahraman ya da cehennemden gönderilmiş bir deccal olmaktan kurtulamayacağı gibi, yaklaşık dört asır sürecek Moğol egemenliği de kendine bir isim bulmakta zorlanacaktır.

Moğol egemenliğinin, tarihin tanıklık ettiği diğer emperyal devletlerin sömürü tarzından çok farklı özellikleri vardı. Mısır, Mezopotamya, Çin, Makedonya, İnan ve Roma emperyalizminde ilkelin medeni tarafından sömürüldüğü bir sistem kurulu iken, Moğol emperyalizminde bunun tersi oldu. Bu nedenle Moğol egemenliği “istila” olarak kayıtlara geçti. Moğollar bununla da kalmayarak “barbar, vahşi, kan emici ve düzen bozguncusu” olarak nitelendirildiler. Bunun nedeni, Cengiz Han’dan evvel medeniyet verileriyle yolları kesilmediği sanılan Moğollar hakkında çok az şey biliniyor olmasıdır.

Tezimizi Moğol tahakkümünün başladığı 1220 yılından başlatmak yerine, yeterince iyi tanınmadıklarını düşündüğümüz proto-Moğollar konusundan başlatmayı uygun gördük. Daha sonra bu derecede büyük bir imparatorluğun kurulmasında ve hayatta kalmasında etkisi olan kurumsal, ideolojik ve sosyal unsurları açıklamaya çalıştık.

İkinci bölümde, doğrudan Moğol (Mongoloid) olan ya da içinde Moğol unsuru barındıran devlet ve toplulukların Türkistan’daki eski varlıklarına dair birtakım değerlendirmeler sonra, Cengiz fütuhatından önce bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel durumunu tespit etmeye çalıştık. Burada ağırlıklı olarak Harzemşahlar Devleti’ne ait verileri referans aldık.

Üçüncü bölüm ise tamamen Türkistan’daki Moğol egemenliği üzerine odaklanmıştır. Öncelikle fütuhatin gerekçeleri ve nasıl gerçekteyi aydınlatılırken; Moğolların, kendilerine karşı direnen kentlere karşı tutundukları tavrı, direnmeyen kentlerde sergiledikleri ılımlı tutumu, ırksal ve dinsel hoşgörüyü ortaya koymaya çalıştık. Çağatay Hanlığının epey geç siyasi varlık göstermesi nedeniyle, fütuhatin ilk evresine dair referansımız Mengü’nün ölümüne kadar süren Merkezi Hanlık dönemidir. Daha sonrasına ait bilgiler ise Çağatay Hanlığı ile ilgili kaynaklardan elde edilmiştir. Ne var ki Çağatay

devrine ait az sayıdaki kaynaktan elde edilen bilgilerin yanlış ya da genelleyci tespitlerde kullanılmış olması nedeniyle, bu devirde Türkistan'da olumlu bir gelişme yaşanmadığı gibi yanlış bir algı oluşmuştur. Oysaki İran'da görülen reformların ve gelişen medeniyetin, hemen yanı başında ve üstelik Semerkant ve Buhara gibi kültür merkezlerine sahip Türkistan'da var olmadığını düşünmek mümkün değildir.

Bilen YILMAZ

2019

GİRİŞ

Moğollar'ın Seyhun'u geçerek uçsuz bucaksız Asya bozkırlarını yaklaşık iki yıl içinde, görece çok az kayıp vererek ele geçirmeleri hakkında söylenecekler, istila, kan ve gözyaşından fazlasıdır.

Kabul edilebilir ki, Moğollar çağın gerisinde yaşıyorlardı. Aslında tarihsel ve coğrafi koşullar Moğollara hiç de cömert davranmamıştı. Ne var ki fırsatı yakaladıklarında medeniyete hızla uyum sağlayabiliyorlardı. Çin'deki Liao sülalesi bunu ispatlamıştı. Göçebe topluluklar için başarı, karizmatik liderin varlığına bağlıydı. Moğollar da Cengiz Han gibi bir askeri dehanın gelmesini beklediler. O, eksiklerinden gocunmayıp, öğrenmeye ve yeniliklere açık bir liderdi. Pratik zekâsı, farklı etnik kimlikleri nasıl bir arada tutması gerektiği konusunda büyük kolaylık sağladı. Esasen bu tecrübeyi, Moğol kabilelerini bir araya getirirken edinmişti (Golden, 2017, s. 302).

Moğol tarihine dair kaynaklara itinayla yaklaşmak gerekir. Konu Türkistan meselesi olunca durum daha karışık bir hal alır. Moğol tarihinin en önemli kaynağı olarak bilinen Camiü't-Tevarih bile, yazarının, çoğunlukla rivayetlerin yalancısı olduğunu söyleyerek sorumluluğu üstünden atmayı seçtiği bir eser olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle Gumilev'in sezgisel tarih anlayışına¹ kulak vermek, alternatif bir yaklaşım olabilir. Onun temel tarih tezi de belgesel değil sezgiseldir.

Michal Biran'a (2019, s. 12) göre Cengiz Han hem Müslüman dünyada hem de gayrimüslim dünyada "Muhterem Baba" olarak özel bir şöhrete sahiptir. İslam kaynaklarında "kan dökücü Moğollar ve Cengiz Han" figürü, Moğolların İslamiyet'e meyletmelerinden sonra değişmeye başlasa da kalıcı olmadı. Cengizogulları, İslam dünyasının önemli bir bölümünü 19. Yüzyıl sonuna kadar yönetmeyi başardıkları oranda kutsal baba figürünün etkisi devam etti. Biyografisi Müslüman ülkeler için başucu kitapları haline getirildi. Onun soyundan gelen ya da gelmeyenler için her zaman bir meşruiyet kaynağı olarak değerlendirildi.

¹ Gumilev, İç Asya tarihinin büyük oranda sözlü gelenekler, rivayetler, deyişler ve efsanelerle yazılmış olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle de Hayali Krallığın Peşinde (Searches for an Imaginary Kingdom. The Legend of the Kingdom of Prester John. Cambridge University Press, Cambridge, 1987) adlı eseri tamamen bu anlayış ile kurgulanmıştır. İsenbike Togan (2002, s. 246) Gumilev'in özellikle de Moğolların Gizli Tarihi'ndeki subliminal mesajların peşinde oluşunu onun sezgisel tarih anlayışına bağlamaktadır.

Müslüman dünyadaki entelektüel birikim içinde Cengiz Han ve Yasa'sının yeni ufuklar açtığı görüldü. Bu nedenle Cengiz Han figürü, yıkım ile anılmak tekelinden kurtularak, ulusların ilham kaynağı olarak günümüze değin etkinliğini devam ettirdi.

Medeniyete dair büyük sıçrayışların hemen hepsinin ortak özelliği sefil bir yaşamdan çıkmış olmalarıdır. Bugün için medeni dünyanın temsilcisi konumundaki Avrupa da sefalet içinden sıyrılarak yükselişe geçmişti. İslamiyetin geldiği topraklar da Hz. Peygamber'den evvel sefalet içindeydi. Ancak her yükselişin diyalektik bir bağımlılığı vardı. Çöküşler de genellikle içeriden gelen birer tepkimeydi. Parlayan Avrupa'nın çöküşünün ilk belirtileri iki büyük dünya savaşı oldu. Parlayan İslam dünyasının yıkımı da yine içeriden gelen mezhep çatışmaları ve siyasal bölünmüşlükler oldu. Belki de Cengiz Han hiçbir zaman "ben Tanrının size gönderdiği bir cezayım" dememiş; dönemin siyasal ve kültürel yozlaşmışlığını doğrudan ifade edemeyen Müslüman yazarca uydurulmuştu.

Moğol İmparatorluğu'nun kültürel ve idari yönden en uzun tutunduğu ve en son çözüldüğü bölgenin Türkistan olduğu düşünüldüğünde bunun salt tesadüfle açıklanabilecek bir konu olmadığı görülür. Türkistan, göçebe ve yerleşik hayatın uyum içinde yaşadığı önemli bir bölge olmasının ötesinde doğu-batı ticaretinin ve kültür akışının da merkezi konumundaydı. Moğollar bunun bilincinde olmasalardı, bölgenin kendi hassasiyetleriyle yönetilmesine rıza göstermezlerdi. Kötü muamele ile alınan bölgenin, kötü muamele ile yönetilmesi mümkün değildi. Bu nedenle başta Cengiz Han olmak üzere haleflerinin de tamamı bu gerçeği bilerek hareket ettiler. Bunun politik sonuçlarından biri de Türkleşme ve Müslümanlaşma oldu. Ortaya çıkan siyasi, ekonomik ve toplumsal tablo ise "Moğol Barışı"² adı ile tasvir edildi. Bunu başaranların barbar Moğollar olduğunu söyleyeceksek, öncelikle Moğollar hakkındaki bilgilerimizi tazelemek mecburiyetindeyiz.

² Kavram ilk kez Janet L. Abu-Lughod tarafından dile getirilmiştir. Bkz. *Before European Hegemony (The World System A.D. 1250-1350)*, Oxford University Press, 1989, Newyork.

Jack Weatherford da benzer görüşler ileri sürmüştür: "Moğollar yalnızca savaş halini değiştirmekle kalmamış. Aynı zamanda evrensel bir kültür ve dünya sisteminin çekirdeğini de oluşturmuşlardı. Bu yeni global kültür, Moğol İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra da uzun zaman gelişmeye devam etti ve sonraki yıllarda sürekli gelişerek, Moğolların önemle vurguladıkları serbest ticaret, açık iletişim, paylaşılan bilgi, seküler siyaset, dini birliktelik, uluslararası hukuk ve diplomatik dokunulmazlık konularıyla birlikte çağdaş dünya sisteminin temelini oluşturdular" (2019, s. 308).

TEZİN KONUSU, AMACI VE YÖNTEMİ

Moğol egemenliğinde Türkistan’da yaşanan gelişmeler ve dönüşüm konusu önceliğimiz olmakla beraber, bölgenin Moğollardan önceki durumunu da tespit etmeye çalıştık. Böylece var olduğu iddia edilen kültürel birikimin ne şekilde yıkıldığı belirleneceği gibi, Moğolların da kim olduklarına dair yeniden bir değerlendirme yapmış olacağız.

Temel kaynakların hemen tamamında barbar göçebeler olarak geçen ve tamamen yok etmeye koşullanmış bir milletin, yukarıda bahsettiğimiz gelişim ve dönüşümde ne gibi katkıları olabilir? sorusu Moğolları yeterince tanımıyor muyuz? sorusunu beraberinde getirmektedir. Mesele, Moğollar üzerine yeni şeyler söylemekten ziyade, söylenmiş olanların yeniden yorumlanmasıyla ilgilidir. Bu nedenle, köken olarak ve bir millet olarak tarih sahnesine çıkarken hangi unsurlara sırtlarını dayamış olduklarını ortaya koymaya çalışmak tezimizin birinci bölümünün konusu oldu. Bu sayede, Moğol adı ile olmasa bile, eski varlıklarına dair izlerin takibini yapmış olacağız. Sınırlarını belirlediğimiz ilk bölüm için Moğol ve Çin kaynaklarına dair çeviri ve araştırma eserlerinden yararlandık.

Çalışmamızın odaklandığı bir diğer problem ise, istilaya uğrayarak siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan yıkıma uğradığı iddia edilen Türkistan’ın, Moğol fütuhati öncesine dair ne bildiğimizdir. Yıkıldığı iddia edilen medeniyetin, hangi evrelerden geçerek oluştuğu ve hangi evrede ne kadar canlı olduğunun tespiti sayesinde, Moğol fütuhatından sonraki durum hakkında daha objektif değerlendirmeler yapabiliriz. Bu konu da tezimizin ikinci bölümünü oluşturdu. Bunun için, bölgedeki kültürel birikime dair verileri barındıran kaynakları kullandık. Bu kaynaklar arasında, bölgenin Moğollardan önce de göçebe unsurlarca tahrip edildiği ve Müslüman devletler idaresinde yaşanan toplumsal ve iktisadi sorunların varlığına dair bilgilerin, yakın dönem araştırmalarında detaylı olarak değerlendirilmemiş olduğu görülmüştür. Elde edilen bilgiler, Moğol akınlarından önce bölgede var olan siyasi, kültürel ve ekonomik karmaşayı gözler önüne sermektedir. Gerek Harzemşahlar Devleti’nin gerekse de Türkistan’da kurulu olan siyaset üstü ekonomik düzenin sarsılmasında büyük etkileri olan Oğuz göçlerine³ dair bilgilerin üzerinde fazla durulmayı, görece “öteki” olarak kabul edilen Moğolların şiddetini fazlasıyla görünür kılmıştır.

³ Oğuzlar’ın X. Yüzyılda Türkistan coğrafyasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik konumlarına dair bkz. Faruk Sümer, X. Yüzyılda Oğuzlar, *Ankara Üniversitesi, DTCFD, C.XVI*, S.3-4’ten ayrı basım, Ankara, TTK Basımevi, 1958.

Tezimizin üçüncü bölümünde, “Moğol İstilasası olarak adlandırılan tarihsel olgunun yeterince objektif okunmadığı” şeklindeki iddiamızı ispatlamaya çalıştık. Zeki Velidi Togan’ın eserleri en önemli kuramsal kaynaklarımız oldu. Konu, tarihsel ve coğrafi sınırları itibarıyla Çağatay Hanlığı ile doğrudan ilişkili olduğundan, bu sahada kullanılan temel kaynaklar ile araştırma eserlerinden faydalanmak durumundayız. Ne var ki askeri şiddet dönemine dair olumsuz ve ötekileştirici ifadelerle dolu çok sayıda kaynak olmasına rağmen, işgalden sonraki kurumsal ve kültürel dönüşüm hakkında bilgi temin edebileceğimiz kaynak sayısı çok azdır. Bu nedenle, Çağatay Hanlığı’nın temel kaynaklarının yanı sıra dört ulusun bütünü hakkındaki bilgilerin yer aldığı kaynak eserleri yeniden okumayı denedik. Bunun için de Moğollara dair en kapsamlı bilgilerin yer aldığı Farsça eserlere yönümüzü çevirdik. Bunların bazılarının Türkçe çevirisi olmakla birlikte, bir kısmı Farsça edisyonlarından okundu.

Tezi gereğinden fazla alt başlıklara bölmeden, ana başlıklar altında ve konu bütünlüğünü bozmadan yazmaya gayret gösterdik. Doğrudan kaynakların azlığı nedeniyle, dolaylı kaynakların sayısını fazla tutmaya özen gösterdik. Çalışmamızı tamamlamak için İran’da ve Moğolistan’da da araştırmalar yaptık. En başta belirttiğimiz gibi, amacımız Türkistan’da yaşanan Moğol şiddetini masum göstermek değil, konunun bütün yönleriyle objektif bir araştırma içinde sunulmasını sağlamaktır. Bu yönüyle çalışmamızın, Türk tarihinin gelişim evreleri içinde merkezden çıkarılarak ötekileştirilen Moğolların yeniden merkeze alınmasına katkı sunmasını umuyoruz.

TEZİN KAYNAKLARI

Çin Kaynakları

Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu

1221 ve 1237 tarihlerinde Moğollar’a elçi olarak gönderilen Shao Hung, Peng Da Ya ve Hiu Ting tarafından yazılan Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu adlı eserler Moğol tarihinin ilk ve en temel kaynağı olarak öne çıkmış olan Gizli Tarih’ten de önce yazılmış olması nedeniyle çok kıymetlidirler. Eseri kıymetli yapan bir diğer unsur, Moğolların Gizli Tarihi ile

karşılaştırıldığında, Moğol olmayanlar tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Tezimiz için Mustafa Uyar ve Ankhbayar Danuu tarafından yayınlanan tercümesinden yararlandık.⁴

The Travels of Ch'ang Ch'un to the West, 1220-1223

Eser, Çin kaynakları arasında çok özel bir yere sahiptir. Çinli keşiş Ch'ang Ch'un, Cengiz Han'ın Harezm'de olduğu sırada kendisiyle görüşmüş, uzun sohbetlere katılmış, böylece Cengiz Han'ın kişilik tahlili ve Moğolların Türkistan seferi hakkında önemli bilgiler edinmiştir. Eser, Moğolların Türkistan'da kurmaya çalıştığı idari yapı ve imar faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda, eserin Lin Chen-Nan tarafından yapılan Türkçe tercümesi⁵ kullanılmıştır.

Moğol Kaynakları

Moğolların Gizli Tarihi

1240 yılında yazılmış olduğu anlaşılan ve yazarı bilinmeyen *Moğolların Gizli Tarihi*, Cengiz Han'ın hayatı ve kurmaya çalıştığı devletin her aşaması hakkında değerli bilgiler vermektedir. İçerdiği bilgiler o kadar özeldir ki, Cengiz Han'ın çok yakınındaki ve belkide aileden biri tarafından kaleme alınmış olduğunu düşündürmektedir. Tezimiz için modern Moğolca basımı olan ve Çoimaa'nın editörlüğünü yaptığı kitaptan⁶ yararlanırken Ahmet Temir'in Almandan yaptığı tercümesi⁷ de kullandık.

Altan Topçi (Tobçi)

XVII. yüzyılda Guush Luvsandanzan'ın yazdığı eserin büyük kısmı *Moğolların Gizli Tarihi* (MGT) ile aynıdır. Budizm'in eksenli yazıldığı anlaşılan eserin bazı ayrıntıları tezimiz için kıymetlidir. Ş. Çoimaa tarafından yazılan⁸ Moğolca edisyonundan faydalandık.

⁴ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta Pei lu ve Hei Ta shi lu*, Yayın Hazırlayan: Mustafa Uyar, Çeviren: Ankhbayar DANUU, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2012.

⁵ Lin Chen-Nan, *Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)*, İÜEF, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1975.

⁶ Çoimaa, Ş. (2006). *Mongoliin Nuuts Tovço*. Ulaanbaatar.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

⁸ Luvsandanzan, G. (2006). *Altan Topçi*. Mongol biçgees hörvүүл, оршил биçин, аргуулан тайбар хийсэн Ш. Чоимaa. Ulaanbaatar.

Bolor Erih

17. yüzyılda Moğol tarihçi Rashpuntsag tarafından yazılan eser, Cengiz Han'dan kendi çağına değin Moğol tarihinin tüm gelişmelerini içermektedir. Çince ve Tibetçe kaynaklardan da faydalanmış olması nedeniyle bir hayli kıymetlidir.⁹

Farsça Kaynaklar

Alaaddin Ata Melik Cüveyni

Tarih-i Cihan Güşa

Moğol tarihine dair en kıymetli eserlerden birisidir. 1226 yılında Cuveyn'de dünyaya gelen yazar, ailesinin diğer fertleri gibi İlhanlı hizmetinde bulunmuş ve en yüksek görevlere ulaşmış bir tarihçidir. 1252-1259 yılları arasında meşhur eseri *Tarih-i Cihan Güşa*'yı yazmıştır. Toplam üç cilt halinde yazılan eserin ilk cildi Moğolların kökeni, gelenek ve adetlerinden ve Cengiz Han'ın zuhuru, Uygurlar ile temas, Harezm ve Türkistan seferleri ile Güyük Han'ın saltanatının sonuna kadarki gelişmeleri kapsar. Moğolların Gizli Tarihi'nin Ögedey'in ölümü ile son buluyor olmasının eksikliğini de gidermiş oluyor. İkinci ciltte Nesevi'nin eseri ile karşılaştırma yapabilmeye olanak sağlayacak nitelikte Harzemşahlar ve Karahıtaylar ile ilgili eşsiz bilgiler vermektedir. Üçüncü ciltte, Mengü Han'ın tahta çıkmasından Hülagü'nün İlhanlı Devletini kuruşu, bu bölgenin kültürel yapısı ile İsmaililerin iç yüzüne dair bilgiler verir. Tezimizde Kazvini'nin Farsça¹⁰ edisyonu ve Mürsel Öztürk'ün Türkçe¹¹ çevirisinden yararlandık.

Reşidüddin Fazlullah Hemedani

Camiu't- Tevarih

Yazar, 1251 tarihinde Hemedan'da dünyaya gelmiştir. Yazmış olduğu eser, Moğollar başta olmak üzere, Türk ve dünya tarihinin en kıymetli eserlerinden biri olmak yanında, tarih yazıcılığında da dönüm noktasını oluşturur. Abaka'nın saltanatında Moğol devlet kademesinde görev almaya başlayan Reşidüddin, Olcaytu'nun ölümünde parmağı olduğu gerekçesi ile idam edildiği tarihe kadar vezirlik görevini devam ettirmiştir. Gazan Han'a

⁹ Rashpuntsag, *Bolor Erih*, Yay. Haz. Bayarsahan M. ve diğerler, C.I, Ulaanbaatar, 2006.

¹⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, Tashih Muhammed bin Abdulvehab Kazvini. C.I-III, Enteşerat-i Firdevs, Tahran, 1385.

¹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2013.

sunmak istediği eseri ancak Olcaytu'ya yetiştirebilmiştir. Tezimizde eserin Farsça¹² edisyonundan faydalandık.

Abdullah bin Fazlullah el- Şirazi (Vassaf)

Tarih-i Vassaf

1257'de Şiraz'da dünyaya gelen yazar, Olcaytu'nun büyük övgüsüne mazhar olarak Vassafü'l-Hadra (Hazret) olarak anılmıştır. Reşidüddin'in desteği ile yazdığı Tarih-i Vassaf'ın ilk üç cildini Gazan Han'a sunmuştur. Daha sonra yine Reşidüddin'in yardımı ile eserini tamamlayarak Olcaytu'ya sundu. Tarih-i Vassaf adı ile şöhret bulan eser Tecziyetü'l-Emsar ve tezciyetü'l-asar'dır.¹³ Tezimizde Farsça edisyonu¹⁴ kullanılmıştır. Eserin, Çağatay Ulusu ile İlhanlılar arasında gerginliğe neden olan Horasan hakkında verdiği bilgiler açısından önemi büyüktür. Zira Horasan üzerinde kurulmak istenen hâkimiyet mücadelesinde, tıpkı Harezmi mücadelesinde olduğu gibi sonuçsuz bir süreç yaşanmıştır.

Ebu'l-Kasım Abdullah bin Muhammed el-Kaşani

Tarih-i Olcaytu

Hayatı ile ilgili fazla bilgi sahibi olamadığımız Kaşani, ağırlıklı olarak Olcaytu Han zamanı olaylarını kaydettiği eserinin yazımında Reşidüddin ile kurduğu yakın dostluğun izleri gözlenmektedir. Olcaytu Han devri, Moğolların kültürel dönüşümlerinin hızlandığı ve komşu Hanlıklar ile kurulan ilişkilerin arttığı bir devir olması nedeniyle değerlidir. Ayrıca Türkistan'daki paylaşım savaşlarında Çağatay Hanlığı ile ilgili verilen bilgilerin tezimiz açısından önemi büyüktür. Farsça edisyonundan yararlandık.¹⁵

Hamdullah bin Ebu Bekr bin Ahmed bin Nasr Müstevfi-yi Kazvini

Tarih-i Güzide

¹² Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî, *Camiü't-Tevarih*, Tashih, Muhammed Ruşen ve Mustafa Musevi. Enteşerat-i Elborz, Tahran, 1373.

¹³ Osman Gazi Özgüdenli, Vassaf, DİA, C.42, İstanbul, 2012, s.558.

¹⁴ Şihabüddin Abdullah bin Fazlullah Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Be kalem Abdu'l-Muhammed Ayeti, Enteşerat-i Pejueşgah-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi, Tahran, 1383.

¹⁵ Ebu'l-Kasım Abdullah bin Muhammed el-Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, Be İhtmam Mehin Hambli, Enteşerat-i İlmî ve Ferhengi, Tahran, 1386,

1281 tarihinde Kazvin’de soylu bir ailede dünyaya gelen yazarın dedesi İlhanlı Devleti’nde müstevfi olarak görev yapmış olması nedeniyle, müstevfi lakabıyla tanınmıştır. “Camiu’t-tevarih”in özeti niteliğindeki eserinde, Çağatay Hanlığı idaresinde yetişip eserler vermiş olan âlimlerden ve Moğol boylarının hüküm sürdüğü bölgelerden bahsetmektedir. Tezimizde Türkçe çevirisinden¹⁶ faydalandık.

Minhac-ı Sirac el-Cüzcani

Tabakat-ı Nasiri

1193 tarihinde Füzûküh’te dünyaya gelen yazar, Delhi Türk Sultanlığı’nda üst düzey bir görevliydi. Tabakalar şeklinde yazdığı hacimli eseri Hindistan ve İran tarihi araştırmacıları için önemli olmakla birlikte, eserin 23. tabakası Moğollara ayrılmıştır. Moğol fütuhatının şiddet sarmalı içinde ve abartılı ifadelerle desteklenerek anlatıldığı eserde İslam dünyasının içinde bulunduğu olumsuz duruma göndermeler de yapılmaktadır. Farsça¹⁷ edisyonundan, Moğollara dair kayıtların olduğu¹⁸ ve yine Moğollar ve Selçuklular kısmının olduğu çevirisinden¹⁹ yararlandık.

Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed en-Nesevi

Siret-i Celaleddin Menkibirni

Hayatı hakkında fazla malumat bulunmayan Nesevi, Nesa’da doğmuştur. Harzemşahlar Devleti’nin inşa divanında görev yapmış, özellikle Celaleddin Hazzemşah’ın övgüsüne mazhar olmuştur. Celaleddin Harzemşah’ın Moğollara karşı yaptığı savunma esnasında yanında bulunmuş, bizzat gördüğü ve bazen de duyduğu bilgileri 1231’de kaleme almıştır. Özünde Harzemşahlar Devleti tarihi olarak yazılan eserde, Moğol hakimiyet coğrafyası olan Türkistan bölgesindeki kültürel dönüşüme dair bilgiler bulunabilmektedir. Aslı Arapça olan eserin aynı yüzyıl içinde yapılan Farsça edisyonundan²⁰ yararlandık.

Mirza Haydar Duğlat

¹⁶ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. (2018). *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK.

¹⁷ Kadı Minhac-ı Sirac, *Tabakat-ı Nasiri*, Tashih Andu’l-Hayy Habibi, Kabil, 1342.

¹⁸ Minhac-ı Sirac el-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, Çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016.

¹⁹ Minhac-ı Sirac el-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri (Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Harzemşahlar)*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara, 2015.

²⁰ Muhammed en-Nesevi, *Siret-i Celaleddin Mingburni*, Tahran 1344 h, Nşr: Mücteba Minovi.

Tarih-i Reşidi

Yazar 1499'da Taşkent civarındaki Öretöbe'de doğmuş, 1551'de Keşmir'de vefat etmiştir. Hayatı, siyasi ve sosyal zorluklarla geçen yazar, ölmeden evvel dünya kültür mirasına iki önemli eser bırakmıştır. Bunlardan birisi olan Cihannama poemasını manzum olarak ve Türkçe yazmıştır. İkincisi Tarih-i Reşidi'dir. Farsça yazılan eserinde, ağırlıklı olarak Doğu Türkistan'da etkin olan Çağatay Mirzaları ve bunların Cuci Ulusu ile olan ilişkileri anlatılmakla birlikte, Türkistan'daki dönüşüme dair önemli veriler de bulunmaktadır. Kitabın bir diğer önemi de Türk-Moğol hâkimiyetinde güçlenip gelişen İslam medeniyetinin dönüşümünü sunuyor olmasıdır. Ayrıca coğrafya, dil, felsefe ve başka açılardan da pek yüksek değere sahip bir eserdir. Bahsedilen özelliklerin varlığı kitabın bugüne kadar ilmi çevrelerin elinden düşmeyip faydalanılmasına esas olmuştur (Jemeney, 2014: 21). Farsçadan İngilizceye E. Denison Ross tarafından çevirisi yapılmış olmakla birlikte İngilizceden günümüz Türkçesine²¹ çevirisini Osman Karatay yapmıştır. Biz de bu çeviriden yararlandık. Bu eserin asıl odaklandığı alanın Doğu Çağatay Hanlığı sahası olan Doğu Türkistan olması nedeniyle tez konumuzun kapsamı içindeki Maveraünnehir ve Harezm bölgesi hakkındaki bilgilere dolaylı yoldan ulaşmaya çalıştık.

Arap Kaynakları

Cemal Karşi

Mulhakat el-Surah

Cemal Karşi, 1230-31 tarihinde Almalığ civarında doğdu. Eserinde (Mülhakatü's-Surâh) büyük bir İslâm âlimi diye bahsettiği Bedreddin Muhammed el-Farahi'nin hizmetine girdi Suğnak Tekin'in oğlu İlbutar ve Coçi'nin kızı Bulgan Biki'nin hocalığını yaptı. Ölümü hakkında malumat bulunmayan yazarın, eserini Çağatay Hanı Kaydu'nun oğlu Çapar'ın saltanatının ilk yıllarında bitirmiş olması nedeniyle 1303 yılından sonra fazla yaşamadığı sanılmaktadır. Almalığ'daki yöneticilerle kurduğu ilişkilerinden ötürü "Karşi" lakabı verilmiştir.

Arapça yazdığı eserinde, Türkistan'da kurulan devletlerden özellikle Karahanlılar ve Çağatay Hanlığı ile ilgili değerli bilgiler bulunduğu gibi; ayrıca dönemin meşhur şeyhleri ve

²¹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yay., İstanbul, 2006.

âlimlerinden de bahseder. Eserdeki bilgilerin çoğunlukla efsane tarzında kaydedilmiş olması, başka kaynaklar ile sağlaması yapıldığı takdirde çok kıymetli olduğunu göstermektedir. Eserde dikkat çeken özelliklerin başında, Farça, Türkçe ve Arapça arasındaki dil çatışmasının öne çıkarılmış olması ve bu haliyle dil karşılaştırması niteliği taşımasıdır. Bu yönüyle eser, tezimizde de sık sık dile getirdiğimiz, Çağatay Hanlığı idaresinde görülmediği iddia edilen edebi eserlere dair önemli bir kanıt hüviyetindedir. Karşi, eserinde gezdiği coğrafyalardaki etnik dağılım hakkında da kıymetli bilgiler verir. Meselâ Siğnak'ın da içinde bulunduğu bazı şehirleri Türkmen ülkeleri (bilâdü't-terâkime) olarak adlandırır ve özellikle Barçkend'in Türkmen yurdu olduğunu belirtir. Faruk Sümer, Aşağı Seyhun bölgesi hakkında verdiği bilgilere dayanarak bu bölgedeki Türkmenler'in Selçuklular'la ilgili hâtıraları saklayabilmiş olacaklarını ifade eder (T.D.V.İ.A. c. 7, s. 304; Barthold, 1990, s. 54). Tezimizde, M. H. Ebu Seyitova tarafından yapılan Rusça çevirisini²² kullandık.

İbn el-Esir Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed eş-Şeybani el-Cezeri

el-Kamil fi't-Tarih

1160'da Cizre'de doğan yazarın babası, Musul Atabeği Kudbeddin Zengi'nin hizmetinde bulunmuştur. Dünyaca ünlü eseri, İslam öncesi ve İslam tarihi olarak iki kısımdan ve 12 ciltten meydana gelmiştir. Moğol saldırılarının ve savaş esnasındaki şiddetin canlı tanığı olduğundan, Moğollar ve Cengiz Han ile ilgili olarak hakarete varan ifadeler kullanmıştır. Eserindeki bilgilerin büyük çoğunluğu Taberi'nin Tarihu'r-rusul ve'l-mülük adlı çalışmasından derlendiği anlaşılmaktadır. Moğol işgali konusunda duygusal bir tutum sergileyen yazarın verdiği bazı abartılı istatistiklere dikkatle yaklaşmak gerekmektedir.²³ Tezimiz için Arapça edisyonundan²⁴ faydalandık.

İbnü'l-Fuvatî Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzak b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî

el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mieti's-Sâbi'a, tahk. Mehdi en-Necm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye

²² Cemal-el Karşi, *el-Mulhakat bi's-Surah*, Rusça Tercüme: M. H. Abuseyitova, Dayk Press, Almatı, 2005.

²³ H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası*, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2014.

²⁴ İzzeddin Ebü'l-Hasan b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, nşr. Muhammed Yusuf ed-Dukak, I-XI, Beyrut 1424/2003.

17 Muharrem 642'de (25 Haziran 1244) Merv kökenli bir ailenin çocuğu olarak Bağdat'ta doğdu; eski emîr ve valilerden Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî'nin soyundandır. On dört yaşında iken Bağdat'ın Moğollar tarafından istilâsı sırasında İbnü'l-Fuvatî kardeşi Bedreddin Abdülvehhâb ile birlikte esir edildi (656/1258). Esaret yıllarında Ehr'de mutasavvıf Kutbüddin Abdülkâdir el-Ehrî'nin hizmetinde bulundu ve tabip-mutasavvıf Kemâleddin Muhammed en-Nahcuvânî'den ders aldı. Daha sonra Nasîrüddîn-i Tûsî'nin dikkatini çekti ve onun tarafından, kendi yaptırdığı Merâğa Rasathânesi'nin 400.000 kitap barındırdığı rivayet edilen kütüphanesinde hâzinü'l-kütüb olarak görevlendirildi (Tomar, 2000, ss. 47-49). Müellifin yazmış olduğu eser,²⁵ dönemin Şii-Sunni çatışmaları ve toplumsal yapıya dair çözülmüşlüklerin resmini çizmektedir.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri

Mesaliku'l-Ebsar fi memaliki'l-emsar

El- Ömeri, Hicri 700 yılında Şam'da dünyaya geldi. Kahire ve Şam'da aralarında ünlü Kadı İbn Şuhba ve Şeyh Şemseddin el- İsfahani'nin de bulunduğu dönemin meşhur hocalarından dersler aldı. Daha sonra Şeyh İsfahani onu Şafii mezhebinde fetva makamına getirdi. Son görevi ise Memlük sultanının Sır Kâtipliği (gelen mektupları Sultan'a okumak) oldu. Eserinde de bahsettiği üzere Sultanla ve bürokrasiyle arası bozuktur. Suriye, Mısır ve Kudüs dışında bir yere gitmediği halde Türkistan ve Moğollar hakkında verdiği bilgileri duyduklarından temin ederken, bu bilgilerin mevcut yazılı kaynaklarla sağlamasını yapmayı ihmal etmemiştir. Bunların başında Cüveynî'nin eseri Cihangüşa gelir. Ahsen Batur tarafından yapılan Türkçe tercümesinden²⁶ faydalandık.

Türk, Ermeni ve Süryani Kaynakları

Ebu'l-Gazi Bahadır Han

Şecere-i Terakime (Türkün Soy Ağacı)

1603'te Urgenç'te dünyaya gelen Bahadır Han, babası ve kardeşleri arasındaki savaşta babasından yana tavır aldığı için, babasının vefatından sonra uzun yıllar sürgünde kalmış bir

²⁵ İbnü'l-Fuvatî, Ebû'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzak b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî (723/1323), el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mieti's-Sâbi'a, tahk. Mehdi en-Necm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

²⁶ Şihabeddin Fazlullah B. El-Ömeri, *Mesaliku'l-Ebsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Hive Hanı'dır. Sürgün sayesinde Türk dünyasını bütünüyle tanıma fırsatı yakalamış, tarihe beslediği sevgi sayesinde de çok sayıda kaynak okumuştur. Soyu Cengiz Han'a dayanmasına²⁷ rağmen Türkleşmiştir. 1660'ta tamamladığı eserinde Türklerin ve Moğolların soy ağacını sunduğu gibi, Moğollar ve Harzemşahlar hakkında da ilginç bilgiler vermiştir. Çağatay Türkçesi ile yazılan eserin Ahmet Vefik Paşa ve Rıza Nur tarafından çevirileri yapılmıştır. Biz, 2010 yılında hazırlanan çalışmadan faydalandık.²⁸

Galstyan

Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar

Moğol istilasını en şiddetli yaşayan milletlerden bir de Ermenilerdir. Galstyan tarafından kronolojik bir sıra takip edilerek, Ermeni devlet adamı ve din adamlarının Moğollar hakkındaki düşüncelerini yansıtan bu vakayinamenin Türkçe çevirisinden²⁹ yararlandık.

Kiragos

Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar

Moğol hâkimiyet alanları içinde yer alan Ermenistan ve Doğu Anadolu bölgesindeki gelişmeleri cesur tasvirlerle sunan eser Moğol tarihi araştırmalarının temel kaynaklarından biridir. 2009 yılında basılan Türkçe tercümesinden³⁰ faydalandık.

Aknerli Grigor

Okçu Milletin Tarihi

Moğol tarihine dair Ermeni kaynakları arasında özel bir yeri olan eser, Yakın Doğu'daki Moğol işgalinin yanında, Moğolların medeniyet birikimlerine dair de önemli bilgiler verir. Eserin ilk kısmının farklı kaynaklardan derlenerek oluşturulduğu anlaşılmaktadır. İkinci kısımdan itibaren görülen şive farklılığı, buradan itibaren Grigor'un kendi cümleleri olduğuna işarettir. Tezimiz için Andresyan'ın çevirisi olan edisyonu³¹ kullandık.

²⁷ H. Ahmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 27.

²⁸ Ebul Gazi Bahadır Han, *Türkün Soy Ağacı*, Ed. Gaye Yavuzcan, İlgü Kültür Sanat Yay., İstanbul

²⁹ Galstyan, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

³⁰ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara, 2009.

³¹ Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, Çev. Hırant D. Andresyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

Korykoslu Hayton

Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı

Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un kardeşi Oşin'in oğlu olan Hayton'un doğum tarihi bilinmemektedir; fakat Hülagü'nün 1259'daki Suriye'ye işgali sırasında 15 yaşlarında olduğu anlaşılıyor. 1280'de bugün Mersin sınırlarında bulunan Kızkalesi'nin yöneticiliğini yapmış, 1305'teki Memlük saldırısına karşı Çukurova (Küçük Ermenistan)'yı savunmak için orduda yer almıştır. Aynı zamanda Hülagü'nün ordusunda bir Moğol taraftarı olarak görev yapmış ve Avrupa'dan Kudüs'e yapılması istenen Haçlı Seferi için teşvik edici bir eser yazmıştır. Eserin savaş planı mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Esas amacı Haçlılar ile Moğollar arasında bir ittifakın kurulmasını sağlamaktır. Eseri dört bölümden oluşur. İlk iki kısmı coğrafya ve tarih bilgileri ihtiva eder. Eserine Kıtay adıyla andığı Çin'den başlayan Hayton, Harezmi, İran ve Deşt-i Kıpçak hakkında değerli bilgiler verir. Eserinin Moğollarla ilgili kısımda, diğer Ermeni tarihçilerde görüldüğü gibi Cengiz Han'ın üstün yaratılış efsaneleriyle başlamaktadır. Tezimiz için Türkçe tercümesinden³² yararlandık.

Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus)

Ebu'l-Ferec Tarihi (Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel)

1225 yılında Malatya'da dünyaya gelen yazar Doğu Anadolu ve Suriye'deki Moğol saldırılarına tanık olmuştur. Bar Hebraeus, babasının himayesinde tıp eğitimi gördü. Bundan farklı olarak sosyal ilimlere de ilgi duydu. Daha çok Suriye ve Anadolu arasında yolculuklar yapan yazar, bölgenin sosyal ve etnik yapısı hakkında bilgi sahibi oldu. Hıristiyan olduktan sonra 1246'da Yakubi Patriği II. Ignatius tarafından kutsandı ve Gubos Piskoposluğu'nda görevlendirildi. Eserini Moğol saldırılarının gölgesinde tamamladı. Tezimizde Türkçe çevrisinden³³ yararlandık.

Seyahatnameler

Plano Carpini

Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)

³² Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

³³Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri, *Tarih-u Muhtasari'd Düvel*, Çev. M. Şerafettin Yalçınkaya, İstanbul, 2011.

Moğol akınlarının Avrupa kapılarına dayandığı 1245'te Papa IV. Innocent başkanlığında Fransa'da toplanan konsül Moğolları durdurmak maksadıyla elçi gönderme kararı aldı. Moğolistan'a gidecek elçilerin amacı, Moğolların savaş planlarını öğrenmek ve her ne kadar zor da görünse onları Hıristiyanlığa davet etmektir. Plano Carpini başkanlığındaki heyet zorlu bir yolculuktan sonra Moğolistan'a ulaştı ve buradaki izlenimini rapor halinde getiren Carpini iki yıl sonra Avrupa'ya geri döndü.

Eser, Moğol sosyal tarihi araştırmalarının temel kaynaklarından biridir. 1930 yılında Dr. Frederich Risch tarafından Latince'den Almancaya yapılan çevirisini, dilimize Ergin Ayan kazandırmıştır. Tezimiz için bu edisyondan³⁴ yararlandık. Carpini bu raporunda, Moğolların örf ve adetlerini, yaşayışlarını, inanç ve ibadetlerini, tarih ve şecerelerini, savaş usullerini ve diğer milletlere karşı tavırlarını yazmıştır.³⁵

Wilhelm Von Rubruk

Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)

Carpini ile dönen heyetten beklenen siyasi sonuç elde edilememiş olduğundan birkaç yıl sonra Papalık bu kez Fransisken rahip Rubruk'un Moğollara gönderilmesine karar verdi. İstanbul'dan başlayan zorlu yolculuk, Karadeniz'in kuzeyinden Altın Ordu topraklarında duraksadı. Sartak ve babası Batu ile görüşen Rubruk, daha sonra Moğolların büyük hanı Mengü'nün sarayına ulaştı. Moğollara dair çok detaylı bilgiler kaydeden Rubruk Avrupa'ya döndüğünde bunları bir rapor olarak sundu. Tezimiz için 2001³⁶ ve 2010³⁷ yıllarında yapılan çevirilerini kullandık.

Marco Polo

Geziler Kitabı

1271 yılında Venedik'ten başlayıp Çin'de son bulan yolculukta babası ve amcasının yanında tüccar ve misyoner olarak bulunan Polo, bilgi, beceri ve sempatisiyle genç yaşına rağmen

³⁴ Ergin Ayan, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.

³⁵ Ergin Ayan, *a.g.e*, s. 10.

³⁶ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.

³⁷ Ruysbroeckli Williem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, Editörler: Peter Jackson-David Morgan, Çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Kubilay'ın gözüne girdi. Han'ın daima yakınında bulundu. Çin ve Asya'nın birçok şehrinde elçi olarak bulundu. Bu onun, Moğolların idari, sosyo kültürel ve diplomatik ilişkileri hakkında önemli bilgilere sahip olmasını sağladı. Tezimiz için, 2015³⁸ ve 2016³⁹ edisyonlarından yararlandık.

İbn-i Battuta

Tuhfetü'n-Nüzzar fi-Garaibil Emsar ve Acaibü'l-Esfar

1304'te Fas'ın Tanca şehrinde doğan yazar 21 yaşına geldiğinde Hacca gitmek maksadıyla yola çıktı ve o malum yolculuğuna başladı. Battuta, Moğolların İslam kültür dairesi ile bütünleştiği bir dönemde gerçekleştirdiği seyahatinde başta Türkistan olmak üzere Çağatay Hanlığı topraklarında ve devamında gittiği Altın Ordu mıntıkasında karşılaştıklarını son derece güçlü bir tasvir yeteneği ile kaleme almıştır. Eseri, Moğol hâkimiyetinde Türkistan'da görülen değişim ve dönüşümü izleyebilmek adına mükemmel bir başyapıttır. Tezimiz için Türkçe çevirisinden⁴⁰ yararlandık.

Araştırmalar

Moğol İmparatorluğu'na dair kaynaklar o kadar boldur ki, hiç kimse hepsine ulaştığını iddia edemez.⁴¹ Ancak bu kaynaklara imkânları ölçüsünde ulaşabilen müelliflerin eserlerini, önem derecesine bağlı kalmak suretiyle sıralamak mümkündür. Bu eserlerin başında, 1779 yılında İstanbul'da Ermeni Katolik ailesine mensup olarak doğup, eğitimine Fransa'da devam eden D'ohsson'un yazdığı *Moğol Tarihi* gelir. Eser, Moğol tarihi, Timur ve Babür hakkında yapılmış değerli bir çalışmadır. Aslı Fransızca olan eser, Lahey'de 1834'te yayınlanmıştır. Osmanlı bilim çevrelerince fark edilmesi gecikmeyen eserin Mustafa Rahmi tarafından basımı gerçekleşmiştir. Bizim tezimizde faydalandığımız edisyon ise, Ekrem Kalan⁴² tarafından Osmanlıca neşrinden hazırlanarak 2014 yılında yayımlanmıştır.

³⁸ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, Yayına haz. Hayriye Karaoğlu Turhanlar, Yol yayıncılık, İstanbul, 2015.

³⁹ Marco Polo, Kubilay Han Üzerine Notlar, Çev. Aslı Ümmü Bahadır, Fabula Yayınları, İstanbul, 2016.

⁴⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Haz. Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

⁴¹ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

⁴² Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014

Moğol tarihi üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini Rene Grousset yapmıştır. 1885'te Fransa'da doğan Rene Grousset bu grup içindeki ikinci jenerasyondur. Montpellier Üniversitesi'nde tarih eğitimi alan yazar, Paris Doğu Dilleri ve Siyaset Bilimi Okulu'nda öğretim üyeliği yapmıştır. Bu zaman zarfında Journal Asiatique dergisinin yayın kurulu üyeliğini de sürdüren Grousset'nin çok sayıda önemli çalışması olmakla birlikte, tezimiz için en değerli eseri *Stepler İmparatorluğu*'dur. Eseri dilimize kazandıran Halil İncalcık olmuştur.⁴³

Aynı jenerasyon içinde sayabileceğimiz Jean Paul Roux, Ecole De Louvre'de tamamladığı tarih eğitiminin ardından yine aynı okulda görev yapmıştır. Yazmış olduğu *Moğol İmparatorluğu Tarihi* adlı eser⁴⁴, tezimiz için kıymetli başvuru kitaplarımız arasındadır.

Tezimiz için temel başvuru kaynaklarımızdan olan Wilhelm Barthold veya Vasiliy Vladimiroviç Bartold, 1869'da St. Petersburg'da dünyaya gelmiştir. Uzmanlık alanı Orta Asya ve İran olan Barthold, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nün çağrısı üzerine İstanbul'a gelerek misafir öğretim üyesi olarak dersler vermiştir. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*⁴⁵ isimli eseri bizim başvuru kaynağımız durumundadır. Yararlandığımız diğer eserleri arasında, *Orta Asya Türk Tarihi*⁴⁶, *Uluğ Bey ve Zamani*⁴⁷, *Halife ve Sultan*⁴⁸, *Müslüman Kültürü*⁴⁹, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*⁵⁰, *Kırgızlar*⁵¹ sayılabilir.

Rus Ekolü içinde yer alan diğer önemli isim Vladimirtsov'dur. 1884'te Kaluga-Rusya'da doğan Türkolog aynı zamanda Sovyet Bilimler Akademisi üyesidir. Moğol sosyal tarihini, savunucusu olduğu Sovyet idealizmiyle aktarmaya çalışan Vladimirtsov'un tezimiz için

⁴³ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, Çev. Halil İncalcık, TTK Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2011.

⁴⁴ Jean Paul Roux, *a.g.e.*

⁴⁵ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990.

⁴⁶ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, Çev. Hüseyin Dağ, Divan Kitapları, İstanbul, 2015.

⁴⁷ Wilhelm Barthold, *Uluğ Bey ve Zamani*, Çev. İsmail Aka, TTK Yay., Ankara, 2015.

⁴⁸ V.V. Barthold, *Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yay., İstanbul, 2012.

⁴⁹ V.V. Barthold, *Müslüman Kültürü*, Çev. M. Fatih Karakaya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.

⁵⁰ V.V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Çev. Ayşe Meral-Kaya Bayraktar, Küre Yay, İst. 2004.

⁵¹ V.V. Barthold, *Kırgızlar*, Çev. Ufuk Deniz Aşçı, Kömen Yay., İstanbul, 2002.

başvuru eseri olan *Moğol İçtimai Teşkilatı*⁵², Moğol hâkimiyet coğrafyasındaki kültürel dönüşümün dikotomik sonuçlarını öğrenmemizde önemli bir kaynaktır.

Alman doğu bilimcileri içinde önemli bir yere sahip olan Bertold Spuler ve dünyaca ünlü eseri *İran Moğolları*⁵³ tezimiz için son derece önemlidir. Ayrıca, Moğol kimliğine, Çin kaynaklarından yaklaşan W. Eberhard'ın eserlerinin de tezimizin ilk bölümü için son derece faydalı olduğunu belirtelim.

Moğollarda hukukun işleyişi ve Cengiz Han Yasası hakkındaki en kapsamlı çalışmayı yapan Curt Alinge'nin eseri⁵⁴ tezimiz için yararlandığımız başvuru eserleri arasındadır.

Özellikle Cengiz Han ve Büyük Moğol İmparatorluğu'nun sosyal tarihi üzerine yoğunlaşan ve akademik çevrelerce İsrail ekolü olarak tanınan Michal Biran ve Revuen Amitai'in çalışmaları tezimiz için kullanacağımız son derece önemli kaynaklar arasındadır.

Amerikan ekolü olarak tanımlayabileceğimiz değerli araştırmacılardan biri de Peter Golden'dir. Uzun yıllar Rutgers Üniversitesi Türk Tarihi ve Ortadoğu Araştırmaları kürsüsünde çalışan ve 1967-1968'de Ankara Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak görev yapan Golden, Türk-Moğol tarihini, Mançurya ormanlarından Macaristan'a kadar uzanan halklarının tarihi serüveni olarak sunmuştur.

Moğol fütuhatının Batı dünyası için ne anlam ifade ettiği, dikkatle ele alınması gereken bir konudur. Çünkü Moğollar bu dönemde hem büyük bir tehlike hem de ittifak kurulabilecek bir güç olarak algılanmıştır. Bu alanda yapılan en değerli çalışmalar arasında gösterilebilecek olan Saunders'in eseri⁵⁵ yararlandığımız kaynaklardandır.

Esasen çok fazla araştırma eser olmakla birlikte, tezimiz için faydalandığımız Moğol araştırmacılar arasında Ç. Dalai, Ş. Çoima, H. Perlee, B. Sumyabaatar ve D. Bayarsayhan'ın adlarını da zikretmemiz gerekir. Bu değerli Mongolistlerin eserlerinin Moğolca asıllarından faydalandık.

⁵² B.Y. Vladimirtsov, *Moğol İçtimai Teşkilatı-Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay, Ankara, 1995.

⁵³ Bertold Spuler, *İran Moğolları-Siyaset, İdare ve Kültür*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yay, 3. Baskı, Ankara, 2011.

⁵⁴ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara, 1967.

⁵⁵ J.J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1971.

Son olarak, ülkemizde Moğollara ve Moğol tarihine fütihat tezi ile yaklaşanların başında gelen Zeki Velidi Togan'ın çalışmalarının, tezimizin temel referans kaynağı olduğunu belirtmemiz gerekir. Rusya Türkleri içinde filizlenen Türkçülük akımının önemli kalemlerinden olan Togan'ın Türkiye'de açtığı yolda çok sayıda bilim adamı yetişmiş olmakla birlikte, onu, İbrahim Kafesoğlu gibi sert şekilde eleştirenler de oldu. Ama yine de Togan'ın tarihçilik yaklaşımlarının akademik çevrelerce büyük oranda kabul gördüğüne şahit oluyoruz.

MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN HÂKİMİYETİNİN FÜTUHAT KURAMI ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ

Türkistan'daki Moğol hâkimiyetinin temellerini anlayabilmek için meselenin kuramsal temellerine inmek gerekir. Hâkimiyet siyasal düzlemde esasen devlet ile meydana gelir. Devlet ise Platon'a göre, birlikte yaşama zorunluluğu; Bodin'e göre, yasal sahiplenme; Rousseau'ya göre, toplumsal sözleşme; Marx'a göre, feodal hiyerarşinin yıkılışı demektir. Oppenheimer ise devleti fütihat ile açıklamaktadır:

Devlet, oluşumu sırasında tümüyle zafer kazanmış bir insan grubunun, yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla kurduğu ekonomik sömürü organından başka bir şey değildir. Buna göre göçebe çobanların yerleşik topraklara saldırısı biyolojik üreme ile büyük benzerlik arz eder. Sonuçta ortaya çıkan ise devlettir (Oppenheimer, 1997: 43).

Oppenheimer'in bu düşüncelerinin kaynağı ünlü İslam düşünürü İbn Haldun'dur. Asabiyet, İbn Haldun'un siyaset kuramının ana unsurudur. Asabiyet, soy-boy birliği temelinde ortaya çıksa da asli unsuru ortak hareket bilincidir. Göçebelikten yerleşikliğe geçişi olanaklı kılan dinamik bir güçtür. Asabiyet ile iktidar arasında yakın bir bağ vardır. İktidarı kazanmada ve korumada asabiyet en önemli unsurdur (Hassan, 2011, s. 193). İbn Haldun'a göre göçebe topluluklar yerleşik düzene geçişin ardından, nesep asabiyeti adı altında kurulmuş olan devlet organına dâhil olurlar. Bu geçiş sürecinde, farklı toplumsal ve ekonomik biçimlere sahip yerleşik toplumlarda nesep asabiyeti zayıflarken onun yerini din bağı ve hükümdara sadakat alır. Cengiz Han ile başlayan Moğol fütihatının gelişim evresinin de aynı yolu izlediği açıktır. Burada başarıyı belirleyen kavram "fütihat"tır. Böyle olduğu için de bu kavramın içinin özenle doldurulması gerekir (Yılmaz, 2019, s. 1).

Oppenheimer (1997, s. 18) göçebe toplulukların kendine yetememeleri nedeniyle yağma faaliyetlerine başvurduklarını ve zamanla, savaşmayı geçim biçimi haline getirdiklerini, bu

nedenle yerleşik hayata dair medeniyet verilerine ihtiyaç duymadıklarını belirtir. Şenel (1982, 173) göçebe çobanlık evresi olarak tanımladığı dönemin *eşitlikçi* özellikleriyle ön plana çıktığını belirtse de Moğollarda Cengiz Han öncesinde bu evrenin tam karşılığını bulmak mümkün değildir. Toplumsal yapının daha çok aristokratik oluşum sergilediği görülür. Fakat Şenel'in (aynı yer) düşünsel yapıya dair, *sihirsel* inançların hâkim olduğu şeklindeki görüşüne katılmak mümkündür. Bu evrenin sınırlarından çıkıldıkça İbn Haldun'un toplumsal dönüşüm çizgisine girilmiş olur ki, karizmatik lider ve ortak çıkarlar etrafında bir araya gelen topluluğun dini (düşünsel) algılarının değişmeye başladığı, ataerkil yapının kesinleştiği evreye girilmiş olur. Şenel (1982, s. 180) bu süreci, göçebe ve yerleşiklerin barışçı ve savaşçı ilişkilerinin gidişatına göre sonuçlandırır. Buna göre:

Barışçı ilişkiler topluluk içi ve topluluklar arası ticaretin doğmasına; savaşçı ilişkiler fetihlere ve tabakalı toplumlara yol açmıştır. Uygarlaşma yolundaki bu iki atılımdan ilki yarı yolda kalmış; ikincisi, çevresel koşulların da elverişli olduğu yerlerde başarıya ulaşmıştır (Şenel, 1982, s. 180).

Şenel (1982, s. 192) göçebelerin yerleşikler üzerine yaptığı fetihler sonucunda toplumsal artı elde edilen bir düzenek oluştuğunu, bunun sonucunda sınıflı toplum ve devlete geçiş sağlanmış olduğu için uygar topluma geçiş sürecinin tamamlanması yolunda önemli bir mesafe kaydedildiğini belirtir. Esasen Oppenheimer'ın (1997, s. 24) fetih kuramında vurguladığı noktaya gelinmiş olur ki, yerleşikler direnmeyi, göçebeler ise yağmalamayı bıraktıklarında süreç tamamlanmış olur. Cermen, Hun, Moğol, Türk ve Viking akınları bu ilişki ağı içinde değerlendirilmelidir (Oppenheimer, aynı yer). İbn Haldun buna zoraki hâkimiyet adını verir. Buna göre:

Devlet ve hükümetin idaresi kahır ve şiddete dayanır. Devlet idaresini ele geçirenler, ancak kahır ve şiddetle düşmanlarını yendikten ve diğer kavimler onlara boyun eğerek onların hâkimiyetine baş eğdikten sonra, o devleti kurmuşlardır (İbn Haldun, 1968, s. 370).

Kuramsal değerlendirmeler, Moğol tarihine dair belge ve bilgilerin artışı oranında devam edebilir; ancak tarih biliminin geleneksel problemi olan bilginin yorumlanması meselesi Moğol tarihinin de en önemli çıkmazıdır. Esasen fütuhata çevreden mi, yoksa merkezden mi baktığımız meselesi önemlidir. Moğollar ve Cengiz meselesinin merkezden nasıl görüldüğüne değinecek olursak:

Osmanlı tarih yazını Cengiz Han ve Moğollar konusunda genel olarak suskundur. Tanzimat sonrasında Ahmet Vefik gibi âlimlerin Orta Asya tarihine bir merak uyandırmaya çalıştıkları söylenebilir de meselenin ciddi olarak ele alınışı, Türkçülük mefkûresinin gelişimi ile

paralellik arz eder. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Orta Asya Türk tarihi araştırmaları değer kazanırken, Cengiz Han ve Moğollar gerçeği de masaya yatırılmaya başlandı.⁵⁶

Moğollar ve Moğol hâkimiyetinin getirdiği dönüşümün, elbette ki belgesel ağırlığı olmakla birlikte Gumilev'in sezgisel tarih anlayışıyla okunmaya ihtiyacı vardır. Çünkü salt belgelerin okunuşunun, kaynağın yazıldığı dönemin güncel politik koşullarının tahakkümünde olabileceği unutulmamalıdır.

Mesele ilk kez Leon Cahun'un "Asya Tarihine Giriş" adlı eserinde kuramsal açıdan değerlendirildi. Eserin, Yusuf Akçura gibi Türkçüler üzerinde muazzam etkileri oldu. Akçura, diğer Türkçülerde de görüldüğü üzere, Osmanlı merkezli tarih anlayışına karşıdır. Çünkü Türkçüler, tarihi bütün Türk dünyasını ölçüt olarak, bu tarihin zaman, mekân, hanedan, devlet, din, mezhep özelinde parçalanmasına tepkilidirler. Tarihin merkezine devlet veya hanedan yerine, doğrudan Türk milleti yerleştirilirse, Türk tarihine bir bütün olarak yaklaşmak mümkün olur. Bu eğilimin doğal sonucu olarak Osmanlı tarih yazıcılığında düşman olarak tanıtılan Cengiz Han, Timur ve şah İsmail gibi liderler milli tarihin birer parçası haline gelir (Çalen, 2013, s. 281). Böylece, birer Osmanlı ve Türk düşmanı olan Napolyon, Petro, Katerina gibi isimlere büyük sıfatını layık gören fakat Cengiz ve Timur gibi Türk hükümdarlarını lanetleyen Osmanlı tarih yazıcılığının da eleştirilme vakti gelmiş olur.

Akçura, Moğolların genişleme siyasetinin temelinde, milli motivasyon olduğunu belirtirken, Cengiz Han'ın askerî harekâtını kuru bir talan olmaktan çıkarır. Ebu'l Gazi Bahadır Han ve Cahun'a dayanarak Cengiz Han'ın Çin seferini açma sebebini bir milli intikam seferi olarak açıklar. Bu durumda Cengiz Han, atalarım ve kardeş uruğum dediği Hun İmparatorluğu'nu kurmuş bulunan büyük Türk milletinin intikamını Çin'den almak istemektedir (Çalen, 2018, s. 23).

Cengiz Han'ın batı seferinin büyük bir idealin uygulanma safhası olduğunu söyleyen Akçura'ya göre, bu seferde amacın Harzemşahlar tarafından öldürölmüş birkaç elçi ve sayısı fazla da olsa tamamı Müslöman olan ticaret kervanının intikamını almaktan ibaret olmadığı

⁵⁶Türk-Tatar milliyetçiliğinin yükseliş evresinde, Cengiz Han ve Moğol fütuhatına yaklaşım tarzının değişmesine vesile olanların başında Buhara tesirindeki Kazan mollalarının olması ilginç bir tespittir. Bunlar arasında şehabeddin Mercani ve Rızaeddin Fahreddin'in isimleri öne çıkmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Gündoğdu, 2013, s. 6-7.

görüşündedir. Asıl itici gücün ve motivasyonun Pan-Türkizm olduğundan hareketle, doğudaki Türkleri ve Moğolları birleştiren Cengiz Han'ın aynı şeyi batıda da yapmak istediğini belirtir. Fakat onun bu tezine karşı, Cengiz Han'ın Türkleri katlettiğini ileri süren Osmanlıcı ve İslamcılara karşı kıvrak bir hamle yapmayı da ihmal etmez. Anlatısının zayıf taraflarını iyi bilen Akçura, bu itirazların gelebileceğini önceden sezmiş ve “İran-Turan kavgası” formülüyle bu çıkmazı aşmaya çalışmıştır. Bir siyasi tarih söylemi olarak İran-Turan dikotomisine dayalı tarihi mücadelenin Fars siyaset geleneğinde çok eski bir anane olduğunu, Firdevsi'nin Şehname'sine atıf yaparak, tarihten önce başlayan bu kavganın en eski safhasının destani olarak anlatıldığını hatırlatır. Bu kavgada maddi kuvvet Turanilerde olmakla birlikte tahmin edilebileceği gibi manevi üstünlük İranilerdedir. Zira Akçura, İran'ı doğunun en medeni ve ileri ülkesi kabul eder ki İslam dünyasının da hicri ikinci asırdan sonra fikri ve hissi olarak İran hâkimiyetine girdiğini iddia eder. Türkler siyasi ve askeri olarak İran'a hâkim olsalar da çok geçmeden İran his ve fikri, ilim ve edebiyatı ve sanayisi, hâsılı İran medeniyeti bunları yenmiş ve Farslılaştırmıştır (Çalen, 2018, 27).

Akçura, yapılmak istenen şeyin, esasen Farslaşmış durumdaki Harzemşahların tüm İslam âlemini temsil eder gibi gösterilerek, karşısındaki düşmanın ise salt “kâfir” olarak zihinlere kazınma girişimi olduğunun farkındadır. Bu açıdan, büyük bir zalim ve kan dökücü olarak addedilen Cengiz'in kötülenmesinin, aslında Turani kavimlerin kötülenme girişimi olduğunu belirtmektedir. Bu tehlikeli oyunun farkında olan Akçura, Cengiz'in zalimliğine, kan dökücülüğüne yönelik iddiaları, İlk ve Ortaçağ'da savaşların zaten çok kanlı olduğunu, “*muharebeye aşure dağıtmak için gidilmediğini*”, Cengiz'in de zamanındaki savaş adabı çerçevesinde hareket etmekten fazla bir şey yapmadığını söyleyerek yanıtlar (Çalen, 2018, s. 27).

Akçura'nın bu eğiliminin dönemin devlet ideolojisiyle ters düşmesi kaçınılmazdı. Tahmin edileceği gibi Akçura'nın yazı dizisi, Osmanlıcı ve İslamcı çevrelerde derin bir rahatsızlık yaratmıştı. Bu da doğaldır. Çünkü Osmanlı'nın çözülme devrinde, milliyetçilik ve özellikle de Türkçülük gibi eğilimlerin yıkımı hızlandıracağından korkuluyordu. Bütünleşme için Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi işlevsellikten uzak eğilimlerin tercih edildiği bir ortamda, Cengiz gibi bir kâfirin sahiplenilmesi, temel değerlerden uzaklaşılma ve belki de yeniden Şamanizme dönüş olarak algılanıyordu ki İslamcılarının önemli kısmında milliyetçilik ve Türkçülük, kişiyi dinden çıkarmaya yetecek büyük bir günahtı. Ayrıca Hilafet makamının sükûtundan da Cengiz Han'ın soyu sorumluydu. Akçura'ya göre:

Bu propaganda neticesinde, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemindeki hemen bütün ders kitaplarında Osmanlı Türklerinin atası olan Kayı aşiretinin Cengiz Han ve Tatar fitnesinden kaçarak Anadolu'ya geldikleri ifade edilmek suretiyle talebenin zihninde kötü bir Cengiz Han algısı yaratılır (Çalen, 2018, s. 30-33).

Türkçülerin fikir ve söz birliği merkezleri Türk Yurdu ve Türk Ocakları iken; onlara karşı cevap birliği yapan İslamcıların merkezleri Sebilürreeşad ve Sırat-ı Müstakim dergileriydi. Ahmed Naim ve Süleyman Nazif'in Türkçülüğe karşı yaptıkları saldırılara karşı direnmeye çalışan Akçura'ya en büyük destek Ağaoğlu Ahmed'den geldi. Yazısında, "İslam'da Davayı Milliyet" adlı yazısında "millet" ile "asabiyet" sözcüklerinin karıştırıldığına değiniyordu (Gündoğdu, 2013, s. 10).

Ebu'l- Gazi Bahadır Han, Osmanlı son döneminde filizlenen Türkçülük akımının feyz aldığı önemli bir devlet adamı ve tarihçidir. Başta Yusuf Akçura olmak üzere hemen bütün Türkçüler onun ünlü eseri Şecere-i Türk'ten yararlanmışlardır. O, Cengiz Han'ın Çin seferinin sebebini, atalarının ve kardeş uruğunun intikamını almak olduğunu yazar. Onun atalarını ve kardeş uruğum dediği bütün Türk milleti idi.⁵⁷ Akçura'ya göre, İslamcıların övünerek bahsettikleri Alaaddin Harzemşah bizzat İslamiyete zarar vermiştir. Kendine İskender-i Sani denilmesini isteyen, bunun için tıpkı İskender gibi Hindistan seferine çıkmaya kalkışan, İslamiyetin hamisi olmak için Selçuklular'ın yerini almaya çalışan, Bağdat Halifesinin nefretini kazanan ve ülkesindeki birçok İslam âlimini öldürten birinin kâfir Cengiz Han karşısındaki konumu ne olabilirdi ki? Yukarıda da belirttiği üzere Cengiz Han'ın büyük Turan birliği karşısında perişan ettiği Çinli ve İranlıların yanında bu İranileşmiş Türkün ne kıymeti vardı? Mesele, medeni-vahşi çıkmazına saplandığından Akçura şunları söylemek zorunda hissediyor:

Efendiler! Cengiz'in bu sefer-i azimi, büyüklüğüyle korkunç bu sevkü'l-ceyş (sevk ve idare) hareketi, askerlik nokta-i nazarından fevkalade mühimdir. Zannediyorum ki, Cengiz'den evvel ve sonra, hiçbir kumandan Cengiz'in garp seferi kadar büyük bir hareket-i askeriyeye icra etmemiştir. Bazı kimseler, Cengiz ordularının garba yürüyüşünün vahşi kavim ve kabilelerin bir nevi muhacerat-ı tabiiyesi gibi tasavvur ve tasvir ederler. Lakin bu nokta-i nazarın (bakış açısının) doğru olmadığına, her iki mehzazın müttefiktir. Barthold bu meseleye dair şöyle diyor: 'Elyevm kati bir surette ispat edilmiş addolunabilir ki Moğol fütuhata, vahşi adam kümelerinin intizamsız taarruzlarından ibaret değildi; Moğol fırkaları, tamamen muayyen sevkü'l-ceyş planlarıyla pek muntazam sevk ve idare olunuyorlardı. Bunlar, hasımlarını yalnız kesretle yenmediler; bilakis, medeni akvamın kendilerinden daha kesirü'l-aded (kalabalık) fırkalarını intizam ve maharetle mağlup ettiler' demektedir (Çalen, 2018, s. 69-70).

⁵⁷ Sadri Maksudi Arsal'a göre (1947, s. 167) "Kerayit ve Neyman Türklerini itaat altına aldıktan sonra Çengiz artık yalnız Moğol kavminin şefi değil, medenî an'anelere ve çok parlak bir tarihe malik olan Türk milletinin bir kısmının da Hanı olmuştu."

Neticede Akçura ve büyük ölçüde etkilendiği Cahun'un yaptığı, imkânsız addedilen Türk birliği ülküsünün, tek somut örneği olan Cengiz Han ile ispatlanma çabasıdır. Akçura, "Milliyetçi, laik ve hukuka bağlı modern bir devlet başkanı" olarak öne çıkardığı Cengiz Han'ı Cumhuriyet ideolojisi içinde de bir yere oturtmaya çalışıyor gibidir.

Moğol hâkimiyeti ve yayılımının tarihsel gerekçeleri ile sistemli bir fütihat olduğunu savunanlardan biri de Türk tarihçiliğinin lokomotifini Zeki Velidi Togan'dır. Togan, "Moğol fütuhata" tabirini kullanırken esasen belirleyici gücün Türk kitleleri olduğu gerçeğini gözardı etmez. Aslında, o kitleyi yöneten Cengiz soyunun da Türk kökenli olduğu inancındadır. Shao Hong'un Cengiz Han'ı ziyaretine dair notlarında belirttiği üzere Cengiz Han Şato Türklerinden geliyordu. Onlar da Göktürk bakiyesidir. Togan bu bilginin sağlamasını, Cengiz ailesinin soy anlatısında yer alan Bozkurt atanın Moğollara ait olmayıp Türk mitolojisinin asli ürünü olması ile yapar (Togan, 1981a, s. 67).

Togan, Reşidüddin'in belki kasıtlı belki de bilmeden "Borcigin" adını "mavi gözlü" diye açıklamasının bir anlamı olması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre kelime esasen "börü-tegin" olarak yazılmalıdır. Moğollar arasında mavi gözlü yoktur. Ne gariptir ki Şato Türklerinin bağlı bulunduğu Göktürk kağan ailesi ela gözlü ve sarışındı (Togan, 1981a, s. 68).

Cengiz Han'ın soyunun geldiği Kıyat boyunun ise Oğuz efsanelerinde geçen Kayı boyu ile bağlantılı olabileceği üzerinde duran Togan, soyun zaman içinde Moğollaşmış bir yönetici Türk ailesinden geldiğini düşünmektedir (1981a, s. 69).⁵⁸ Aslında bu konu bugün de devam eden kısır bir tartışmadır. Kimin nereden geldiği değil, kimler tarafından sahiplenildiği meselesinin daha değerli olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca Cengiz Han gibi tarihsel bir figürün temsil ettiği kültürün geniş bir coğrafya da benzer yaşam koşullarına sahip halkları temsil kabiliyeti asıl mesele olması gerekir ki, anladığımız kadarıyla Togan'ın vurgulamak istediği nokta da tam burasıdır.

Togan'ın, bu konuda Türk tarihçilerine sitemi vardır. O, Arapların Türk ülkelerini istilasını "fütuhata" olarak yazıp da Moğolların ve hatta Timur'un bile –ki Müslümandır – İran gibi İslam ülkelerini fethini istila olarak addetmelerinin ideolojik bir yaklaşım olduğu kanaatinde (Togan, 1981a, s. 71).

⁵⁸ Arsal'a (1947, s. 167) göre Cengiz kesin olarak Moğoldur ve Moğollar Türklerden tamamen farklı bir ırktır.

Aynı ideolojik yaklaşımın, Moğollar ve Türkler arasında ne ırki ne de kültürel bir bağın bulunmadığı söyleminde görmek mümkündür. Ama bilinmelidir ki, köklü Türk devlet teşkilatı asli şekilde tarihte ilk kez Moğollar zamanında bütün ihtişamıyla yaşanmıştır. Eğer Moğol fütuhata olmasaydı, Türk tarihini yalnızca Çin, Bizans ve Arap kaynaklarından öğrenmek mecburiyetinde kalacaktık (Togan, 1981a, s. 96).

Moğolların gayri-medeni oldukları ile ilgili yanlış yargının, kasıtlı bir tarih politikasının sonucu olduğunu vurgulayan Togan, bunun temel nedeninin, Moğollar devrinde Türk milli devlet teşkilatı ve kanunu Yasa'nın, şeriat ve İslam devlet nizamından üstün tutulmuş olmasının bazı Arap-İslam etkisindeki Türk yazarlarca ağır şekilde eleştirilmesinden kaynaklandığını belirtir. Böylece, Moğolların planlı bir politika ile İslam ve medeniyet düşmanlığı yaptığı algısı yaratılmıştır (Togan, 1981a, s. 98). Oysaki bir milletin veya devletin medeniyetine dair en temel ölçütlerden biri olan kadının toplumdaki yerine bakmak gerekir. Bütün Moğol hanedanlarında kadınlar merasime, ziyafetlere ve kurultaylara katılmışlardır (Togan, 1981a, aynı yer).

Togan'a göre Cengiz Han, Türklük ananesinin bütün olarak vücuda gelmiş halidir. Oğuz destanındaki "daima göç edeler oturak olmayalar" ifadesinin Cengiz Yasasında olduğundan hareketle, Cengiz'in Türk ananesine göre bir idare usulünü seçmiş olduğunu vurgulamaktadır. Şurası açıktır ki İslam eksenli tarih anlayışı her ne kadar Cengiz'i ve Moğolları ötekileştirmişse de Cengiz Yasalarının gerek Oğuzlar ve Akkoyunluların gerekse de Osmanlı'nın kuruluş efsanelerinde yerlerini almış görünmektedir (Togan, 1981a, s. 106).

Togan, Moğol fütuhatını Mete ve Atilla'dan sonraki Türk-Moğol bozkır göçebe kültürünün dünyaya hükmetme devrinin üçüncüsü olarak addetmektedir. Bunların fütuhatları geniş bir dünya görüşünü, zamanlarındaki cihanın coğrafi ve siyasi vaziyetine tam manasıyla vakıf olduklarını göstermektedir. Bu fütuhatların alelade bir baskın ve çapulculuk mahiyetinde telakki edilmesi büyük talihsizliktir. Bunlar ananevi birtakım cihangirlik telakkisi içinde vuku bulmuşlardır. Bu fütuhatların ekseriye birer planı vardı. Cengiz Han fütuhatını başarıyla tamamlamak için önceden sevkettiği birtakım casuslar vasıtasıyla, fethedeceği yerlerin coğrafi vaziyetlerini bizzat tetkik ettirmiştir (Togan, 1981a, s. 115).

Togan, Moğol fütuhatına "istila" diyenlere Germen istilasına uğrayan Avrupa'nın durumunu iyi okumalarını tavsiye eder. Bu olayda para ekonomisinin yerini mübadele usulünün, şehir hayatının yerini köy hayatının aldığı, pozitif düşünceden skolastik evreye giren bir Avrupa

tablosu çizilmiştir. Moğol fütuhâtı sırasında yaşanan katliamların günahı ayrı tutulmak kaydıyla, gelişen para ekonomisinin, ticaretin -kısa bir süre sekteye uğrasa da- sonrasında şehir hayatında yaşanan canlanmanın, doğu-batı arası teknoloji akışındaki hızlanmanın resmi çizilmektedir. Ve ne gariptir ki tahrip edildiği yazılan İran medeniyetinin dünya tarih sahnesinde ön saflarda durduğu tek bir dönem varsa o da Moğollar devridir (Togan, 1981, s. 118).

Togan, Moğol istilası ile yıkıldığı iddia edilen Türkistan medeniyetinin yaşamış olduğu doğal süreçlerin de dikkate alınması gerektiğini savunur:

Türkistan tarihinde mühim olan amillerden birisi de ırmakların mecralarındaki değişimdir. Bu durum Türkistan'da ekiciliği sulama kültürüne tabi olan bütün başka ülkelere göre daha fazla etkili olmuştur. Amu Derya ve Sır Derya mecralarının tarihte tesbit olunan değişmelerinin memleketin iktisadi hayatındaki rolü pek ehemmiyetlidir. Burada ticaretin ve şehir hayatının gelişmesine veya sönmesine daha ziyade etki eden ise Uzakdoğu ile Önasya ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin karadan cenup denizlerine inmiş olmasıdır (Togan, 1981a, s. 114).

Togan'ın Moğollar hakkındaki düşüncelerinde Barthold etkisinin ne denli güçlü olduğunu biliyoruz. Barthold da çağdaşlarının, Moğol –istilasının- kültür ve medeniyeti yıktığı yönündeki genellemelerinin, emek verilmeden yapılan çalışmaların neticesi olduğu görüşündedir. Ona göre, istiladan sonra fatih askerlerin göçleri yaşanmamıştı. Küçük askeri birliklerinin yanı sıra Moğol hanları fethedilen bölgelere, Cengiz Han'dan kalan devlet ve askeri yapıları hayata geçirmekte yardımcı olmuşlardır. Dahası, Çin, İslam dünyası, Rusya dâhil olmak üzere Moğolların ele geçirdikleri bütün ülkelerde XIII. yüzyıldan sonra siyasi istikrar eskisine göre net bir şekilde artmıştır (Barthold, 2012, s. 160). Türkistan açısından düşünüldüğünde de Türklük açısından paradoksal sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Barthold'a göre Turan'ın İran karşısında yaşadığı kültürel baskıdan kurtulmasını Moğollar sağlamıştır. Esasen bu Moğol hanlarının Moğol bozkır kültürünü öne çıkarma teşebbüsünün sonucudur. Altay ailesinden gelen Türklerin, Moğollardan sayıca fazla olması sonucunda asıl faydayı Türkler görmüştür (Barthold, 2012, s. 164-165).

Dr. Rıza Nur da Togan ve Akçura ile benzer görüşleri paylaşır. Ona göre Cengiz Han ve Moğollar meselesi, Osmanlı zihniyet dünyasının genel yaklaşımı ile çarpıtılmış ve asıl mecrasından uzaklaştırılmış, Türklük şuurunun baskı altında tutulduğu dönemin siyasi malzemesi haline dönüştürülmüştür. Nur, okumuş çevrelerin Arapça ve Farsça hayranlığına karşın, kaderin cilvesi olarak cahil Anadolu köylüsünün Türk dili ve kültürünü koruduğunu belirtir. Şecere-i Türk çevirisine yazdığı önsözünde, Türk dünyasının birliği düşüncesinden

bahsederken, Türklerin ve Moğolların kardeşten başka bir şey olmadıklarını ve Cengiz Han ile Timur'un birer Türk padişahı ve komutanı olduğundan hareketle, bunların Osmanlı ile mücadelesinin kardeş kavgasından başka bir şey olmadığı fikrindedir (Ebu'l-Gazi, 2010, s. 12, çevirenin notu).

Ebu'l Gazi Bahadır Han, Moğolların Batı seferinde akraba milletlere yaklaşım tarzının iki yönünden bahsetmektedir. Buna göre karşı koyanlar yok edilirken, boyun eğenler devletlenmiş oluyordu. Subutay Bahadır komutasındaki Moğol birlikleri Derbent'ten geçerken Alanlar ve Kıpçakların ortak saldırısına maruz kaldıkları sırada, Subutay'ın Kıpçaklara “bizler kardeş kavimleriz, Alanlar ise yabancısıdır; bizimle birleşin” şeklindeki çağrısı sonuç vermişti. Ancak bunun taktiksel bir oyun olduğu da ihtimal dâhilindedir (Ebu'l-Gazi, 2010, s. 126).

Ebu'l-Gazi, Cengiz Han ve Moğolların Batı ile olan savaşının esasen tarihsel bir savaş olan İran ile Turan'ın mücadelesinin devamı ve hatta İranileşmiş olan Turanlıların (Türk-Moğol) eski benliklerine dönmesi için yapılmış son ve en büyük hamle olduğunu düşünmektedir. Şiddetli çatışmaların ardından dönüş yoluna giren Cengiz Han, aslında yeniden Turan'a dönüyordu (Ebu'l-Gazi, 2010, s. 133).

Cumhuriyet devri içinde birçok açıdan eleştirilere tabi tutulan İnönü iktidarı, Türkçülük karşıtı propagandanın yeniden güçlendiği bir periyodun başlangıcını oluşturuyordu. Köprülü ekolü içinde yetişen Mükrimin Halil Yinanç, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen gibi güçlü Selçuklu tarihçilerinin çalışmaları Türk-İslam tarihi eksenine kayarken, ırkçılıkla suçlanan Togan gibi Türkçüler ağır şekilde eleştirilmeye başlandı. Eleştirilerin özeti, Türkistan başta olmak üzere Anadolu'ya değin uzanan Moğol egemenliğinin, Türk olmayan, yıkıcı bir istila harekâtı olduğu şeklindeydi (Gündoğdu, 2013, s. 14).

Kısa süre içinde sık sık yön değiştiren politik rüzgârların hâkim olduğu ülke koşullarında, darbeler devrinin de bitmesinin ardından bir nebze de olsa esmeye başlayan ılıman rüzgârların varlığında, tarihi iktisat politikalarının ekseninde incelemeye çalışan bir akım gelişti. Ekonomide dışa açılmanın sosyal bilimlere üzerine de etkileri olmaya başladı. Cengiz Han gibi tarihi bir kişiliğin, yabancı tarihçilerce nasıl okunduğu meselesi önem kazanmaya

başladı. Janet Abu Lughod'un meşhur çalışmasında⁵⁹ özellikle Immanuel Wallerstein tarafından 1970'li yıllarda ortaya atılan ve batı kapitalizminin hegemonyası altında kurulduğu ileri sürülen "dünya sistemi" teorisine karşı çıkmaktadır. Abu-Lughod, "dünya sistemi"⁶⁰ gibi bir olgunun batının tekelinde olmadığını göstermek istemektedir ve bu noktadan hareketle Çin'de, Orta Doğu'da ve Avrupa'da gelişmiş olan ticaret ve kentleşmenin 13. yüzyılın ortasında Moğol İmparatorluğu'nun bütün bu alanları birleştirmiş olması dolayısıyla ilk "dünya sistemi"nin kurulmasına vesile olduğunu ileri sürmektedir. Abu-Lughod kendi deyimi ile ilk dünya sistemi üzerindeki görüşlerinde İç Asya'ya ve dolayısıyla Moğollara bir lokomotif rolü veriyorsa, dünya sisteminin çöküşünü İç Asya'ya bağlamakta ve çöküşe aslında dünya sistemini ayakta tutan Çin ile bağların koparılmasının neden olduğunu düşünmektedir. Bunun baş sorumlusu da Emir Temür'dür. Tezimizde Timur devrini dışarıda bırakmamızın nedeni bu değildir elbette. Bu, Avrupa merkezli bakış açısının yansımasıdır. Timur devrinin dünya iktisat tarihi açısından ne anlam ifade ettiğini bir tarafa bırakacak olursak, genellikle Türk İslam medeniyeti açısından bilimsel ve kültürel gelişme ile anılan, fakat Osmanlı ve Türklüğe indirdiği darbe nedeniyle ağır şekilde eleştirilen bir devirdir.

Moğol fütuhata, İslam tarihçilerine göre "*insan neslinin başına gelmiş en korkunç felaketlerden birisi*" olarak kayıtlara geçmiştir (Browne, 1920, s. 4). Gerçekten de bu olayın, Çin ve İran gibi eski medeniyetlere sahip ülkelerin tahribi, gelişmekte olan ileri bir medeniyete sahip Rus şehirlerinin yıkılması, parlak Türkistan medeniyetinin kısmen çöle dönmesi gibi sonuçları oldu. Vernadsky'nin (2015, s. 13) de belirttiği gibi, medeni toplumlar, göçebelere ne zaman karşı koydularsa, toplu şekilde katledilmekten kurtulamadılar. Bu açıdan bakıldığında, Moğol dehşetini hayal etmek zor değildir.

Moğol hâkimiyeti evresinde İslam dünyası ve Ermeniler üzerine çalışmalarıyla bilinen D. Bayarsayhan da Moğol tarihinin salt yıkım ve felaket tezinden yola çıkılarak anlatılmasının yanlışlığına değinmektedir. Ancak tarihçilikte profesyonellik arttıkça bu saplantıdan da kurtulmanın mümkün olduğu fikrindedir (Bayarsayhan, 2010, s. 135). Ona göre profesyonel yaklaşım E. Browne ile başlamış ve bu tezde Moğol fetihlerinden İslam kültür ve

⁵⁹ Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony (The world System A.D. 1250-1350)*, Oxford University Press, 1989, Newyork.

⁶⁰ Ringmar (2016: 18), *Uluslararası Sistem* adını vermektedir.

medeniyetinin zarar görmediği üzerinde durulmaktadır. Daha sonra ise Bernard Lewis'in Yahudiler üzerine yaptığı çalışmadan çıkardığı sonucun, Moğol fetihleri nedeniyle doğuda İran'a kadar tahribatın kabul edilebileceği; fakat Irak ve Arap dünyasının bu fetihlerden etkilenmediği tezi ile devam edilmiştir. Ancak bu anlamda en önemli hamle W.W. Barthold'dan gelmiştir (Bayarsayhan, aynı yer).

Daha çok çağdaş Mongolistlerden yararlandığımız Bayarsayhan'ın Amerikan ve İsrail ekolüne ısrarla değindiğini görüyoruz. Bunlar içinde Thomas Allsen, Timothy May, Judith Kolbas, Reuven Amitai, Michal Biran önde gelen isimlerdir. Bu Mongolistlerin çalışmaları, Moğol fetihlerinin salt bir yıkım olmayıp, dünya kültür ve medeniyet tarihinin önemli bir sıçrama tahtası olduğunu ortaya koymuştur (Bayarsayhan, 2010, s. 136). Bayarsayhan başka bir çalışmasında (2012, s. 297), Moğollar hakkında çok fazla kaynak olduğunu fakat bunun bir bilgi kirliliğine neden olduğunu belirtmektedir.

Şimdi Moğol tahakkümünün neden bir fütihat olduğunu daha somut deliller ile kanıtlamaya çalışalım: Moğollar, ele geçirdikleri ve kalmaya niyetlendikleri bölgelerde *darugaçi* (mühür basıcılar) bırakıyorlardı. Vali olarak tanımlanabilecek olan darugacıların askeri ve sivil yetkileri vardı. Görevlerinden biri, kentin, bölgenin ya da toplumsal grubun Moğol egemenliği altında kalmasını sağlamak ve devletin ihtiyaç duyduğu şeyleri, insan gücü ve vergi olarak tedarik etmektir. Bu yönüyle, görevlerinden biri de işgalde zarar gören yerlerin normale dönmesini sağlamaktır (Biran, 2007b, s. 67). Bu görevlere, Moğollara sadakatini kanıtlamış, bölgenin yasalarını ve yerel hassasiyetlerini iyi bilen kişiler seçiliyordu. Esasen bu bir çeşit ödüllendirmeydi. Örneğin 1215'te Kuzey Çin'e atanan ilk darugacı, buralarda Moğolları zorlu dağlardan geçiren ve onlara rehberlik eden tüccar Cafer Hoca oldu. Moğolları temsil eden bu görevliler her ne kadar farklı etnik kimliklerden de olsalar, çok dilli olmaları, kültürlü olmaları, ticaret erbabı ya da daha önceki devletlerin bürokrasi mertebelerinde görev yapmış tecrübeli kişiler arasından seçilmeleri gibi ortak yönleri vardı. Bunların çoğu, Moğol yönetim stratejisi gereği, ana vatanlarından uzak yerlerde görevlendirilmişlerdi. Örneğin Harezmi Mahmud Yalavaç, Çin'e gönderilirken, Çinli (Kitan) Yehlü Ahay, Maveraünnehrin yönetimine gönderilmişti (Biran, 2007b, s. 67).

Moğol fütihatının karakteristik özelliklerinin başında, Avrasya'nın neredeyse tamamını tek bir idare altında birleştirmiş olması gelir. Bunun en önemli neticesi, Çin'den Akdeniz'e kadar gelişen uluslararası ticaret ve beraberinde gelen kültürel değiş tokuş oldu.

Cengizlilerden evvel kıtaların birbiriyle bu kadar rahat ve güvenli bir biçimde iletişim kurduğu görülmemiştir. Matbaacılığın, pusulanın, ateşli silahların ve toplumsal hayatın daha birçok detayının Avrupa’da icat edilmediğine, aksine Moğol etkisiyle Uzakdoğu’dan ithal edildiğine şüphesi olmayan Howorth gibi, Togan da Moğol işgalini “bir felaket değil, tarihteki yeni yörelerin yeni bir medeniyetin yörüngesine girdiği bir an (un moment historique)” (Togan, 1935: 269) olarak tanımlamıştır.

Michal Biran, Moğolların oluşturmaya çalıştığı Moğol fütuhatının başarısının göstergesini, 18. Yüzyıla değin Orta Asya’da, Hindistan’da ve Güney Rusya’da var olan kurumların ve kurumsal kavramların meşruiyet kaynağı olarak Cengiz’i göstermelerinde aramak gerektiğine inanmaktadır. Büyük Han’a isnat edilen kurumların islam dünyasında ve ötesinde, geç Ortaçağ ve erken modern dünyanın hemen hepsinin şekillenmesinde etkili olduğu ve XIII. Yüzyıl sonrası Müslüman dünyanın düşünsel ufuklarının, gelişmesinde büyük payı olduğunu eklemektedir. Bu yüzden Moğollar, yalnızca İslam dünyasındaki yıkımdan değil, gelişim ve ilerlemeden de sorumlu tutulmalıdır. Özellikle de Orta Asya Türk-İslam dünyası açısından durum tam olarak budur (Biran, 2007b, s. 2).

Son yıllarda Togan gibi düşünen ve Moğolları Türk tarihinin merkezine oturtan araştırmacıların sayısı arttı. Tarih çalışmalarına en önemli destek dil araştırmacılarından geldi. Bu sayede Orta Asya’dan kopuk bir anlayışa hapsedilmiş olan Osmanlı Devleti tarihinin de Moğollar ile ilgili bağlantısı daha net şekilde ortaya konabilmektedir. Nitekim Osmanlı Devlet teşkilatının hücrelerinde Cengizli etkisinin önemine vurgu yapan⁶¹ çalışmalar öne çıkmaya başladı. Örneğin Özyetgin (2019, s. 103), Anadolu’da yaklaşık bir asır süren Moğol-İlhanlı iktidarının, bölgenin iktisadi, askeri, sosyal ve kültürel hayatı üzerinde önemli izler bıraktığına dair tespitlerde bulunmuştur⁶²

⁶¹ Ümit Hassan’a göre Moğolların batı yönlü hareketinin uzak sonuçları arasında Osmanlı Devleti’nin kuruluşu olduğu gibi, devletin kurumsal temelinde de derin izleri vardır. Eski Türk devlet geleneğinin temeli olan “Töre”nin Anadolu’ya intikalinde Yasa’nın büyük rolü bulunur. Çünkü Türklerin tarihinde örgütten yönetime (devlete) geçiş, Töresellikten Yasa(k)ya geçişle müteakabiliyet halindedir. Bkz. Ümit Hassan, *Osmanlı-Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-İdeolojiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

⁶² Anadolu’da Osmanlı devrinde kullanılan kurumsal kavramların işlevselliğine dair detaylı bilgi için bkz. A. Melek Özyetgin, Osmanlı Devleti’nin Kurumsal Yapısındaki Çingiz (Türk-Moğol) Tesiri, *Outlook For Mongolia-Turkey Relations*, Ankara, 2019, ss. 103-114). Ayrıca Anadolu’da oluşan Moğol mimarisine dair deaylı bilgi için bkz. Patricia Blessing, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası*, Çev. Merve Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

1. BÖLÜM

BÜYÜK MOĞOL İMPARATORLUĞU'NUN TEMELLERİ

1.1. SİYASİ BİRLİK SÜRECİ

1.1.1. Cengiz Han'dan Önceki Moğolların Siyasi ve Sosyal Varlığı

Çin kaynaklarının bozkır kavimlerine “kuzeyden gelen barbarlar” (Ligeti, 1951, s. 301) şeklindeki toplu bakışı⁶³ nedeniyle Moğolların bu karanlık dönemi yeterince açıklanamamıştır. Buna XX. yüzyılın politik tarih yaklaşımları da eklenince mesele daha da karmaşık hale gelmektedir. Esasen Orta Asya araştırmalarına bir süre hâkim olan Sovyet bilim çevrelerinin yaklaşımı da bu çerçevededir. Güneye yayılma politikasının ilmi gerekçeleri olan bu araştırmalarda, Hunlar döneminden itibaren Orta Asya’da tesis edilmiş olan Türk siyasal sisteminin Moğollar ile ortaklaşa kurulmuş federatif bir yapı olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁴

Bugün Moğolistan’da ilköğretimden üniversiteye kadar, hemen her aşamada Hunların Moğolların öncülü olduğu kabul edilir. Ama yine de Moğol akademik çevrelerince bu konu tartışılmaya devam etmektedir. Sonuçta Proto-Moğolların Hun siyasi federasyonu içinde yer almış kavimlerden oldukları üzerinde fikir birliği olduğu anlaşılmaktadır. Hunlar konusu tam anlamıyla aydınlatılmış bir alan olmasa da Göktürkler ve Uygurlar dönemindeki Moğol varlığına dair sağlam veriler elde edilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak ülkemizde yapılmış önemli bir doktora çalışması⁶⁵ da bulunur. Grousset (2015, s. 38-39) Moğolistan’da yapılan kazılarda elde edilen sanat eserleri ile Kuzey Çin’deki Moğol-Ordos dönemi sanat eserlerinin büyük benzerlik taşımasını tartışmaya açık bir konu olarak bırakmıştır. Türk tarihi alanında yine önemli çalışmalarıyla ülkemiz bilim çevrelerince de değer verilen Peter Golden da ünlü eserinde (2017, s. 71-82) konunun kesinleşmediği görüşündedir.

⁶³ Kalkan (1996, s. 11) Çin Kaynaklarında Türkler ve Moğolların birbirinden farklı milletler olduğunun fark edilme tarihinin M.Ö. 659 olduğunu belirtir.

⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. Özdemir, 2016, ss. 141-152.

⁶⁵ Bkz. Enkhbat Avirmed, *Köktürk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları*, Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

Dünyanın hiçbir yerinde, göçebe kültüre dair tatmin edici tarihsel bilgi bulmak mümkün olamamıştır. Çünkü bu toplumlarda sınırlar arasına sıkışıp kalmak zulümdür. Orta Asya tarihini de bu gerçekten bağımsız düşünmek mümkün değildir. Ama yine de ön plana çıkan üst kimliklerin önemli aktörler olarak, yerleşik dünyayı yönlendirdikleri evreye dair verilere ulaşmak mümkündür. Bu üst kimlik aktörlerinin Türkler ve Moğollar olduğunu belirtmemiz gerekir.

Eberhard Çin kaynaklarını tarayarak alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ona göre (1996, s. 45-65), Proto-Moğol kavimleri iki grupta toplanıyordu. Çin kaynaklarında belirtilen ve Dung-hu kavimleri adı altındakileri birinci grup, Şı-veğ kavimleri adı altındakileri ise ikinci grupta sunmaktadır. İlk grupta Dung-hu, H'yen-bi (Siyen-piler), Ko-bi-niğ, Mu-junğ, Vu-huan kavimleri bulunurken, ikinci grupta H'i, Ki-dan (Kıtanlar), Ku-mo-h'i, Mung-vu⁶⁶, Şı-veğ, Va-cye-dzi, Vu-lyanğ-ha kavimleri bulunuyordu (Eberhard, aynı yer). Son araştırmalarda (Taşağıl, 2005, s. 69) Chu ve Wu-liang-hsia kavimleri de bunlara eklenmiştir. Taşağıl (2011, s. 99) proto-Moğol kabilelerinin sayılarının 118 civarında olduğunu belirtir.

Proto-Moğolların köken olarak Mançu-Tunguz kültürü ile ilişkilendirilmesinden dolayı⁶⁷ bu kültürün de bilimsel açıdan değerlendirilmesi gerekir (Eberhard, 2007, s. 17). Bu konuda da yine en kapsamlı bilgiler Çin kaynaklarındadır. İlk veriler M.Ö. 1000 yılına kadar gider. Temel geçim kaynaklarının avcılık olduğu görülmektedir. İnsanlar tarafından çekilen sabanları kullanmakla birlikte tarım kültürününün ne kadar geliştiğine dair net veriler yoktur. Çevre kültürüne nispetle bir arada bulunma ve toplu hareket etme güdülerinin yüksek olduğu tahmin edilmektedir. Besledikleri hayvan çeşitliliği bol olmakla beraber, sembolik hayvanları domuzdu.⁶⁸ “Tunguz” kelimesinin Türkçe “domuz” aslından⁶⁹ çevrilip çevrilmediği sorgulanması gereken bir mevzudur (Eberhard, 2007, s. 40). Sığırın ise sadece birkaç boyda yetiştirildiği tespit edilmiştir. Bazı boyların atı kullandıkları bilinmekle

⁶⁶ Mung-vu ya da Meng-vu adı, Cihan'a (2002, s. 278) göre Moğol adı ile doğrudan bağlantılıdır.

⁶⁷ Taşağıl'a göre (2011, s. 102) proto-Türkler ile proto-Moğollar birçok yönden benzer kültürler içinde değerlendirilebilecekken; Mançu (Tunguz) kültürü ve tarihi açısından uzak bir konumda bulunmaktadır.

⁶⁸ Cihan'a (2002, s. 284) göre proto-Türkler ile proto-Moğolların ayırtedici özelliklerinden biri de domuz besleyip beslemedikleridir. Proto-Türkler domuz bulundurmuyorlardı. Sadri Maksudi Arsal da (1947, s. 170) bu ayrıma dikkat çekmektedir.

⁶⁹ Bu konu ile ilgili tartışmalar için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, ss. 170-172.

birlikte, binek olarak ya da savaş için kullandıklarına dair bilgi yoktur. Evlerini, toprak yığını oyarak ve içine tahta döşeyerek inşa ettikleri, giriş kapısının en tepede olduğu ve merdiven kullanılarak içeri girildiği anlaşılmaktadır. Bunun, nedeninin, korunma kaygısı mı, yoksa bir dini inanç gereği mi olduğuna dair net bilgiler mevcut değildir. Komşu kültürlerden alındığı bildirilen arabayı (ilkel tekerlekli vasıta) daha batıda yer alan Dung-hu veya Hiung-nu kültürüyle ilişkilendirmek olasıdır (Eberhard, 2007, s. 45).

Eberhard (2007, s. 46), Mançu-Tunguz kültürünün Çin kaynaklarında barbarlık olarak değilse bile bir alt kültür olarak değerlendirildiği, bunun nedeninin ise kışın soğuktan korunmak için vücutlarına eritilmiş domuz yağı sürmeleri ve yıkanmak için kendi idrarlarını kullanmaları olabileceğini yazmaktadır. Daha yakın tarihli Moğol kültürü içinde görülen uzun ve örgülü saç kullanımı bu kültürün karakteristik özelliklerindedir. Kızların evlenene kadar her türlü hürriyete sahip oldukları ve aile içinde kadın etkisinin güçlü olduğu yine Çin kaynaklarına geçmiş bilgiler arasındadır (Eberhard, 2007, aynı yer).

Proto-Moğolların inanç sistemleri konusunda Çin kaynakları fazla bilgi vermiyor. Bunun nedeni, o dönemde Çin’de de yaygın olan Şamanizm’in bu kültüre has sembolik bir özellik arz etmemiş olduğunu düşünmeleri olabilir; ancak mezar kültürleri ve ölü gömme adetlerinin yakın dönem Moğolları ile büyük oranda benzerlik arz ettiği söylenebilir. Genellikle mezar üzerine bir koruma odası düzeneği kurulur ve tabutun üzerine en kıymetli hayvan olan domuz kesilerek bırakılırdı (Eberhard, 2007, s. 40-45).

Mançurya sahasında ve Jehol vilayetinde oturan Proto-Moğol kabileleri bir üst kimlik olan Dung-hular adı ile anılıyordu (Eberhard, 2007: 50). Bunlarla ilgili Çin kaynaklarındaki bilgiler Han sülalesi zamanından başlayıp Tang’lar devrinde son bulur. Hiung-nu’lar ile yakın kültürel alışverişleri olduğu bilinen Dung-hular’da köpek ve atın, kurban ve ruh hayvanı olarak kutsallaştırıldığı görülür. Günümüzde Moğol asıllı tarihçilerin çoğu Hiung-nuların bugünkü Moğolların ataları olduğunu düşündükleri görülür. Baasansuren’e (2010, s. 40) göre Hiung-nular bugünkü Moğolcanın ilkel halini konuşuyorlardı. Bir diğer Moğol tarihçi Tumen (2013, s. 25) ise arkeolojik bulgular ışığında Hiung-nuların Moğolların ataları olduğu görüşünü ispatlama gayreti içindedir. Hiung-nular ile çağdaş olan ve onların daha

doğusunda yaşayan H'yen-bi'ler (Siyenpiler)⁷⁰, Vusunlar'la beraber hareket ederek Hiung-nuları sıkıştırıp, batı yönünde yayılma alanı bulmuşlardır. Dil ve adetleri Vu-huanlar'a (Vusunlar) benzer, ilkbaharın son ayında evlilik şenlikleri düzenlerler. Yaylarını boynuzdan imal ederler ve komşularına kürk ihraç ederler. Erkeklerin kafaları tıraşlıdır. Ele geçirilen 18 kelimelik bir listeye bakılırsa, dillerinin Moğolca veya Tunguzca ile karışık olduğu söylenebilir (Eberhard, 2007, s. 46).

Dung-hu boy birliği içinde yer alan kabilelerden Vu-huanlar ise Hiung-nuların doğusunda göçebe olarak çadırlarda yaşayıp, kırmızı içip, yün elbise giyer ve gençliğe kıymet verirlerdi. Erkeğin kadının evine güvey gittiği Vu-huanlarda anaerki toplum yapısı hâkimdi. Buna rağmen kız kaçırma geleneği vardı; fakat bu, kadının rızası dâhilinde işleyen bir gelenektir. Halı dokuyup, ok, yay ve demir kullanırlardı. Ölüm törenleri de dönemin komşu bozkır halklarıyla benzerlik gösteriyordu. Ölünün arkasından ağıt yakılır, mezar içine köpek ve at kurban edilerek bırakılırdı. Ruhlara, yıldızlara, güneşe ve aya taparlardı. Mayasını Çin'den temin ettikleri bir çeşit rakı yaparlardı (Eberhard, 2007, s. 48).

Eberhard'ın Şı-veğ adı ile sunduğu ikinci grupta yer alan diğer bir proto-Moğol kabilesi ise H'i'lerdir. Bugünkü Jehol civarında yaşamış olan H'i'ler de bir dönem Dung-hulara bağlı olarak yaşadılar. Yaşam tarzı olarak Tukieler (Göktürkler)'e benziyorlardı. Keçe çadırlarda oturup avcılık yapıyorlar, at ve koyun besliyor ve mısır ekiyorlardı. Çi-dan (Kitanlar)lara bağlı yaşadıkları bilinmektedir (Eberhard, 2007, s. 55). Rus tarihçi Nikita Bichurin'e göre Hiung-nulardan başlayarak, Juan-Juanlar ve onlarla aynı etnisiteye dahil Tatarlar ve Siyenpiler net şekilde proto-Moğoldurlar (Bichurin, 1950, s. 227).

M.Ö. IV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Güney Batı Mançurya'da ve Doğu Moğolistan'da görülen Kitanlar⁷¹ da belirli bir süre Dung-hu üst kimliğine tabi yaşamışlardı. Çin kaynaklarında sık göç ettikleri kaydedilen Kitanların atlı araba kullandıklarına dair bilgiler de mevcuttur. Ölülerini ağaçlara astıkları ve üç yıl sonra yaktıkları anlaşılan Kitanların, savaştan önce atalarının ruhuna beyaz bir at ve kara bir öküz kurban ettikleri bilinmektedir (Eberhard, 2007, s. 56).

⁷⁰ Etnik kökenleri ile ilgili tartışmalar arasında Moğol, Tunguz ya da Türk olabilecekleri olmakla birlikte Barthold'a göre kesinlikle Türk'türler. Gerekçeleri için Bkz. V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, Divan Kitap, İstanbul, 2015, s. 31,

⁷¹ Kitanlar'ın etnik unsurunun Moğol olduğuna dair gerekçeler için bkz. Barthold, *a.g.e.*, s. 32.

Kitanlar ile ilgili ilk kayıtlara yine Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Ancak bu kayıtlar bir efsaneden bahsetmektedir. Kır (beyaz renkli bir at olduğunu yukarıda belirtmiştik) renkli ata binmiş bir erkek ile koyu renkli (siyah) sığırların çektiği bir arabada oturan kızın iki ırmağın birbirine karıştığı yerde evlenmeleriyle başlayan soy Kitanları oluşturmuştur (Eberhard, 2007, s. 56). İki ırmağın birleşimi ve evlilik temasının, iki ayrı soyun karışması olarak da değerlendirilebileceğini düşünmekteyiz.

IV. yüzyıl sonunda To-ba Türklerine yenilen Kitanlar daha sonra Mu-jung kabilesine boyun eğmişlerdi. Çin kaynakları Kitanların, sihir yapmakta kullanılmak üzere kafatası elde etmek için mezarları deştiklerinden bahsetmektedir (Eberhard, 2007, s. 57).

Yukarı Moğolistan'da Orhon'un kaynadığı topraklarda adeta imparatorlara mahsus bir vadi olarak bilinen bölgede Karabalgasun ve Karakurum, göçebeleri toparlayarak tek çatı altına almak isteyenlerin başkenti konumundaydılar. Bunlar bazen Türklerdi, bazen de Moğollardı. Genel kabul gören ise bu aktörlerin Hunlar ve Siyenpiler olduğudur. Nitekim V. yüzyılda kurulan ve akademik çevrelerce Moğol siyasal teşekkülü olarak kabul edilen Juan-Juan'lar⁷² ve ardından gelen Türk Tukiular (Göktürkler) yerlerini sırasıyla Uygur, Kırgız ve Kitanlar'a bırakmışlardır. XII. Yüzyıl sonlarına doğru bölgenin en köklü ve nüfuzlu kabileleri Kerayitler, Naymanlar ve Ongutların⁷³ olduğu bir ortamda, şans bu kez bir Moğol asıllıya gülecektir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, çağdaş Moğolistan'da okullarda verilen tarih derslerinde Moğol tarihi Hiung-nular (Hunnu) ile başlatılmaktadır.⁷⁴ Her ne kadar Türkler için kesin bir Türk siyasi teşekkülü olarak değerlendirilmişse de konunun aktörleri Türkler ve Moğollarsa ve eğer göçebe bozkır halklarından bahsediyorsak, konuya daha temkinli yaklaşmak durumundayız. Bu nedenle Hiung-nular için, Türk üst kimliği altında toplanmış bozkır

⁷² Juan Juanların etnik mensubiyetleri hakkındaki görüşler için bkz. Kürşat Yıldırım, "Çin'in Bozkırlı Kavimlerle Mücadelesi ve Stratejisi: Juan Juanlar Misali", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 199, ss. 225-240, 2012.

⁷³ Orta Asya halkları ve etnik tartışmalar için bkz. Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, Çev. Halil İnalçık, TTK. Yay. 2. Baskı, Ankara, 2015. Ayrıca bkz. N. A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, Selenge yay.İst. 2014, s 53.

⁷⁴ Mongolistler arasında Hunları Moğolların cetleri olarak gösterme eğilimi güçlüdür ve günümüz Moğolistan Cumhuriyeti ders müfredatlarında da konu bu şekilde işleniyor. Bkz. Abdrasul İsakov, *Kırgız Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s.21.

federatif devleti demek daha anlamlı olacaktır. Cengiz Moğollarına evrilen tarihsel akışı anlayabilmek için Hiung-nular hakkındaki bazı bilgileri tazelemekte fayda var:

Hiung-nu'ların dâhil olduğu üst kimliği, Altaylılık olarak tanımlamak gerekir. Çin kaynakları da bu görüştedir. Tasvirler Hiungnuları genel olarak yuvarlak, iri başlı, çekik gözlü, elmacık kemikleri belirgin, basık burunlu, gür bıyıklı fakat seyrek sakallı ve kısa boylu adamlar olarak tanıtır. Saçların yanları ve arkası kazınmış, tepeden uzunca bir örgü ile uzatılmıştır. Ata binmek ve belki de savaşta hızlı hareket edebilmek için yanları açık, kısa bir elbise giyerlerdi. Komşu bozkır toplumları gibi onlar da keçeden çadırlarda yaşarlardı ve temel geçim kaynakları hayvancılıktı. Roux (2014, s. 88) ne bu tasvirlerin ne de tespit edilmiş kelimelerin, Hiung-nular'ın hangi kökene ait olduklarını tespit etmeye yetmeyeceğini belirtmektedir.

M.Ö. IV. Yüzyıla ait Çin kaynaklarında Hiung-nuların kökenine ışık tutabilecek bazı kayıtlara rastlanmıştır. Bu kaynaklar değerlendirildiğinde Guignes, Klaproth, Hirth, Marquart, Pelliot, Franke, Nemeth, McGovern, Szasz, Bazin, Altheim, Haussig, Samolin ve Clauson'a göre Hiung-nular Türk'tür. Shiratori biraz kararsız kaldıktan sonra, Moğol olduklarını belirtmiş, Ligeti ise bu belgelerden kesin bir yargıya ulaşamayacağını ifade etmiştir. Ünlü Türkolog Gabain ise Türk-Moğol karışımı federatif bir yapıya işaret etmiştir (Kafesoğlu, 1999, s. 58).

Türk milli kimliği konusunda otoritelerden kabul edilen İbrahim Kafesoğlu'nun Hiung-nular'ın kesin şekilde bir Türk devleti olduğuna dair temel savları, devlet idari taksimatındaki sağ-sol kavramı, askeri düzendeki 10'luk sistem ve Türklere has olarak gördüğü Gök-Tanrı inancıdır (Kafesoğlu, 1999, s. 62). Ancak bu özelliklerin hemen hepsinin Cengiz Han Moğollarında da olduğu düşünüldüğünde tartışmanın kısır kalacağını belirtmek gerekir. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz üzere Grousset'nin (2015, s. 38) Hiung-nular'ın özellikle stilize hayvan motifleri ve tunçtan imal edilmiş koşum takımları ile teçhizat düğmeleri ve dişi geyik desenli bayraklarının Sarı Irmak vadisinde hüküm sürmüş Moğol Ordoslara ait arkeolojik eserlerle aynı olduğuna dikkat çektiği halde kesin kanaatini belirtmemiş olmasının nedeni bu olabilir.

Kaynakların “kuzeyli barbarlar” dedikleri Hiung-nuların geleneksel düşmanları Çinlilerdi. Çin ise bu kadim ve sadık düşmana karşı bağımsızlık⁷⁵ geliştirmeyi başarmıştı. Bununla paralel olarak Çin tahtına yetenekli hükümdarlar geçmeye başlıyordu. Roux (2014, s. 87) bunlardan birinin Çe Huang Ti (221-210) olduğunu belirtir. Ne tesadüftür ki aynı tarihlerde kuzeyde, bozkır halklarını bir araya getirmeyi başarmış bir lider ortaya çıktı. Şan-yu⁷⁶ ünvanı ile tarih sahnesine çıkan Teoman, tıpkı Çin imparatoru gibi *göğün oğlu* olarak tanınmak istiyordu. Tüm Çin’in birleştirildiği tarih olan M.Ö. 221’de, Hiung-nular’ın da örgütlenme devrine girilmiş oldu.

Teoman’ın, iktidarı oğlu Mete’ye bırakışının hikâyesi ilginçtir. Üvey annesinin tesirinde kalan babası ile arası açılan Mete, Yüceçiler ile yapılan savaşta teminat olarak karşı tarafa teslim edilmişti. Esareten kurtulmayı başaran Mete, babası dâhil, bu komplonun içinde olan herkesi ortadan kaldırdı (Yü, 2017, s. 170).

Daha önce, bozkır toplumlarında sınırlar arasına kısıtlı şekilde yaşamının zul olduğunu belirtmiş olsak da toprak herşeye rağmen yaratılış efsanelerinin ana teması olduğu gibi temel geçim kaynağı olan hayvancılığın da güvencesiydi. Hiung-nular’ın doğusunda hüküm süren Dung-hular⁷⁷ Mete’nin gücünden emin olmak için önce kıymetli bir atını, sonra da güzel kadınlarından birini istemiş olmaları onu kızdırmamış olsa da iki ülke arasındaki bir araziye istemeleri bardağı taşıran son damla olmuştu. Dung-hular ile başladığı imha girişimine Yüceçiler ile devam eden Mete, gözünü tekrar Çin’e dikti (Yü, 2017, s. 171). Bu tarihten itibaren Hiung-nular ile Çin arasında stratejik oyunlar oynanmaya başlandı. Ama bu kez de geleneksel Çin entrikaları devreye girdi. Mete’yi, soylu gibi gösterilen Çinli prensesler sayesinde durdurmaya çalışıyorlardı. Mete o kadar kibirlenmişti ki, Çin İmparatoriçesi Lü’yü kendi haremine katmaya kalkıştı (Yü, 2017, s. 174).

Mete, M.Ö. 174’te ölürken oğlu Lau-şanğ⁷⁸’a muazzam bir devlet bırakmıştı. Ancak o, devletin bütünlüğünü korumakla birlikte daha saldırgan bir politika takip etti. Çin’e yapılan seferler, Çinli prenseslerin öne sürülmesini zorunlu kıldı ve bu da başarılı oldu. Muhtemeldir

⁷⁵Abdullah Gündoğdu, Çin’e kuzeyden saldıran bozkır kavimlerinin –Cengiz hariç- amacının hiçbir zaman yerleşmek olmadığını belirtir. Bu anlayışa göre Çin’e baskı kurmak daha bilgeceydi. Fakat asıl bilgelik, Çin’in barışı satın almasındaydı. Bkz. Gündoğdu, 2015, s. 308.

⁷⁶ Roux’a göre bu unvan Soğdlar’dan alınmıştır. Aynı eser s. 88.

⁷⁷ Eberhard bu kavmin proto-Moğol olduğunu belirtiyor. Bkz. *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 50.

⁷⁸ Kafesoğlu, bu ismi “*Ki-ok*”, olarak vermektedir. Bkz. 1999, s. 63.

ki göçebe bozkır devletleri için Çinli prenseslerle evlenmek, iktidarlarına dair bir meşruiyet kaynağı yaratıyordu. Kafesoğlu'na (1999, s. 63) göre, Çinli prenseslerle evlenme tutkusu, Türk devletlerinin en büyük zaafı arasındadır.

Lau-şanğ (Ki-ok)'dan sonra yerine geçen Chün-ch'en (Kün-çin) devrinde de oyununda başarılı olan Çin, yüksek rütbeli bir asker olan Chang-chien'i istihbarat toplaması için görevlendirdi. Daha sonra Hun ordu modeline göre ordusunu yeniden düzenleyip, düşmanı daha kuzeye çekilmeye zorladı. Ekonomik olarak sıkıntılı günler başlayınca Hiung-nular arasında muhalif sesler arttı. M.Ö. 55'te ülke, Çin hâkimiyetine girmeye sıcak bakan Hohan-yeh ve bunu kesinlikle reddeden kardeşi Çi-çi arasında sağ ve sol kanat olmak üzere ikiye ayrıldı (Kafesoğlu, 1999, s. 65-66).

Ne var ki geleneksel düşmanlarının dağılmak ve toparlanmak konusundaki kabiliyetinin farkında olan Çin, daha kalıcı çözümler üretme peşindeydi. İkiye ayrılmış haldeki Hiungnu'ları birbirine kıskırtmak ve zayıf olan tarafı bir başka bozkır halkına kırdırmak, Çin'in bundan sonraki taktikleri arasına girecektir. Kuzey doğudaki Hiungnular'ın en zayıf anında, Moğol oldukları şüphe götürmeyen Sien-piler devreye sokuldu ve böylece, sonradan Moğolistan olarak bilinecek topraklarda kısa süreli de olsa bir nöbet değişikliği gerçekleşmiş oldu. Türklerin bir kısmı Çin içlerinde eriyip giderken, asıl kütle sessiz sedasız, Tukieler içinden bir lider çıkarmayı beklediler (Grousset, 2015, s. 55).

M.S. 48'den beri sınır bölgesinde varlığını sürdüren Güney Hiung-nuları, Çin ile Sien-pi'ler arasında tampon bölge görevi görüyorlardı. Kukla Şan-yülere karşı Hiung-nu kabileleri sık sık başkaldırsalar da giderek artan Sien-pi baskısı ve Çin entrikalarına daha fazla dayanamayarak 216'da tarihe karıştılar.

Yeniden Moğollara dönmek gerekirse: Dung-huların, M.Ö. 209 yılında Hun hükümdarı Motun Sanun (Mete)⁷⁹ tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra doğuda Sien-pi dağlarına kaçıp yerleştikleri bilinmektedir (İsakov, 2014: 20). Antropolojik olarak Moğol ırkından olan Sien-piler⁸⁰ akraba Tunguzların batısında önceleri avcıyken sonradan çoban-göçebe olarak

⁷⁹ Gömeç'e göre (2012, s. 53) Mete adı Mau-tun adının Fransızca telaffuzunun dilimize yansımasıdır.

⁸⁰ W. Eberhard, Çin Tarihi, Ankara, 2007, s. 17. Ayrıca bkz. V. S. Taskin, Materialı Po İstorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppı Dun-Hu, Moskova 1984, s. 64; P. B. Konovalov, Etničeskie Aspektı İstorii Tsentral'noy Azii (Drevnost i Srednevekov'e), Ulan Ude 1999, s. 103; G. Suhebator, —K Voprosu Ob Etničeskoy Svyazi Mejdu Hunnu i Syanbil, Sibir, Tsentral'naya i Vostoçnaya Aziya v Srednie Veka. İstoriya i Kul'tura Vostoka Azii, c. III, Novosibirsk 1975, s. 14; L. Gumilev, Konets i Vnov Naçalo, Moskova 2008, s.115. V.V. Barthold,

hüküm sürmüş bir kavimdir (İsakov, 2014: 21). Ne var ki Ögel'e (2000, s. 168) göre Sien-pilerin, Mete'nin darbesini yiyerek yüksek dağlara sığınmış bir kavim olmakla birlikte, bugünkü Moğollar ile ilgileri yoktur.⁸¹

Hiung-nular ile aynı idari teşkilat yapısına sahip olan Sien-piler, kültürel özellikleri ile de büyük benzerlik gösteriyorlardı. En zayıf anlarında Hiung-nular'a büyük bir darbe indiren Sien-pi hükümdarı Tanshihaye, 155-181 yılları arasında tüm Moğolistan'a hâkim olmuştu. Ama Tanshihaye dönemi Sien-piler için hem zirve hem de çöküşün başladığı noktayı ifade ediyordu (İsakov, 2014: 21).

Genel kanının, Tunguzların ve Moğolların ataları olduğu yönündeki Sien-piler hakkında pek fazla ayrıntıya sahip değiliz. Grousset'ye (2015, s. 68) göre Hiung-nular'dan sonra bir Türk hanedanının yerini bir Moğol hanedan almıştı. Roux ise (2014, s. 119) kesin bilginin, Hiung'nular'a en zor anlarında son darbeyi indiren ve Çin'e başarısız akınlar düzenleyen Sien-piler'in nihayetinde Juan-Juanlar arasında eriyip gittikleri olduğunu kaydetmiştir.

Juan Juanlar da Mete'nin dağıtarak doğuya sürdüğü Dung-huların soyundan geliyorlardı (İsakov, 2014: 22). Juan Juanlar, Markvart, Eberhard, Grousset, Menges ve Helimsky gibi tarihçilere göre Moğol kökenliydi; fakat Macar Türkolog Andras Rona Tas'a (1999, s. 187) göre asli unsurları Töles Türkleriydi. Oysaki 520 tarihinde tahta çıkan Juan Juan kağanı⁸² Anaguey'in Töleslerden yediği darbe ile devletin dağılmaya başladığını biliyor olmamız Tas'ın görüşünü çürütmektedir. Bu nedenle Juan Juanlar'ın bir Moğol teşekkülü olduğu görüşü hâkimdir.⁸³ Öyle ki, Sien-piler için dahi pek mantıklı görünmeyen savlar ortaya atarak onları Türklere mensup kılan Barthold bile bu konuda şüphe içinde kalmış ve

Pelliot'un Leningrad'da verdiği bir konferansta, Çin kaynakları arasında Sien-pilere ait Türkçe bir sözlük bulunduğu açıkladığından bahseder. Barthold, bu nedenle Sien-piler'in kesin şekilde Türk olduklarını ifade etmiştir. Bkz. V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Divan Yayınevi, Ankara, 2015, ss. 31-32.

⁸¹ Ancak yine de Ögel bu kavmi Proto-Moğol olarak adlandırmaktadır. Gerekçesi, yüksek dağlardan inerek Hiung-nular'ı batıya süren Sien-piler'in buradaki yerli halk ile karışımından bambaşka bir ırkın oluşmasıdır. Hiung-nular ile Sien-piler'in karışımından oluşan bu kavim sonraki yıllarda Çin içlerine sızarak yeni Çin hanedanlıkları kurabilecek güce erişecek olan To-ba (Tabgaç) kavminin atalarını oluşturdu (Ögel, 2000: 168).

⁸² Grousset'e göre *Han* ve *Kağan* unvanları ilk kez Juan Juanlarda kullanılmıştır. Daha önce Hiung-nular'da görülen ve bir Türk unvanı olan *Şan-yü*'nün kullanılmamış olması bile Juan Juanlar'ın Moğol olduklarını ispata yeterlidir. Bkz. Grousset, *a.g.e.*, s. 78. Ögel (1979, s. 62) de Kaan unvanının proto-Moğollardan Türklere geçtiği görüşündedir.

⁸³ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 103, 124, 226; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 101; *Çin Tarihi*, s. 165.

konuyu uzatma taraftarı olmamıştır.⁸⁴ Yakın dönemde ülkemizde doktora tezi sunmuş olan Avirmed'e (2012, s. 240) göre Juan Juanlar eski Dung-hu soyundan gelen Moğol ırklı bir kavimdir. Sadettin Gömeç'e (2011, s. 480) göre, siyasi geçmişleri karanlık olsa da eskiden beri Juan Juanlar ile Avarlar'ın aynı kavim gibi gösterilmiş olması ve dolayısıyla Türk oldukları bilgisinin çürümekte olduğu kabul edilmektedir. En nihayetinde diyebiliriz ki, eğer İç Moğolistan'da etkin hale gelen Juan Juanlar'ın, İstanbul kapılarında görülen Avarlar ile akraba oldukları düşünülmezse, proto-Moğol kavimlerden sayılmaları mümkündür.⁸⁵

Juan Juanlar'a ait bilgilerin çoğu Çinlileşen To-ba (Tabgaç) kabilelerinin kurmuş oldukları Wei Hanedanı kayıtları arasındadır (İsakov, 2014, s. 22). Soylarının, III. yüzyılın sonlarına doğru Çin kaynaklarında geçtiği şekliyle, Tabgaç ordusu tarafından, hafızasını kaybetmiş halde ele geçirilen ve adını hatırlayamadığından *kel kafalı* anlamındaki *Mu-ku-lü* adı verilen bir esire dayandığı anlatılır (Yıldırım, 2013, s. 3). Mu-ku-li'nin torunları tarafından kurulan birliğe Jou-Jan adı verilmişti. Ancak Tabgaç Kuzey Wei İmparatoruna göre onlar akılsız ve böcek gibiydiler. Bu anlamı karşılayan ise Juan Juan adından başkası değildi (Yıldırım, 2013, s. 3).

Kağanları Anaguey intihar ettikten sonra ile tamamen dağılma sürecine giren Juan Juanlar, nöbeti yeniden Türklere devredecekleri günü beklemeye başlamışlardı. Çöküşleri de Kök Türklerin güçlenmesiyle orantılı şekilde hızlandı. 555'te Çin ve daha sonra Kök-Türk Hakanı Mu-kan'ın darbesi ile tarih sahnesinden çekildiler. Ne var ki tarih sahnesinden çekilen Moğol ırkı değildi. Nitekim Avirmed'e (2012, s. 244) göre devletin başlıca yıkılış sebepleri arasında içeriden yükselen muhalefetin varlığı da sayılmalıdır.

405'ten itibaren Liao Irmağı ve Kara Müren arasında görülmeye başlayan Kitanlar da Grousset (2015, s. 144)'e göre Moğolların ataları arasında sayılmalıdır. Grousset bunun ispatı olarak dil özelliklerini göstermektedir. Çin kaynaklarına göre 600 yılına kadar Kök-Türklere bağlı yaşayan Kitanlar bu tarihten sonra 4000'den fazla aileyle Göktürkler'e sırt çevirip Çin'e sığındılar (Avirmed, 2011, s. 37). Uzun bir süre Çin boyunduruğunda yaşayan Kitanlar, Kök-Türklerde devlet yönetimini ele geçiren Börü ailesinin davetine katılmayınca

⁸⁴ Tartışmalar için bkz. Barthold, *a.g.e.*, ss. 32-35.

⁸⁵ Bu görüşü destekler nitelikteki tahliller ve tartışmalar için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, ss. 163-166.

aralarında şiddetli savaşlar yaşandı. Bengü Taşları'nda bu savaşlar hakkında bilgiler yer alır (Orkun, 1987, s. 116).

Çin kültürüne duydukları yakın ilgiyi, birkaç yüz yıl sonra burada büyük bir hanedan oluşturmaya kadar taşıyacak olan Kitanlar, VII. yüzyıl sonlarında ilk akınlarını gerçekleştirmeye başladılar. Elbetteki Çin'in geleneksel dış politikası devreye girdi ve o zamanın en büyük güçlerinden olan Doğu Kök-Türklerini kışkırtmasına neden oldu. Kök-Türk Kağan'ı Mo-Ço'nun indirdiği darbeden sonra yeniden tarih sahnesine çıkmaları için iki yüzyıl gerekecekti. X. Yüzyıl başında şefleri Yehlü Apaoki siyasi birliği tekrar ayağa kaldırdı. Kırgızlar'dan yeniden teslim aldığı Moğolistan bozkırları haricinde Mançurya topraklarına girerek Cürcenleri hâkimiyet altına aldı (Roux, 2014, s. 208).

İki asır önce kurulan hayal gerçek olmuş, Kitanlar, Çin'e hâkim olmuş ve Liao sülalesi olarak burayı yönetmeye başlamışlardı. Büyük bir buhran dönemine giren Çin'de, tarihinin en güçlü hanedanı olarak bilinen Song'lar idareyi ele aldılar. Bu tarihten itibaren yeniden işlemeye başlayan geleneksel Çin politikası büyük bir hata yaptı. Grousset'nin (2015, s. 145) de belirttiği üzere, Çin, *“barbar olana karşı daha barbar olanı çağırma”* gafletine düşmüştü. Tunguz kökenli Cürcenler (Cürcet), kuzeyli bozkır geleneklerinden uzaklaşarak Çinlileştiklerini iddia ettikleri Kitanlar'a büyük bir darbe indirdiler. Böylece Kitanlar son liderleri Yehlü Yenhi'nin 1125'teki ölümü ile siyasi birliklerini kaybettiler. Çin, yapmış olduğu hatanın bedelini bölünerek ödedi. Bu kez Cürcenler, Kin (Altın) sülalesi adıyla Çin'deki yönetimi devraldılar. Bu esnada Moğolistan bozkırlarında, Kabul Han liderliğinde Çin'deki pastadan pay almak isteyen Moğollar belirmeye başlamışlardı.

Kitanlar, Tunguz kökenli Cürcenler tarafından Çin'den çıkarılmış ve geldikleri bölgelere geri gönderilmişlerdi. Çin hakimiyetleri boyunca yoğun şekilde Çin kültürü tesirine giren ve medeniyet olarak bir hayli gelişmiş olan soylu Kitan aileleri bu durumu kabullenmeyerek Turfan ve Beşbalık bölgesindeki, kendileri gibi yüksek medeniyete sahip Uygurlara katıldılar (Grousset, 2015, s. 145). Esasen Kitanlardan küçük bir grup yüz yıl evvel aynı yolu takip ederek Karahanlılar ile Uygurlar'ı tehdit etmişlerdi. Ancak bu ilerleyiş Karahanlılar tarafından durdurulmuştu (Taşağıl, 2001, s. 415). Bu kez Karluk ve Kanklı Türkleri tarafından tehdit edilmeye başlayan Karahanlılar Karahitaylardan yardım istemek zorunda

kalınca, fırsatı kaçırmayan Karahitay⁸⁶ (Kitan) hükümdarı Yehlü Tache payitahtını Balasagun'a taşıdı ve Gür-han⁸⁷ unvanını aldı.

Avrupa Hıristiyan efsaneleri içinde Prester John olarak bilinen kişinin Gür-han olduğu sanılırken (Ringmar, 2016, s. 14), Karahitay'ların İslam'ın sembol şehirlerinden Buhara ve Semerkant'ı aldıklarına tanık olduk. 1141 tarihinde Harzemşahlar üzerinde büyük bir baskı kuran Karahitayların İslam dünyasına hakimiyetleri Grousset'ye (2015, s. 145) göre büyük bir hüsrana ve hatta rezaletti. Esasen Çin kültürü içinde büyük bir dönüşüm yaşamış olan Kitan'ların bu özellikleri nedeniyle, Müslümanlarca Kıtay veya Hitay olarak anılmalarının neticesinde Çin için de aynı ad kullanılır olmuştu (İsakov, 2014: 104).

Moğol kökenli Karahitayların, dini idealler doğrultusundaki iç politikalarının, ezilen Müslümanları arayış içine çekmiş ve bir kurtarıcı beklenir olmuştu (Gömeç, 2018, s. 407). Bu kurtarıcının yine aynı kökenden gelecek olması ilginçtir. Kırgızları Moğolistan topraklarından batıya doğru süren Karahitaylar, Uygurların yeniden Moğolistan içlerine yerleşmesini istemişlerse de zorlu bozkır ikliminden ve savaşmaktan usanmış Uygurları ikna etmek zordu. Teklifi geri çevirip, Doğu Türkistan'da kalmayı ve sakin bir hayat sürmeyi tercih ettikleri anlaşılıyor (Roux, 2014: 208).

Cüveyni (1988, s. 93) XII. Yüzyıl başlarındaki Moğolistan'ı tasvirinde, siyasi birlikten yoksun ve savaş halindeki göçebeler diye bahseder. Batı bölgelerinde daha ziyade Türkçe kullanılsa da Moğolistan'ın hâkim dili Moğolcaydı (Vernadsky, 2015, s. 24). Moğolistan'da siyasi birliği kurmaya aday Moğolların önüne set çekmek isteyen Cürçenler, Çin'in geleneksel dış politikasını uygulamaya koydular. Kullanılabilecek en önemli silah bu esnada Tatarlardı. Moğol tarihini Cengiz Han öncesi gelişmeler ile bütünlük içinde araştıran Ç. Dalai, gelişmeleri şu şekilde anlatır:

Cengiz Han'ın atası olan ve Moğol birliğini kurma yolunda önemli mesafe kaydetmiş olan Habul Han'ın karısı hastalanmış ve Tatarlardan meşhur bir şamanın yardımına başvurulmuştu. Ancak bu şaman, Habul Han'ın karısını iyileştirememişti. Kaçarcasına ülkesine dönmek isterken Moğol kabileleri tarafından öldürülmüştü. Tatarlar için çok değerli olan bu şamanın ölümü iki kabile arasındaki fitili ateşledi (Dalai, 1996, s. 43).

⁸⁶ Barthold, Karahitaylar ile Naymanların soy bağına dikkat çekmektedir. Bkz. İsakov, *a.g.t.*, s. 100.

⁸⁷“Gür-han” Türkçe bir unvan olup “Cihan Hükümdarı” anlamına gelmektedir. Bkz. Grousset, *a.g.e.*, s. 179. Barthold'a göre bu kelimenin kökeni Orhun Kitabelerinde geçen “kür” yahut “kül” kelimesi olabilir. Bkz. Barthold, *a.g.e.*, s. 137.

Gizli Tarih’te ya da başka herhangi bir kaynakta bu iki kavim arasındaki düşmanlığın nedeni tam anlamıyla verilmese de Moğol tarihçisi Dalay’a göre buzdağının altındaki neden politik ve ekonomikti. Sorun, Çin ile yapılan ticari faaliyetlerin paylaşımı ve siyasi birliğin sağlanması meselesiydi. Ayrıca kurak bozkırdaki en verimli bölgelerden olan Hölön Nuur, Buyin Nuur ve Halhin Gol’ün paylaşımı da bir başka sorundu (Dalai, 1996, s. 43).

Habul Han öldüğünde reisliği yedi oğlundan birine değil, Tayciutlardan Ambagay’a bıraktı. Ambagay’ın, Borciginlerden olmamasına rağmen reisliği teslim almış olması konusunda da Gizli Tarih’te herhangi bir açıklama yoktur. Ancak Dalay’a göre (1996, s. 50) bunun nedeni, ülke aşkının urugların üstünde bir hassasiyetinin olmasıydı. Moğollar Ambagay Han zamanında epey güçlendiler. Tarihi düşmanları Tatarlar yine devreye girdiler ve Ambagay Han’ı kaçırmak için Kuzey Çin hükümdarı Altan Han’a teslim ettiler. Ambagay’ın burada vahşice öldürüldüğünü duyan Moğollar derin bir üzüntü içine girerlerken, birlikleri yeniden bozulmuş oldu. Ancak bu kez de reisliğe Borciginlerden Kutula Han geçti. Kutula başa geçerken Ambagay Han’ın intikamını almaya yemin etmişti. Ne var ki buna muktedir olamadı. Bu işi yapacak olan kişi, torunu Temuçin idi.

1.1.2. Cengiz Han ve Büyük Moğol İmparatorluğu

Geleneksel düşman Tatarlar tarafından zehirlenerek öldürülen Yesügey’e sadık birkaç kişi dışında Höelün’ün yanında kimse kalmamıştı. Ailenin eski dostu yaşlı şaman Çaraka Ebügen dağılmayı önlemeye çalıştıysa da başarılı olamadı (MGT, 2016, s. 24). Roux’un (2001, s 75) da belirttiği gibi Gizli Tarih burada oldukça sessiz kalmıştır. Temuçin’in muazzam güçlenişini daha da mükemmel kılmak gayesinden mi kaynaklanıyor bilemiyoruz; ancak Temuçin ve ailesinin terk edildikten sonra bu denli yalnız bırakılmış ve büyük bir sefaletle terkedilmiş olmasının metin yazarının bir manipülasyonu olduğunu tahmin ediyoruz.

Bu zaman diliminde Temuçin, Tatarlar tarafından esir edilip kurtulmayı başarmış (MGT, 2016, s. 29-33), atları yağmalanmış, ama kardeşlerinin yardımını dahi reddederek tek başına geri almıştı (MGT, 2016, s. 34-35). Nişanlısı Börte ile evlenmiş (MGT, 2016, s. 36), Kereitlerin reisi Tuğrul ile babasından kalan ittifakı tazelemişti. Börte Merkitler tarafından kaçırılınca (MGT: 38-40), Tuğrul, Camuha ve Temuçin arasında Merkitlere karşı üçlü bir ittifak yapılmış, Börte kurtarılmış (MGT: 43-49) ve nihayet Moğol boylarının birçoğu Temuçin’in etrafında toplanmıştı.

Grousset'nin (2015, s. 226) de dikkat çektiği üzere, 840 yılındaki Uygurların sukutundan bu yana Moğolistan bozkırları fiilen sahipsiz kalmıştı. Moğolistan'ın bütün göçebeleri Temuçin'in liderliğinde bir araya gelmeye başlarken, çoğu araştırmalarda Türk kökenli olduklarına dair bilgiler yer alan (Grousset, 2015, s. 226), Kerayit ve Naymanlar da dahil hepsinin Moğol üst kimliği altında toplanmaktan gurur duyduğu bir döneme girilmişti.

Çingiz (Deniz) ünvanını alan Temuçin, Camuha ve Tuğrul için kaygı vermeye başlayınca (Özdemir, 2011, s. 47) önce Camuha daha sonra da Tuğrul ortadan kaldırılmakla genetik olarak Moğol kökenli olduğu şüphe götürmeyen halkların hakimiyeti kesinleşmiş oldu. Bütünlüğü daha net şekilde tescillenen Moğolların, gözünü daha uzağa dikmesinden doğal bir şey olamazdı. 1206 sonbaharında Naymanlar ani bir baskınla dize getirildiler. Böylece Moğollar durmadan başlarını ağrıtan bir düşmandan kurtulmuş oldular (MGT, 2016, s. 133). Dışarıda kazanılan ilk başarı Tangut'ların vergiye bağlanması olurken, birlik ve bütünlükten uzak olan İslam dünyasını da büyük bir felaket bekliyordu. Özdemir (2015, s. 48) Moğollarla savaşmayı göze alamayan İslam dünyasının içinde bulunduğu aciziyeti, üzüntü ile dile getirmektedir.

Tangutlar meselesi geçici de olsa çözüldükten sonra sıra Çin'e gelmişti. Cehaleti bir yana, büyük bir askeri deha olan Cengiz, Çin seferi için yapacağı hazırlığa, Uygurlar'dan edindiği bilgileri de ekledi (Biran, 2007b, s. 26). Çin ile sıkı ticari ilişkiler kuran Uygurlar, Çin hakkında istihbari bilgiler temin ediyorlardı. İktidarlarını Cürcenler'e devreden Kitanlar, eski parlak günlerine dönmeyi hayal ederken, tüm bilgi ve becerilerini Moğollar için harcamaya sıcak bakıyorlardı. (Grousset, 2015, s. 242).

Moğolların saldırıları 1211'de başladı. 1215'te Pekin ele geçirildi. Cengiz Han şimdilik istediğini elde etmişti. Medeni dünyadan geri kaldıklarının da farkında olduğu için Uygur, Kitan ve Çin etkisine set çekmeyi düşünmedi. Çinli müşavirler arasında en meşhuru bir Kitan prens ailesinden gelen Yehlü Chu-Tsai idi (Vernadsky, 2015, s. 52).

Cengiz Han, Pekin'de otoritesini tesis ettikten sonra Chin İmparatorluğu'nun fethini Mukali⁸⁸'ye bırakarak Moğolistan'a döndü. Artık dikkatini Çin meselesinden, bitmemiş

⁸⁸ 1206 yılı Kurultay'ında Han'ın yanında yer alan seçkin devlet erkânından oluşan sivil makamlara tayin edilecek kişiler belirtilmiştir. Mukali'ye "Bütün ulusun gowang'ı" ünvanı verilmiş ve Han'ın başyardımcısı makamına getirilmişti. Bkz. *Mongolyn Nuuts Tovçoo, Şineer hörvüülj tailbar hiisen* Çoimaa Ş, Ulaanbaatar, 2006, s.158. Mukali'ye verilen ünvanın "Hüin un çinsan taishi" olduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur. Bkz. Luvsandanzan, *Altan tovç*, s.129.

işlerin olduğu Orta Asya'ya çevirmişti. Naymanların 1204'te mağlup edilmesinin ardından prens Güçlük'ün batıya kaçıp nihayetinde Karahitay yönetimi ile birleştiğini biliyoruz. Çok geçmeden Güçlük, iktidarı ele geçirdi. Aslen Nesturi Hıristiyan olan Güçlük, sonradan Budist oldu. Karahitay mülkünün hükümdarı olarak orada hem Hıristiyanlara hem de Müslümanlara baskı uygulamaya başladı (Çetin, 2009, s. 64). Cengiz Han ise bu durumdan, Uyurlu tüccarlar vasıtasıyla haberdar idi. Cebe Noyan komutasında gönderilen Moğol ordusu kahraman gibi karşılandı ve hem Hıristiyan hem de Müslüman yerli halk tarafından destek gördü (Devlet, 2010, s. 214). Güçlük ise kaçmaya çalışırken feci şekilde can vermişti. Cebe Noyan'ın bu büyük zaferi neticesinde tezimizde de asıl konusu olan Türkistan ile asıl temas kurulmuş oldu.

1.2. DEVLETİN TEMEL UNSURLARI

1.2.1. Toplumsal Temel

Tezimizin bu kısmında Moğolların yaşam tarzının ve önceliklerinin neler olduğunu öğrenerek uluslaşma sürecinin düşünsel boyutlarını tespit etmeye çalıştık. Bunun için ilk kaynağımız İbn-i Haldun ve onun meşhur eseri Mukaddime oldu.

Zeki Velidi Togan'ın ifadesiyle (1985, s. 157) “tarih felsefesini ve usulünü müstakil bir mevzu olarak ele alıp inceleyen yegâne İslam âlimi” olan İbn-i Haldun, olaylara temelden yaklaşmış ve onların arkasındaki gerçek nedenleri araştırmıştır. Ona göre tarih, insanların ve kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğu, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretinin nasıl artmış olduğu, ölüm ve yıkılma çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini anlatan bir bilimdir (İbn Haldun, 1968, s. 5).

Göçebe toplumların kendilerine özgü hukuki yapıları vardır. Bu hukuki yapının temelini asabiyet kavramı teşkil etmektedir. Kişileri birbirlerine kenetleyen, onları birbirleriyle kaynaştıran asabiyet, birtakım kurallar da ortaya koyar. Asabiyet geliştikçe kurallar daha da netleşir, belirginleşir. Asabiyet doğarken bir kabile büyüğünü ortaya çıkarır. Bazen bu kabile büyükleri birkaç kişi de olabilir. Cemiyet ilk zamanlarında kabile büyüklerinin buyruklarına göre yönetilir. Kabile büyüklerinin buyrukları, cemiyetin geçmiş yıllardan getirdiği değer yargıları, örf ve ananeler, hukuki platformun temellerini oluşturur. Göçebe cemiyetin

gelişmesi de bu yöndedir. Z.F. Fındıkoğlu, İbn-i Haldun'un Metodolojisi konusunda şunları belirtiyor:

Her içtimai zümre bulunduğu tabii ve harsı şerait içinde bir takım mücadele zaruretleri ve imkânları karşısındadır. Bu mücadeleden muzaffer çıkınca artık kendinde hukuk yaratma kudretini bulur (Fındıkoğlu, 1961, s. 14).

Fakat sert mizaçları kolay değişmeyen göçebelerin, bu durumlarının doğal şartlarla bağlantılı olduğunun altı çizilmelidir. Kısa vadeli çıkarlar söz konusu olmadığı sürece bir araya gelmeleri kolay değildir. Birey fikri yerine cemiyet fikri ön plandadır. Manevi değerlere olan bağlılıkları, genelde aile tarihine ve büyüklerine duyulan saygıdan kaylanmaktadır; ama yine de cemiyetin değer yargılarına saygıları büyüktür. Ahlaki yapılarının sağlamlığı, asabiyetlerinin katılığından kaynaklanır. Nihayet mücadeleleri sonunda düzensiz de olsa hukuk kuralları oluştururlar. Ayrıca bu mücadelelerde bir şef veya kabile büyüğü doğar. Şef veya kabile büyüğüne saygı, hürmet, itaat gerekir. Göçebe cemiyetlerde şefin emirlerine kimse karşı gelemmez. Birey, sadece onaylamakla yükümlüdür. Fakat bu hiçbir zaman şefin astığı astık kestiği keşik gibi bir durumu ifade etmez. Kabile büyüklerinin geri plandaki güçleri bakidir (İbn Haldun, 1968, s. 321).

Öte yandan göçebelik devresinde oldukça sıkı bir şekilde denetlenebilen bireylerin yerleşik hayatla birlikte kontrol altına alınmaları güçtür. Artık cemiyet heterojendir, göçebelik devresinde olduğu gibi homojen değildir. İbn Haldun'un yerleşik hayat hakkındaki düşünceleri nettir:

Bundan dolayı dünyanın ve kendi arzu ve heveslerinin düşkünü oldukları için şehirlerin fena ve bozuk birçok huy ve kötülükleriyle nefislerini lekelerler. Hal ve durumlarında utangaçlık izleri görülmez. Nimetler ve bolluk içine dalmışlardır. Kale duvarları içine sığınarak nefislerini güven içinde saymışlardır (İbn Haldun, 1968, s. 310).

İbn Haldun (1968, s. 304) göçebeliği bırakarak durağan hayatı tercih eden toplumlarda ortaya çıkan en belirgin özelliğin uzmanlaşma (ihtisaslaşma) olduğunu belirtir. Hangi işi kimin yapacağı belirlendikten sonra, zamanla o işin uygulayıcıları belirmiş ve birbirine bağımlı ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır. Bu da beraberinde sınıflı toplumu getirir. Yerleşik hayat çevreden toplanan farklı etnik grupları karıştırmaya başladıkça, soy bağına dayalı asabiyet çözülmeye başlamış olur. İlkeler resmileştikçe, göçebe hayatın gayri resmi hukuki temelleri değerini kaybetmeye başlar.

Göçebe toplumlar arasında görülen devletleşme aşamasının, esasen asabiyetin nitelik olarak olgunlaşması ile ilgili olduğu görülür. Soy (boy) birliğine dayalı olarak gelişmeye başlayan asabiyet, önce akrabalık bağları çerçevesinde oluşur. Daha sonra akrabalıktan farklı bir

seviye olan milletleşme sürecine geçilir. Eğer ideolojik bir temel de yaratılmışsa, devletin varlığı tescillenir. İdeolojik temel genellikle dindir. (İbn Haldun, 1968, s. 353).

İbn-i Haldun'un açıklamaya çalıştığı devletleşme sürecinin bütün aşamalarını Moğollarda görmek mümkündür. Büyük oranda asabiyet⁸⁹ ilkeleri doğrultusunda kurulan Moğol siyasi birliğinin güçlendiği süreç, esasen yıkıldığı sürecin başlangıcını ifade etmektedir. Din ve ideoloji desteğini almakta önemli sorunlar yaşayan ve yerleşik hayatın şaşkınlığı içinde çırpınan Moğolların ne denli hızlı çözüldükleri meselesi de ayrıca işlenecektir. Ancak Moğolların bütünleşme sürecinin daha somut aşamalarını da sunmamız gerekir. Belirtmekte fayda var ki Cengizogullarının yönetimindeki çeşitli iktidarları bir bütün olarak değerlendirirsek, diğer bozkır imparatorluklarından farklı bir amaç edinmiş oldukları ve sömürmekten ziyade üretmeye dayalı devlet modelini tercih etmiş oldukları görülecektir. Bunun kuramsal karşılığı da fütuhattır.

Yeni kurulmakta olan devletin resmî ideolojisi “gökte tek bir Tanrı olduğu gibi, yeryüzünde de tek bir hükümdar olması gerektiği” fikriydi (Roux, 2001, s. 55). Bozkır imparatorluklarının genel devlet anlayışında hükümdar yetkilerini Tanrıdan almaktadır. Çünkü bozkırda yer ve gök arasında bir sınır yoktur. Gökteki yıldızlar gibi çok ve bağımsız halde yaşayan bozkır göçebeleri, onları bir araya getirecek lideri beklerler. O geldiğinde tek bir yıldızın sözü geçeceği için diğer yıldızların baskılanması gerekir. Nitekim birçok kabile tarafından değer verilen Tanrılar, önemini yitirirken, liderin Tanrısı kapsayıcı olur. Her ne kadar hâkim dinlere mesafeli durmuşsa da Cengiz'in tek tanrı inancında olduğu, birçok kaynağın ortak kanaatidir (Roux, 2001, s. 56).

Liderleriyle birlikte ön plana çıkan topluluk, kendisine ideolojik bir yörünge belirlemek amacı ile bir simge etrafında birleşme gereği duyar. Esasen çok parçalı kabile yapısındaki bozkır toplumlarında zaten her kabilenin bir simgesi vardır. Ancak öne çıkan kabilenin yüceltilmesi esnasında kendi simgelerini feda edebilirlerdi. Moğol ulusunun simgesi olan bozkurt ve geyik motifleri, bu uğurda feda edilmiş diğer simgeleri hegemonyasına almıştır.

⁸⁹ Ümit Hassan'a göre İbn Haldun'un soy birliği temelinde ifade ettiği “asabiya” kavramında –Asya göçebe toplumları değerlendirilirken- önemli bir eksiklik vardır ki o da “kollektif hareket kabiliyeti”dir. Kollektif hareket olmadan soybirliğinin bir anlamı kalmaz. Bkz. Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

Cengiz Han ve soyunun seçmiş olduğu bu simgelerin, daha eski ve kudretli bozkır devletlerince de kullanılmış olmasına şaşırılmamalıdır.

Temuçin'in doğduğu sıralarda Moğolistan bozkırlarında kökenleri farklı olan çok sayıda kabile yaşıyordu. Bunlar içinde Moğollar, bir üst kimlik olabilmek için güçlü Nayman ve Kerayit gibi kabileler arasından sıyrılmaya çalışıyorlardı. Moğol adı ise orta dereceli bir kabileyi ifade etmekten başka anlam taşıymıyordu (Vernadsky, 2015, 25). Üstelik bu kabile, o zaman için daha kuvvetli olan Tatarlar⁹⁰ tarafından mağlup edilmiş ve dağılma tehlikesi geçirmişlerdi. Bunun üzerine Tatarlar⁹¹ Moğolistan'ın önde gelen kabilelerinden biri olmuşlardı. Moğolistan'da varlık gösteren diğer kabileler ise Mergitler, Kerayitler ve Naymanlar'dı.⁹² Vernadsky (2015, s. 25) Moğol adının tarih sahnesine çıkmasının yalnızca "Cengiz Han'ın tesadüfen Moğol klanından birine mensup olması" olarak açıklanabileceğini belirtir.

Moğol adının anlamı ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlar genellikle Çin ve İran kaynaklarından elde edilen bilgilerdir. Eski Çin kaynaklarında bu ad ile bağlantılı olduğu düşünülen "mu-gu-lu, men-gu-la, mın-u, mın-va" şeklinde geçen adın "akılsız, aptal" anlamının olduğu belirtilmiştir. Yuan Hanedanlığı döneminde tutulan kayıtlarda ise "Mengu" adının kullanıldığı ve "gökyüzü" ile "sonsuzluk" anlamına karşılık geldiği görülmektedir. Japon tarihçiler Shiratori, Kobayashi ve Murakami de bu görüşe katılmaktadırlar (Dalai, 1996, s. 30). Moğol adının coğrafi bir isme atıfta bulunduğunu yazan çalışmalar da olmuştur. Buna göre "mon-gol" yani "Mon Nehri" olarak bir isimden ya da bu kavmin başından geçen olumsuzluklar ile bağlantılı olarak verilmiş olabileceğini kaydeden araştırmacılar da olmuştur. Buna göre "munginasan" veya "monginoson" kelimesine işaret eden "panik halindeki kavim" anlamı verilmiştir (Perlee, 1959, s. 96). D'ohsson (2014, s. 31) "zayıf ve sade dil" anlamına işaret ederken, Moğol tarihi araştırmalarında önemli ölçüde

⁹⁰ Pelliot'a göre Tatarlar Tunguzlardan ziyade Mongoloid ırka mensuptur. Bkz. Grousset, *a.g.e.*, s. 25.

⁹¹ Ermeni tarihçi ve devlet adamı Hayton eserinde Tatar adını "Tartar" olarak ifade ediyor ki, söz konusu dönemde (14. Yüzyıl başları) bu artık yerleşmiş bir kelimedir. Tartar ibaresi, eski mitolojide cehennem manasına gelmekte olup Tatar kelimesiyle benzerliğinden ötürü bir anda Moğolları tanımlamada sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yay. İst. 2015. S. 71. (Ç.N).

⁹² Pelliot'a göre Kerayitler ve Naymanlar Türk ve Moğol karışımı kavimlerdir. Bkz. Grousset, *a.g.e.*, s. 28.

referans gösterilen ve yetkinliğine şüphe olmayan Barthold (1997, s. 11) bu adın anlamını “haydut-çete” olarak vermektedir

Neticede Moğol adı, artık Cengiz’in fethetmiş olduğu Moğolistan’daki muhtelif halkları ifade eden siyasi bir ad olarak yayıldı. İslam ülkelerinde ve Avrupa’da ise insanlar onları “Tatarlar” diye isimlendirdiler. Bugün bile Tatar ismi Moğol İmparatorluğu’nun bir parçası olup, çoğunlukla Türk menşeli halkların ismi olarak yaşamaktadır.⁹³ Moğolların erken geçmişlerini daha iyi anlamak için onları orman kabileleri ve bozkır kabileleri olarak ikiye ayırmak gerekir (Vladimirtsov, 1995, s. 33). Bozkır kabileleri daha ziyade at ve sığır besleyip, ikinci meşgale olarak avcılıkla uğraşırlardı. Orman kabileleri ise balıkçı ve avcıydılar. İçlerinde çok becerikli demirciler de vardı (Vernadsky, 2015, s. 27).

XII. yüzyılda Moğol toplumu⁹⁴ ataerkildi (Vladimirtsov, 1995, s. 46). Moğol klanı (obog) babanın akrabaları tarafından oluşturulurdu. Evlilikler dışardan yapılmaktaydı. Çok eşlilik Moğollar arasında geleneksel bir müessese olduğundan, çoğu zaman komşu kabilelerden kaçırılan kadınların evli ya da nişanlı olup olmadıklarının bilinmemesi büyük problemlere neden olmaktaydı (Vernadsky, 2015, s. 27). Aileler büyüdükçe klan da büyüyordu ve bünyesinden başka klanlar kopuyordu. Ancak yeni klanlar soylarının eski klana bağlı olduğunu hiçbir zaman unutmuyorlardı.

Klanın birliği sadece kan bağına değil, aynı zamanda dini hissiyata da dayanıyordu. Klanın ayin ve ibadetlerine katılmak hakkından mahrum bırakılmak klandan atılmak demektir. Ailenin en büyük erkek evladı geleneksel olarak klan kültürünün yetkilisiydi. Hizmette kusur edilmeyen bu kişiler aynı zamanda “beki”⁹⁵ unvanına da sahipti. Buna karşın ailenin en küçük erkek evladına ocağın ve ateşin sahibi anlamına gelen “otçigin” unvanı verilmişti (Vladimirtsov, 1995, s. 43).

⁹³ Hayton eserinde Tatarlardan Moğol harici bir boy olarak bahseder. Bkz. a.g.e. s. 72 (Ç.N.). Togan da Tatarların erken dönemine dair Türklük vurgusu yapmaktadır. Bkz. Togan 1981: 66; Gömeç 1997: 15; Golden 2017: 118.

⁹⁴ XIII. yüzyılın başlangıç dönemindeki Moğol kabileleri, avcılığa dayalı orman kabileleri olan “hoyin irgen” ve hayvancılığa dayalı çobanlardan oluşan bozkır kabileleri olan “ke’er-ün irgen” olarak ikiye ayrılıyordu. Bunlar arasında gerek siyasî gerekse sosyal yönden en aktif olanlar “Ke’er-ün irgen” yani bozkırlarda yaşayan göçebe kabileler idi. Akriba ve kan bağları ile birleşen “yasun” (kemik), birçok yasun’un birleşmesi ile “oboğ” (oba), oba’ların birleşmesi ile “irgen” (halk, boy) meydana gelir ve birçok halkın birleşmesi ile “ulus” (devlet, millet) teşekkül ederdi. Siyasî hayat açısından en etkili birim, irgen (yani kabile) idi. “İrgen” kavramı kabile manasının yanı sıra yabancı devlet anlamında da kullanılıyordu. Detaylı bilgi için bkz. Danuu, a.g.t, ss. 17-18.

⁹⁵ Vladimirtsov’a (1995, s. 115) göre bu unvan da aristokrasiye işaret etmektedir.

Sürülerini otlatmak ve diğer klan veya kabilelerin ani saldırılarından korunmak için, mevsimlik göç zamanında birçok klan genellikle daha büyük bir klan ile birlikte hareket ederdi. “Küriyen” veya “küregen” adı verilen bu birlik, sayıları bazen bini aşan çadırların oluşturduğu daire şeklindeki oluşumlardı. Fakat en zengin ve güçlü klanlar sürülerini kendi başına otlatmayı tercih ederdi. Böyle grupların çadır kamplarına “ayıl” denirdi (Devlet, 2010, s. 29). Zengin klanların bazılarının kendine tabi veya köle klanları (unagan bogol) vardı. Mağlup olan klan bu kategoride değerlendirilirdi. Vernadsky’e göre bu durum, Orta Çağ Avrupası’nın feodalitesi ile mukayese edilebilir bir aristokrasi sınıfının varlığına işaretler. Moğol şövalyesine “bagatur” denirken, bir grup bagaturun başındakine ise “Noyan” denirdi ki bu Avrupa’daki “Lord” a denk düşmektedir (Vernadsky, 2015, s. 29).

Bagaturların yönettiği halka “karaçu” denirdi. Bunlar hür olmalarına rağmen içtimai bakımdan aşağı seviyede görülen insanlardı. Alan Goa’nın çocuklarına hitaben “kardeşlerinizi karabaşlı insanlarla nasıl mukayese edersiniz” cümlesinde geçen “karabaşlı⁹⁶ insanlar” işte bu halktır. Temucin’in babasının “bagatur” unvanını kullandığı düşünülürse, Cengiz Han’ın aristokrasi içinden geldiğini söylemek yanlış olmaz. Gelecekte Cengiz Han olarak anılacak Temucin’in kanımızca bu gerçeklerden bağımsız şekilde devlet kurmaya teşebbüs etmiş olması mümkün değildi.

XII. yüzyıl başlarına gelindiğinde Moğol toplum düzeni şu şekildeydi: Prensler ve Noyanlar yüksek aristokrasiyi oluşturuyorlardı. Tarhanlar ise daha az soylu ve doğuştan değil, hak ederek üye oldukları asil sınıfın gerisiydi. Hem vergiden muaflardı hem de savaşta ele geçirdikleri tüm ganimetin sahibiydiler. İstedikleri zaman Cengiz Han ile görüşebiliyorlar ve protokolün en önlerinde yer alıyorlardı (Roux, 2001, s. 143).

Vladimirtsov Moğol toplumunu “göçebe feodalizmi” olarak tanımlarken temel gerekçesini toplumsal iş bölümü ve uzlaşma oluşturmuştur. Khazanov’a göre bu eksik bir tanımlamadır. Ona göre Gizli Tarih’te geçen “marangozlar” ve “demirciler”in, feodal düzenin birer iş kolu olmayıp, başlı başına göçebe hayatın gereksinimlerinden olduğunu belirtmek gerekir. İktidar gücünün oluşumunda Avrupa feodalizmiyle çok temel benzerliklerin dışında benzerlik

⁹⁶ Osmanlı devlet ve toplum yapısı içindeki Moğol etkilerine dair araştırma yapanlardan birisi de Sencer Divitçioğlu’dur. Osmanlı tarih yazarlarından olan Şükrullah’ın eserinde Ak kemik ve Kara kemik diye iki sınıfın varlığına dair bir anekdot bulunur ki; Divitçioğlu burada bahsedilen Ak kemiğin Padişah ve maiyetini, Kara kemiğin ise vergi veren ve hizmet eden halkı temsil ettiğini düşünür. Hikâye bir yönüyle göçebe yaşam biçimi ve Kızılbaşlık ile ilişkilendirilir. Bkz. Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

yoktur. Moğol toplumu mülkiyet, askeri sistem ve sınıflar arası ilişkiler bakımından Avrupa feodalizminden ayrılır. Avrupa'daki vasallık ilişkisi Moğollarda yoktur. Zira tamamı Kağanın vasalındırlar (Khazanov, 2015, s. 360). Toplumsal düzenin aristokratik sistem üzerine kurulduğu görüşünün aksine, Cengiz Han'ın halkçı hassasiyetlere sahip olduğunu belirten görüşler de vardı. Ancak bu görüşlerin, Moğol hegemonyası altındaki memurların kaleminden çıktığı da unutulmamalıdır. Cüveyni'nin örnek olarak verdiği ve Yasa'da yer aldığı şekliyle “şehzadelerin ve devlet büyüklerinin gösterişli elbiseler giymesi, şatafatlı lakaplar kullanması yasaktır” (Cüveyni, 1988, s. 96) cümlesinin samimiyetine temkinli yaklaşmak gerekir.

Peter Golden (2018, s. 130) Cengiz'in ülkeyi kurmak için seçtiği başkentin yerinin tarihsel değerine dikkat çekmektedir. Kanımızca bu bile Cengiz'in aristokratik devletinin işaretlerindedir. Bozkır imparatorluklarının en güçlülerini kuran Türklerin de bu başkenti kullanmış olmaları, Cengiz'in yaptığı tercihin temel nedenidir. Türk imparatorlarının kullandığı ünvanları kullanması, Kök-Türk kağanları gibi bir yasa düzenlemesi, ordusunu onluk sisteme göre düzenlemesi boşuna değildi. Bunların, kurmayı planladığı dünya hâkimiyetinin tek koşulu olmasa da ön koşulu olduğunu biliyor ve iktidarını kimseyle paylaşmak niyetinde değildi. Kendi ailesinden başka, güçlü ya da güçlenme potansiyeli olan bir ailenin varlığına katlanamazdı. Bu nedenle çevresinde soylulardan kayırılmışları değil, güven ve sadakatine inandığı, faydalı kişileri topladı. Yine Türk kültürü üretimi olan tarhanlık müessesesini diriltti (Golden, aynı yer).

Cengiz Han'ın dağıtmaya başladığı sosyal, askeri ve idari mevkiler, sistemli şekilde oluşturulmaya çalışılan bir siyasi yapının göstergesi olduğu gibi, bir ulusun doğuşunun da habercisiydi (Roux, 2001, s. 144). Başında Vladimirtsov'un olduğu ve Moğol siyasal gelişiminin bir aristokratik mesele olduğu, halkın uluslaşma sürecine katılmadığı fikrini tamamen reddetmesek de tartışabiliriz. Vladimirtsov, Barthold'un Cengiz'in Moğol aristokrasisini temsil ettiği, Camuha'nın ise demokratik teamüllerin savunucusu olduğu şeklindeki görüşlerine önceleri katılmışsa da sonradan tam aksini beyan ettiğini görmekteyiz. Ona göre Camuha, mecburiyetten Cengiz'e karşı daha demokratik ve halkçı bir yönetim anlayışı benimsemiştir; ya da sadece öyle görünmüştür. Gizli Tarih'teki, Camuha'nın kendi askerleri tarafından Cengiz Han'a teslim edildiğinde Cengiz'in “Köleler, kendi efendilerini yakalamaya çalıştılar” şeklindeki ifadesini, Camuha'nın da aristokrat sınıftan olduğuna yormaktadır (Roux, aynı yer).

XII. Yüzyılda da var olan aristokratik toplum düzeninin Cengiz Han zamanında yasal zemine oturtulduğunu belirtmiştik. Bu sınıfın başında Han bulunurken; onu aksakallar, çerbiler, bahadırlar, şehzadeler, gece ve gündüz muhafızları⁹⁷ ve noyanlar takip ediyordu. Devlet büyüdükçe bu unvanların sayısı da artıyordu. Han'ın en çok önem verdiği makam “yarguçı” yani yargıçlık idi. Bu makamı, çocukluğundan beri adaletine inandığı en küçük kardeşi Şigi Kutuhu'ya verdi. Ancak burada dikkat çeken önemli bir ayrıntı vardır. Cengiz Han, oluşturmak istediği Moğol ulusunun hiyerarşik düzenini de hukuk eliyle sağlamayı planlıyordu. Şigi Kutuhu'ya en yüksek yargıçlık payesini verirken şunları da ilave ediyordu:

Tanrı'nın verdiği güçle bütün ulusu iradem altında toplarken sen benim gözüm ve kulağım oldun. Şimdi sen bütün halkı kendi adlarına göre ayırarak, analarımıza, bize, kardeş ve oğullarımıza taksim et. Öyle ki, keçe çadırda oturanlarla tahta kapılı evlerde oturanlar birbirinden ayırt edilsin (MGT, 2016, s. 136).

Moğolların Gizli Tarihi (MGT) yeni kurulan devlet mülkünün tapusudur ve dikkatli okunup değerlendirilmesi gerekmektedir. Şunu da unutmadan ekleyelim ki, Moğollar da tıpkı Göktürkler gibi, kendilerini Tanrı'nın oğlu olarak kutsadıkları imparatorlarının kutsal halkları olarak görüp, “ih uls” yani “büyük ulus”un bir parçası olarak değerlendirmişlerdir (Roux, 2001, s. 145). Daha önce de belirttiğimiz gibi, Moğol soyluları arasında iktidar hırsı yok değildi. Ne var ki dini ve sosyal anlamda zaten yeterince saygın olan bu kesimin iktidar mücadelesine girişmesi pek akıllıca olmazdı. Bunun yerine, yükselmekte olan bir lideri desteklemek zaten iktidar olmak anlamına geliyordu. Mönklik ailesinin ve Tebtenggeri'nin Cengiz Han'ı desteklemeleri boşuna değildi (Roux, 2001, s. 148). Kanımızca, Cengiz'in gökteki tek Tanrı gibi yeryüzünde tek olmak arzusu, zaten en ufak başkaldırıya tahammülü olmadığını delilidir.

Moğol uluslaşma süreci, çağdaş medeniyete kulak tıkamayı reddediyordu. Olumsuz şartların doğal sonucudur ki, Moğollar medeniyetin gerisinde yaşıyorlardı. Eldeki verilere göre yazıları da yoktu. Yerleşik hayata, ya da yarı göçebelğe ilgi duymadıkları gibi tarım ile de hiçbir ilgileri yoktu. Başta Hıristiyanlık olmak üzere İslamiyet ve Budizm gibi inanç sistemleri yanbaşılarındaki bazı kabilelerce kabul edilmiş olsa da onların ilgisini çekmiyordu (Roux, 2001, s. 21). Cengiz'in ziyadesiyle ihtiyaç duyduğu şey yasal zemindir. İlk icraatı, Moğol toplum düzenini akla ve mantığa uygun adetlerle yasalaştırmak oldu. Ulusu istediği

⁹⁷ Keşikten adı verilen muhafız alayı hakkında detaylı bilgi için bkz. Kıçanov, 1993, s. 150-156.

hizaya getirmek için görünüşte zor kullanmıyordu. “Ne olacağını biz bilmeyiz, yüce Tanrı bilir” (Cüveyni, 1988, s. 96) cümlesinden ne anlamak gerektiği konusu tartışmaya açıktır.

Lukhundeve (2013: 27) göre, eski Türk ve Moğol devletlerince el üstünde tutulmuş olan kurultay, oluşturulmak istenen yasal zeminin en önemli ayaklarından birisidir. Kurultay, eskiden beri belli kurullarla toplanır ve kararlar alırdı. Yaptırım gücü tartışmaya açık da olsa da Han, kurultay tarafından seçilirdi. Han olmak için Cengiz soyundan geliyor olmak kuralı, bir zamanlar Kutula'nın koydurduğu Borcigin olmak şartı ile aynı şeydi. Kurultaya duyulan bağlılık, Cengiz Han'ın ölümünden sonra bir kült halini almıştır. Yuan Hanlığı'nın 1368'deki çöküşünden sonra bile Moğolistan'da düzenli bir şekilde toplanmaya devam etmiştir. “*Noyanların ölümü kurultayda, nohoynların (köpeklerin) ölümü yarlarda*” (Lukhundeve, 2013: 27) deyimini de kurultayın önemini göstermesi açısından değerlidir. Zira Çağatay Hanı Tarmaşirin'in tahttan indirilme ve öldürülme nedenleri arasında Kurultay'ı düzenli şekilde toplamamış olması da vardı (Battuta, 2015, s. 282).

Cengiz Han ile temelleri atılan devletin, onun ölümünden sonra da yaklaşık yarım asır daha aynı azamet ve kudretle yönetilmeye devam etmiş olması, onun kurduğu yasal zemine duyulan saygıdan ileri gelmiştir. Cengiz ölmeden evvel ülke yönetimini sol, sağ ve merkez olarak üç kısımda idare diyordu. Merkezde Yehlü Chu-tsai, sol kolu Jü Şün, sağ kolu Çin-Kai yönetiyordu. İmparatorluğun, Çin'den sonra en çok gelir getiren toprakları olan Türkistan ve Maveraünnehir bölgesinden Yalavaç ailesi sorumluydu. Bağlı eyaletler ise Cengiz Han'dan bu yana “darguçı” ve “baskak” adı verilen yöneticilerce idare ediliyordu. Bunlar vergileri düzenli şekilde toplayıp Han'a göndermek, kalkınma ve yol güvenliği gibi başlıca konulardan sorumluydular (Lukhundeve, 2013, s. 27).

1.2.2. Ulusal İdeoloji

“Kuzey Barbarları” olarak Çin kaynaklarında yer bulmuş olan Moğolların hakimiyet anlayışının, Çin imparatorlarının kullandığı “t'ien ming” ünvanı ile bağlantısı vardı. Cengiz Han da Çin imparatorları gibi “Gök'ün Oğlu” olmak istiyordu. Bu istek, geleneksel normlara uyma zorunluluğu olan hükümdarı, yönetilen zümreye karşı sorumlu davranmaya

zorladığından, halk nazarında da destek gördüğü anlaşılmaktadır. Bu da beraberinde uluslaşma popülizmini⁹⁸ doğurmuştur (Vernadsky, 2015, s. 127).

Uluslaşma yolunda Cengiz Han'ın ihtiyaç duyduğu yaptırım erkini, yasal düzenlemeler eliyle yürütmek zorundaydı. Bu nedenle ilk ve en önemli adım, var olan yasa maddelerinin bazı değişiklikler ve eklemelerle yazıya aktarılması oldu. Bu sayede hanın saygınlığı ve karizması artıyordu. Bu da uluslaşma sürecini hızlandırıyordu. Cüveyni bu konuda şunları söylemektedir:

Cengiz Han her konuda bir kural koydu, her suça bir ceza koydu. İçinde yasaların yazıldığı kâğıt tomarlarının hepsine Büyük Yasa-name derlerdi ve han olabilecek şehzadelerin hazinelerinde bunlardan birer nüsha bulunurdu. Han seçileceği, ordu teşkil edileceği veya önemli konularda onları çıkarıp öyle karar verirlerdi (Cüveyni, 1988: 87).

Lukhundevev (2013, s. VIII) ise Gizli Tarih'in nüshalarının da bu şekilde saklanması, sıradan insanların erişememesi için adına "gizli" ibaresinin konulduğunu belirtmektedir.⁹⁹

Uluslaşma sürecinin tamamlanmasında en önemli unsurlardan birinin çağdaş medeniyet seviyesi ile paralellik göstermek olduğu unutulmamalıdır. Barthold (2017, s. 401), Cengiz Han'dan önce Moğolların medeniyet verileri ile temas etmeye başladığını belirtir. Genellikle bu temas dinler aracılığı ile sağlanıyordu. Moğol bozkırlarında Hıristiyanlık, Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin temsil kabiliyeti vardı. Karahitaylar arasında Yahudilik dışında bütün dinler mevcuttu. Moğollar arasında taraftar bulan Budizm ve Hıristiyanlığın ise Uygurlar eliyle ülkeye sokulduğu görüşü hâkimdir (Barthold, 2017, s. 402). Ne var ki Moğolların bu dinlere mesafeli duruşları, medeniyet verilerinin aktarımını da kısıtlamaktaydı. Bu eksikliğin hızla giderilmesi için Çinli ve Kitanlı danışmanlardan yararlanma yoluna gidildi. (Barthold, 2017, s. 404).

Ama yine de katı eğilimleri olmamakla birlikte, Cengiz Han da dini referanslara başvurmuştur. Ele geçirdiği veya geçirmek üzere olduğu erki uzun süre saklamasının belli başlı koşulları vardı. Bu nedenle iktidar gücünün Tanrısallığını öne çıkaracak hamleler yapmayı denedi. Büyük şaman Teb Tengger (çok kutsal) unvanına sahip Kököçü ile

⁹⁸ Vernadsky'nin Rus ekolu yazarı olduğu düşünülürse bu kavramın Sosyalizm etkisinde gelişmiş bir kavram olduğu görülür. Zafer Toprak (1992, s. 41) 19. yüzyıl Rusya'sının birçok gelişen ülke için ideolojik stereotip kaynağı oluşturduğunu belirtmektedir. Türkiye'de ise bu kavramın karşılığı "Halkçılık" ilkesi adı altında hayat bulmuştur.

⁹⁹ Weatherford (2019: 31), 19. Yüzyılda Pekin'de bulunan eserin Moğol seslerini temsil eden Çin harfleri ile şifrelenmiş olması nedeniyle adına "Gizli" ibaresinin konulmuş olduğunu belirtmektedir.

ilişkileri sağlam tutmak istedi. Cengiz Han'ın, yönetme yetkisini Tanrıdan aldığı bizzat Büyük Şamanın ağzından duyulmasının yaratacağı etkiyi sormaya bile gerek kalmaz. Tanrı, onun ağzından konuştu ve “seni ulusların ve krallıkların başına koydum ve sana Çinggis adını verdim” demiştir (Roux, 2001, s. 138).

Moğolların uluslaşma sürecinde inanç kadar önemli olan diğer bir unsur da milliyetçiliktir. Esasen bu kavram daha iptidai şekliyle kavmiyetçiliktir. Gumilev'in “passiyoner itki” ile açıklamaya çalıştığı etnogenez kuramına en iyi örnek Moğol uluslaşma sürecidir. Bu süreç, “bir lider ve bir ideoloji etrafında tutku ile toplanmış etnosun yükseliş hikâyesidir.” Lider Cengiz Han'dır; ideoloji ise “bozuk olan dünya düzeninin yeni baştan kurulması gerektiği” fikridir (Gumilev, 2003, s. 400). Geriye kalan ise kitleleri sürükleyecek olan tutkuydu.

Moğollar tek Tanrıya inanırlardı. Liderlerinin de Tanrı'nın övgüsünü kazanmış olmasına önem verirlerdi. Ancak bununla beraber inanç ilişkilerini bütünüyle de kısıtlamazlardı. Bu nedenle çeşitlilik arz eden tapınma gelenekleri vardı. “Gök ve yerin yaratılışını Tanrı'nın eseri olarak görürlerdi; saadet ve felaketin ondan geldiğine inanırlardı. Öldükten sonra öbür dünyada buradakine benzeyen bir hayat beklerlerdi.” (Spuller, 1957, s. 188).

Türklerin ve Moğolların dinleri üzerine en kapsamlı çalışmaları Roux yapmıştır. Onun aktardığı şekliyle Gürcü bir tarihçi şunları söylemektedir: “*Bunların dini, ölümsüz bir Tanrı'ya tapmaktan başka bir şey değildir.*” Suriyeli Mikhael'e göre: “*Gök Tengri dedikleri tek bir Tanrı'ya tapmaktadırlar; bu ad göksel mavi Tanrı anlamına gelmektedir. Gerçekte Göğün Tanrı olduğuna inanmaktadırlar.*” Hayton: “*Tatarlar Tanrı'ya inanıyorlar ve onu ölümsüz olarak biliyorlar.*” Ricold de Monte Croce: “*Dünyada her şeyin üzerinde Tanrı diye tanımladıkları en yüce bir varlığa inanmaktadırlar.*” Câmîu't-Tevârih, Tatarlara hitap eden bir Müslümana şu sözleri atfetmektedir: “*Kur'an çok tanrılıları öldürmeyi tavsiye etmektedir, ancak sizler Tanrı'nın adını tüm emirlerinizin önüne koyduğunuzdan bu sınıfa dâhil edilemezsiniz.*” Makdisi: “*Türkler bir tengri, yani Tanrı birdir derler. Bazıları tengrinin göğün mavisinin bir adı olduğunu iddia eder. Başkaları da göğün kendisi olduğunu ileri sürer*” demektedir (Roux, 2001, s. 129).

Moğollarda Kağan, Tanrı'nın gönderdiğine inanılan ve bizzat Tanrının oğlu olarak, onun yeryüzündeki temsilcisiydi. Bu nedenle karizmatik bir lider olarak üstün vasıflara sahipti. Hun imparatorlarının Çince olarak kullandıkları “Göğün Oğlu- San-Yu” ünvanının, Juan-Juanlardan itibaren “Kağan” olarak kullanılması neticesinde Moğollara da sirayet ettiği

görülür. Kelimenin tam karşılığı olmasa da anlam içeriğinde Tanrısal evlat göndermesinin bulunduğu açıktır. San-Yü ünvanı doğrudan kullanılsa da Hülagü'nün Fransa Kralı Saint Louis'e gönderdiği mektubundaki “*Tanrı bizim atamız Cengiz Han'a seslendi... Oğluna*” ifadesinin, “Kağan” ünvanının da aynı anlam içeriğini barındırdığı sonucunu çıkarmamıza imkân verir. Simon de Saint-Quentin de Kağan'ı aynı şekilde tanımlamaktadır (Roux, 2001, s. 115).

Kağanlar hava olaylarından fazlasıyla etkilenirlerdi. Bu nedenle, Tanrının tepkisini çekecek işlerden de uzak durulmalıydı. Rüzgâr, fırtına, şimşek vb. cezalardan uzak durmak için Burhan Haldun'a çıkılır ve burada diz çöküp, kemerlerini omuzlarına takıp, gökyüzünün dört tarafına dönerek dua ederlerdi: “*Ey sınırsız gök! Yakarışlarımı kabul et! Bana göklerin ruhlarını gönder, bana yardım etsinler! Yeryüzünde de yardımcı insanlar gönder!*” (Lamb, 2011, s. 38).

Spuler (2011, s. 188) Moğollar arasında, hanların iktidarının Tanrının iradesi olduğu fikrinin güçlü olduğunu belirtir. Temel mantık Tanrı'nın ebedi güce sahip olduğu inancıydı. Yani, hanlar, Tanrı'nın bu iradesini gerçekleştiren memurlardır. Bu yüzden mühür ve vesikalarda: “*Mengü Tengri küçündür*” yani “*Ebedi tanrının gücü ile*” formülünü kullanırlar ve “*Gökte bir tanrı olduğu gibi yeryüzünün de bir sahibi vardır*” sözünü formüleleştiriyorlardı. Bu cümle, Moğol fütühatının ilk yıllarında akan kanın kefaretiydi (Spuler, 1957, s. 188).

1.2.3. Disiplin ve Yasak

Bozkır devletlerinin toplumsal açıdan siyasi sınırlarını belirlemek güçtür. Hangi normun hangi devletten ya da kültürden alındığı meselesi de o denli karışıktır. Bu nedenle, Moğollarda hukuk kurallarının bütünüyle Cengiz Han'ın “Yasak” adı verilen normlar ile ilk kez düzenlendiğini söylemek doğru olmayacaktır. Ne var ki, zaten Cengiz Han öncesine dair bir Moğol yazısına da rastlanmadığından bu konunun evveliyatı hakkında net bilgilere sahip değiliz. Ama yine de temeli genel bozkır normları olmakla birlikte eski Türk ve Uyurlardaki “töre” (törü) ile bütünleştiği açıktır (Jackson, 2017, s. 114).

Reşidüddin'i en iyi tahlil edenlerden biri D'ohsson'dur. Moğoların disiplini ile ilgili önemli tespitleri olan müellifin, konuyu hayat, iklim ve doğa koşulları temelinde incelemiş olması nedeniyle bizce de değerlidir. Tamamı göçebe olan Moğolların zorlu iklim ve doğa

koşullarındaki yolculuğu, onları katı disiplin sahibi yapmıştı. Hayatta kalmak için doğa ve diğer insanlarla sürekli olarak savaşan Moğollar, Cengiz Han liderliğinde, katı disiplin altında toplanmakta zorluk çekmediler (D’ohsson, 2014, s. 153). İlk olarak onluk sisteme göre düzenlenen askeri teşkilatın, toplumsal yaşamla da yakın bağı bulunuyordu:

Her kabile kendisine gösterilen bölgede, onluk düzeni içinde ikamet ederdi. Sevkiyat icap ederse her ondan birkaçı veya hepsi davet olunurdu. Bir zabitin, başkasına mensup bir neferi yanına kabul etmesi kesinlikle yasaktı. Zabiti ve reisini terk eden neferi hiç kimsenin, hatta şehzadelerin bile yanına almaya hakkı yoktu. Bu yasaklamalar üstlerine itaat rabtasını sağlamlaştırıyordu. Üst mevkide bulunana itaat şarttı. Cengiz Han eğer reislerden biri bir hata ve kabahat işlemiş ise dünyanın öte ucunda bile olsa cezasını tatbik ettirirdi. Cengiz Han, senede bir kere bütün zabitlerine cem ile emirlerini verirdi. Bu bir nevi kongre idi. Bu kongreye gelmeyenler “*derin suların dibine düşmüş taş veya bir kamışın içine atılmış ok gibi kaybolur gider, kumandan olmaya layık değildir*” derdi. Zabitlerine, “*Oğullarınızı mutlaka küçüklükten ata binmeye alıştırmın, ok atmayı, güreşmeyi ve kavga etmeyi öğretin*” derdi. İşte Cengiz Yasaları olarak bilinen fakat cem halinde elimize ulaşmayan hukuk kurallarının resmiyet kazandığı yerler bu büyük toplantılardı (D’ohsson, 2014, s. 154).

Marshall’ın (1996, s. 17) da belirttiği üzere Cengiz Han, “keçe çadırlarda yaşayan tüm halkın efendisi” seçildikten sonra, töreden gelen Büyük Yasa’sını oluşturdu. Moğollarda yeni bir bozkır imparatorluğu kurulunca, tahta çıkanların, yeni kanunlar ve buyruklar çıkarmaları gelenekselleşmişti. Fakat Cengiz’in kanunları o kadar büyük kabul gördü ki, ardıllarının bunun üstüne söyleyecekleri pek bir şey kalmamıştı. Yasa’nın 1206 Kurultayı’ndan hemen sonra hazırlandığı ve Cengiz Han’ın, yetim bir Tatar iken evlat edinilmiş, üvey kardeşi Şigihutuhu’nun da başyargıç yapıldığını biliyoruz. Yasa, Moğolların din konusundaki hoşgörülerini yüceltiliyor, din adamları vergiden muaf tutuluyor; bilgi sızdırma, askerlikten kaçma, hırsızlık, fuhuş ve –tüccarlar için – üçüncü kez iflas etmenin cezası ölüm olarak belirleniyordu. Akarsular canlı varlıklar olarak kabul edildiğinden içine işemek ve içinde yıkanmak yasaklanıyordu. Cengiz Han’ın bilgeliğinin ve müstakbel imparatorluğun nasıl yönetileceği konusundaki vizyonunun kanıtı olan Yasa, imparatorluğun kurumsal temeli haline geldi. Ne var ki Marshall’a (1996, aynı yer) göre bu metinlerin varlığı şüphelidir. Ona göre Yasa, mükemmel şekilde idare edilmiş ve başarılarla dolu devlete, tarihin yakıştırdığı bir vasıftır. Bazı çağdaş tarihçiler, Yasa olarak bildiklerimizin büyük bir kısmının, aslında, daha ileri tarihlerdeki yargılamalar için birer örnek halini alan çeşitli davaların sonuçlarından oluştuğunu ileri sürmektedirler (Marshall, 1996, aynı yer).

Yasa ve maddeleri üzerine en kapsamlı araştırmalardan birini Alinge yapmıştır. O da Yasa ve maddelerine şüpheyle yaklaşmaktadır. Cengiz Han’ın ölümünden on dört yıl sonra yazılan Gizli Tarih’in satır aralarında dikkat çeken en önemli husus, özellikle 1200’lerden itibaren her şeyin kaideler üzere tanzim edildiğidir. Bu kaideleri *Cengiz Yasası* ile birlikte

itina ile toplayan, bir ölçüde elimizdeki yasa maddelerini detaylandıran Curt Alinge, 1206 Kurultayı'ndan önce Moğol cemiyetinde Yasa'ya benzer bir şeyin bulunmadığını ifade etmektedir (1967, s. 3).

Cengiz Han, kendi beyanlarıyla sabit olduğu üzere, kuracağı devleti Türk devlet geleneği üzerine inşa etmiştir. Zaten Yasa'nın Türkçe bir kelime olması ve "kanun-ferman" karşılığı olarak kullanılan *Yasag(k)*'dan geldiği açıktır. Cengiz tarafından, bir plan ve program dahilinde düzenlenerek ortaya çıkarıldığı sanılan bu maddelerin orijinal bir metni yoktur (Alinge, 1967, s. 31).

Yasak, 15. yüzyıl İranlı tarihçilerden Takiyüddin Ahmed el-Makrizi tarafından aşağı yukarı çağdaşları olan Cüveyni, Reşidüddin ve Mirhond'un eserlerinden "yasa" maddeleri olarak derlenmiş ve otuz altı ana başlık altında toplanmıştır (Alinge, 1967, s. 35). Yukarıda zikredilen bütün kaynaklarda ve sonradan yapılan bütün çalışmalarda her ne kadar Cengiz zamanında, özellikle *yazıcılı* devreye girildikten sonra "yasa" tespitlerinin yapıldığından bahsediliyorsa da elimizde *Gizli Tarih* gibi derli toplu bir kaynak mevcut değildir.

Moğol tarihi araştırmalarının önemli kaynaklarından olan ve dönemin canlı tanıkları olan seyyah ve elçilerin gözlem ve raporlarından Yasa ile ilgili birtakım anekdotlara rastlamaktayız; ancak bunların bir araya getirilmiş Cengiz Han Yasaları olup olmadıkları şüphelidir. Nitekim 14. Yüzyıl da Cengiz Han İmparatorluğu'nun en büyük parçası olan Yüan Sülalesi için çıkarılan kanunların da *Cengiz Yasaları* ile hiçbir ilgisi yoktur. Bunun gibi Kalmuk ve Oyrat kanunlarının ve 17. Yüzyıldaki 44 Moğol boyu düzenlemelerinin de asıl Cengiz Yasaları ile yakınlıkları zayıftır (Alinge, 1967, s. 40).

Son olarak, Yasa uygulamalarının Türk coğrafyalarındaki güçlü uygulama alanı buluşunun bir tesadüf olmadığı düşüncesinde olduğumuzu vurgulamak istiyoruz. Zaten Curt Alinge de Yasa maddelerinin Kerayit Türklerinden geçtiğini, Tuğrul Han, Tatarlar, Naymanlar gibi Moğolistan'ın Türk unsurları tarafından kullanıldığını belirtmektedir. Sadri Maksudi Arsal da (1947, s. 168) Yasa'nın Cengiz'in isteği üzerine Uygur hukukçuları tarafından oluşturulduğunu belirtir. İşte sırf bu sebeple yasalar, büyük ölçüde bir Moğol organizasyonu olan Çin'de kendini ispat edemezken, Altın Ordu, İlhanlı ve Çağatay topraklarında gelişerek yaşamaya devam etmiştir (Alinge, 1967, s. 31).

Moğol fütuhatının temel formülünün Yasa içinde de yer aldığını belirtmemiz gerekir. Bu, Curt Alinge tarafından maddeler halinde yayınlanmış olan kurallar bütünü içinde 30.

maddede geçmektedir: “*Kendiliğinden teslim olan kenti ve köyü korumayı, Tanrı ’ya adanmış tapınakları ve Tanrı ’nın hizmetkarlarını her türlü vergiden uzak tutmayı...*”(Alinge, 1967, s. 144).

Yasa’nın Alinge tarafından tespit edilmiş olan bazı maddeleri şu şekildedir:

1. İster evli olsun ister olmasın, zina ölümle cezalandırılır.
2. Homoseksüellik ölümle cezalandırılır.
3. Kim bilerek yalan¹⁰⁰ söyler veya sihirbazlıkla uğraşursa ölümle cezalandırılır.
4. Kim kül veya su içine işerse ölümle cezalandırılır.
5. Kim, mal alır ve üç kez arka arkaya iflas ettiğini bildirirse ölümle cezalandırılır.¹⁰¹
6. Kim tutsak alanın izni olmadan bir tutsağa yiyecek veya giyecek verirse ölümle cezalandırılır.
7. Kim kaçmış olan bir köleyi veya tutsağı bulur ve onu eski sahibine vermezse ölümle cezalandırılır.
8. Bir hayvan kesilirken bacakları bağlanmalı, karnı açılmalı ve ölüncüye kadar kalbi elle sıkılmalıdır, bundan sonra onun eti yenilebilir. Ama kim bir hayvanı Müslümanların usulünce keserse, o da aynı biçimde kesilmelidir.
9. İster saldırıda ister geri çekilmeye olsun bir kimse savaşta çıkını, yayını veya eşyasından başka bir şeyi düşürürse, arkasındaki adam attan inmeli ve bunu ona geri vermelidir. Bunu yapmayan ölümle cezalandırılır.
10. Ebu Talib’in oğlu Ali’nin bütün ard-gelenleri, bütün fakirler, Kuran okuyucular, fakihler, hekimler, bilginler, rahipler ve tek başına inzivada yaşayanlar, müezzinler ve ölü yıkayıcılar vergi ve resimlerden muaftırlar.
11. Tanrı’nın hoşuna gitmek için birer araç olduklarından bütün dinlere eşit olarak saygı gösterilmelidir.¹⁰²
12. İsterse veren bir prens ve alan bir tutsak olsun, veren tadına bakmadan önce onun elinden bir şey yemek yasaktır. Başkasının yanında onu birlikte yemeğe çağırmadan bir şey yemek ve arkadaşlarından daha çok yemek yasaktır. Üstünde yemek pişirilen ateşin veya yenilmekte olan bir yemeğin üzerinden geçmek yasaktır.
13. Seyyahlar yemek yemekte olan kimseleri görünce attan inmeli ve izin istemeden onlarla birlikte yemelidirler. Bunu onlara kimse yasaklamamalıdır.
14. Suya elleri daldırmak yasaktır. Su almak için bir kap kullanılmalıdır.

¹⁰⁰ Mr. Oliver (1888, s. 89) Çağatay Moğollarında Yasa ile ilgili olarak asıl vurgunun yalan, hırs ve dolandırıcılık üzerine yapılmış olduğunu belirtir.

¹⁰¹ Bu maddenin Türkler arasında daha yaygın olan ticaret hayatının işleyişine dair olduğu kanaatindeyiz.

¹⁰² Arsal’a göre (1947, s. 170) bu madde, eski Türk Hakanlarının siyaset anlayışını ifade ettiği gibi daha çok Türklere hitap eden bir maddedir.

15. Giyildiği ve iyice yıpranmadığı sürece elbiseleri yıkamak yasaktır.
16. Herhangi bir şeye pis demek yasaktır. Her şey temizdir ve temizle pis arasında bir fark yoktur.
17. Herhangi bir mezhebi üstün tutmak, kelimeleri üstüne basarak söylemek ve şeref unvanları kullanmak yasaktır. Hükümdarlarla veya başka birisiyle konuşan kimse sadece onun adını söylemek zorundadır.
18. Komutanlar, birliklerini şahsen gözden geçirmeye ve savaşa girmeden önce silahları kontrol etmeye, savaşçıları savaş için gerekli her şeyle donatmaya ve her şeyi en ince noktasına kadar gözden geçirmeye mecburdurlar.
19. Birliklere refakat eden kadınlar, erkekler savaşta iken bunların iş ve vazifelerini üstlerine almak mecburiyetindedirler.
20. Seferden dönen birlikler hükümdara belli vergiler vermek zorundadırlar.
21. Her yılbaşında, kendisi ve oğulları için aralarından seçsin diye bütün kızlar hükümdara takdim edilmelidirler.
22. Birliklerin başında her bin, yüz ve on er için bir lider bulunmalıdır.
23. Eğer birlik önderlerinin en yaşlısı yanlış bir iş yapar ve hükümdar onu cezalandırmak için hizmetçilerinden en sonuncusunu ona gönderirse, teslim olmalı ve ölüm cezası bile olsa, ceza infaz edilene kadar önünde diz çökmelidir.
24. Birlik önderleri hükümdardan başka kimseye başvuramazlar, yoksa ölümle cezalandırılırlar. İzin almadan yerini değiştiren de ölümle cezalandırılır.
25. Hükümdar ülkedeki olaylar hakkında daha çabuk bilgi edinebilmek için sürekli posta karakolları kurmalıdır.
26. Cengiz Han'ın oğlu Çağatay, Yasa'ya uyulmasına dikkat etmelidir.
27. Askerler ihmalden ötürü cezalandırılmalıdırlar; süre avında bir hayvanı vuramayan avcı, sopa veya ölümle cezalandırılmalıdır.
28. Bir kişi, adam öldürmeden dolayı cezadan kanlık (diyet) ödeyerek kurtulabilir. Bir Müslüman öldürülmüşse bedeli kırk altın, bir Çinli öldürülmüşse bedeli bir eşektir.
29. Yanında çalınmış bir at bulunan kimse, onu sahibine dokuz at ile birlikte vermek zorundadır. Buna maddi gücü yoksa çocuğu alınmalıdır; çocuğu da yoksa bir koyun gibi kesilmelidir.
30. Yasa, yalan, hırsızlık ve zinayı yasaklar ve yakınlarını kendi kendini sevdiği gibi sevmeyi, hakarete bulunmamayı ve onları tamamıyla unutmayı, kendiliğinden teslim olan kenti, köyü korumayı, Tanrı'ya adanmış tapınakları ve Tanrı'nın hizmetkârlarını her türlü vergiden korumayı emreder. Aykırı eylemler ölümle cezalandırılır.
31. Yasa, birbirini sevmeyi, zina işlememeyi, çalmamayı, yalan yere tanıklıkta bulunmamayı, hain olmamayı, ihtiyarları ve fakirleri korumayı emreder. Aykırı eylemler ölümle cezalandırılır.
32. Çok yemek yemekten ötürü kim kusarsa, onu çadırdaki sürüklemeli ve hemen öldürmeli. Bunun gibi, ordu komutanının çadırının eşğine basanı da öldürmeli.

33. İçkiyi bırakamayan, ayda üç kez sarhoş olabilir. Bunu aşarsa suçludur. Ayda iki kez sarhoş olmak daha iyidir; bir kez ise daha övgüye değer. Ama hiç sarhoş olmamak! Bundan daha iyi ne olabilir? Böyle bir kimse nerede bulunabilir? Eğer böyle birisi bulunursa o her türlü saygıya değer.
34. Odalıkların çocukları nesebi sahih çocuklardır ve babalarını vasiyetine göre mirastan pay alırlar. Mirasın bölüştürülmesi şöyle olur: En büyük oğul küçüklerden daha çok alır; en küçük oğul, babanın yurdunu (evini) alır. Çocukların yaşlılığında öncelik, genel olarak evliliğin süresine uygun olarak ananın mevkiine göre tayin olur.
35. Babanın ölümünden sonra, anası bir yana, karılarının ne olacağı oğlunun tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenebilir veya başkalarıyla evlendirebilir.
36. Kanuni mirasçılardan başka herkese bir ölünün herhangi bir şeyini kullanmak ciddi şekilde yasaktır” (Alinge, 1967, ss. 143-146).

Bunlardan 1-26 Makrizi, 27-28 Mirhond, 29 İbn-i Battuta, 30 Vartan, 31 Magakiya ve 32-36. Maddelerin de diğer kaynaklardan alınmış olduğunu belirtmemiz gerekir (Alinge, 1967, s. 47).

1.2.4. Ticaret

Göçebe Moğolların ulaşımına verdiği önemin ve özenin, şehirler arasındaki iletişimi sağlama amacına hizmet etmediği kesindir. Yerleşik hayata dair kaygıları olmayan bir milletin böylesi bir arayışı da olamazdı. Fakat asker sevkıyatı, emir ve yarlıkların ivedi şekilde dağıtımını açısından bir ihtiyacın doğduğu kesindir. Bunlar da tek başına yeterli gerekçeler değildir. Öyle olsaydı, bir kervanın katli nedeniyle, arkası gelmez savaşların başladığı ve dünya hâkimiyeti ile sonuçlanan Moğol fütuhatını da anlamaktan uzak kalırdık (Roux, 2001, s. 450). Her ne kadar bazı kaynaklar (Hung, 2012, s. 129) Moğolların ticaretle ilgilenmediklerini, bu işi Uygurların yaptığını yazsa da işin aracılardan eliyle yapılmış olmasının anormal bir tarafı yoktur. Kaldı ki, Cengiz Han, ticarete büyük önem verirdi. Ticaret yollarını uluslararası ticaret için güvenli tutmak, onun siyasetinin başlıca hedeflerinden biriydi. Bu yüzden Yasa’ya bir nevi ticaret kanunu ilave ettirmiştir (Vernadsky, 2015, s. 138).

İpek Yolu olarak tarihi kayıtlara geçmiş olan ticaret yolunun, Ortaçağda dünya ticaretinin en etkin güzergâhı olduğu bilinmektedir. Ancak dönemin tek ticaret güzergâhı bu yol değildi. Hint Okyanusu’ndan Büyük Okyanus’a kadar, bölgenin baharat ve diğer gıda maddelerinin yoğun şekilde taşındığı bir güzergâh ile kuzeyden geçmekte olan kürk ticaret yolununun

varlığı da hatırlatılmalıdır. Bu yolların hiçbiri varlığını Moğollara borçlu değildi; ancak biliyoruz ki muazzam niteliklerine onlar zamanında kavuşmuşlardı.

Bilindiği gibi Moğollar hareketli bir yaşam sürüyorlar ve bu yaşam tarzı, zorlu doğa ve iklim koşulları sahip olunan mal varlığını çabucak eskitiyordu. Bu da kervanlardan elde edilecek ticaret mallarına olan ihtiyacı arttırıyordu. Bu sayılan gerekçeleri daha bireysel ihtiyaçlar kategorisine alsak da asıl ihtiyacın toplu halde yapılan savaşlarla ilgili olduğunu da unutmamak gerekir. Silah yapımında kullanılacak hammaddenin, üretim yapacak kadar bir yerde mola vermek istemeyen Moğollarca elde edilmesi mümkün değildi. Bu nedenle hayatın devamlılığı için Uygurlar başta olmak üzere Moğolistan topraklarındaki tüm tüccarların faaliyetlerine müsaade ediliyordu. Ne var ki tam güvenliğin sağlanması mümkün değildi. Bunun için siyasi birliktelik ve devletleşme gerekiyordu.

Cengiz'in başarmaya çalıştığı dünya hâkimiyetinin, salt hayvancılık ekonomisine bağlı şekilde gerçekleşmesi mümkün değildi. Çin ve Harzemşah modelleri yanı başında duruyorken, hemen hemen hiçbir şey yetişmeyen Moğolistan bozkırlarında güçlü bir devlet kurmanın imkânı yoktu. Güçlü bir ticaret ağı kurmak isteyen Cengiz'in, bu ağın asıl ayakları olan Çin ve Türkistan'ı yakıp yıktıktan sonra kaderine terk etmesi de yine mümkün olmayacaktır. Öyle olsaydı, asıl gayenin dışına çıkmış olacaktı. Zaten Moğolları dünya tarihine mal edecek olan kanlı savaşların ticari temelli bir meseleden çıkmış olması da tesadüfle açıklanamazdı. Aslında Otrar Olayı benzeri bir bahane (Rısbay, 2001, s. 40) aranıyordu. Nitekim Cengiz Han, Moğolistan'daki bütün göçebe kabileleri bir araya getirdikten sonra, Bahaüddin Razi başkanlığında gelen Harezmi heyetini ağırlayıp, Müslüman tüccarların Moğol topraklarında güven içinde ticaret yapmalarına teminat vermişti (Cüzcani I, 1984, s. 311). Ardından 1218 yılında yapılan ticaret anlaşmasının nişanesi olarak hazırlanmış olduğu zengin ve yüklü ticaret kervanını Harzemşah sultanına göndermişti. Buradan sonraki gelişmeleri tezimizim çeşitli kısımlarında anlattık. Moğollar için iktisadi sürekliliğin vazgeçilmezi olan ticaretin, dünya tarihinin akışını değiştirecek olaylar silsilesini ne şekilde tetiklediğini de zaten tezimizin bütününde işlemekteyiz.

1.2.5. Kültürel Etkileşim

Çinli, İranlı, Türk, Tibetli, Alan ya da Ermenilerle ortak yanlarına rağmen Moğol İmparatorluğu, herkesin bildiği gibi, her şeyden önce, Moğollarca yönetilen, varlığını Moğol

ilkeleriyle sürdüren ve tümüyle Moğol yasaları tarafından düzenlenen bir imparatorluktur. Ne var ki bu niteliğine Cengiz Han ile kavuşan Moğol uygarlığı, bu tarihten biraz evvel, aynı yerde yaşamış olan selefleri Göktürkler, Uygurlar ve hatta Kırgızlardan bile daha az gelişmiş bir şekilde, bin yıl geride yaşıyorlardı (Roux, 2001, s. 21). Uygarlaşmak isteseler başaramayacakları için değil, istemedikleri için böyleydiler. Muhafazakâr bir ruhları vardı. Yaşam tarzları nedeniyle geniş alanlarda yaşamayı seviyorlardı. Okuma yazması olmayanların gösterdiği şaşkıncu bağlılıkla babadan oğula aktardıkları gelenek, destan ve masallarını özenle koruyorlar ve yazmayı reddediyorlardı (Roux, aynı yer).

Kurulacak olan imparatorluğun birçok kurumunun Uygur bakiyesi olduğu malum olan Moğolların, geleneksel inançlara bağlılığı ve bunu asla kırmak istememeleri nedeniyle değişimi reddeden bir yapıya sahip oldukları bir gerçektir (Battuta, 2015, s. 282). Bu yapıları Türklerden oldukça farklıdır. Türklerin yazıya erken tarihlerde geçmeleri, yarı göçebe veya yerleşik yaşama ve tarımsal faaliyetlere duydukları ilgi neticesinde tanıştıkları dinlerle ilişkileri, onları, Moğollardan ayıran en belirgin özellikleriydi. Yine de binlerce yıllık birlikteliğin sonucunda birbirlerine epey yaklaşmışlardı. En belirgin ortak özellikleri göçebelik ve ortak iklimdi. Bu konuda Jean Paul Roux'nun tespitleri değerlidir:

Türkler ve Moğollar, Altay adı verilen dil ailesine ait değişik diller konuşmalarına rağmen, bin yıldan daha fazla ortak bir kültürel yaşam sürdüler. Yaşam tarzları aynıydı: bozkırda yaşayan çoğunluk için göçebe çobanlık, Sibiryada ormanlarında kalanlar için av ve hasat. Gerçekte Şamanizm'in türlerinden biri olan ve yanlış biçimde Şamanizm olarak adlandırılan ortak bir dinleri vardı. Tekniklerini ve söz hazinelerini birbirleriyle paylaşmışlardı ve kuşkusuz kanları öylesine karışmıştı ki, iki kavim arasındaki sınırı çizmek şöyle dursun, hangisinin diğerine ne derecede hükmettiğini anlamak da son derece güçtü (Roux, 2001, s. 32).

Rus tarihçi Vernadsky de, kültürel etkileşimin temel prensiplerini, devleti oluşturan kurumların temelinde aramak gerektiğini vurgulamaktadır. İrani ya da Turani olsun, hepsi göçebe kökenden geliyordu. Birbirlerinden devraldıkları kurumların, doğal koşullarla ilgisi vardı. Örneğin “kağan” ünvanı hem VI ile VIII. Yüzyıllarda Altay Türklerinin, hem de VII ile IX. Yüzyıllarda Hazarların kullanmış oldukları eski bir Türkçe terimdir (Vernadsky, 2015, s. 126). Grousset (2015, s. 78) ve Ögel'e (1979, s. 62) göre bu unvan Moğollardan geçmedir. “Ulu Han” unvanını IX. Yüzyılda Tuna Bulgarlarında da görüyoruz; onlar bildiğimiz üzere VI. Yüzyılda Hunların Avrupa'yı istila eden kolunun bakiyesiydiler. Ataları olan Attila, güya savaş tanrısı Mars'ın kılıcını bulmuş ve bu nedenle, Tanrı'nın kendisini dünyaya hâkim kılmıştı (Vernadsky, aynı yer). Yani dünya hâkimiyeti mefkuresinin temel aldığı ideolojik süreçler aynıydı.

Hint-Avrupa kökenli halkların Moğolistan'a kadar uzanan coğrafyada çok eski tarihlerde hüküm sürmüş oldukları bilindiğinden, eski Türk-Moğol halkları üzerinde önemli bir kültürel etki yaratmış oldukları şüphesizdir. Bu nedenle Hunların da Harezmi bölgesinde yakın temas kurdukları İranlılardan aldıkları kurumları Moğollara ulaştırmaları mantığa uzak değildir.¹⁰³ Tabii ki İranilerin siyasi fikirlerinin Türk-Moğol dünyasına girişinin önemli bir kanalı da özellikle Doğu Türkistan'da kadim bir medeniyete sahip olan ve Sogd kültürünün mirasçıları olan Uygurlar idi. Moğol siyasi birliğinin XII ve XIII. Yüzyıllardaki en büyük düşünsel besin kaynağını Uygur Türkleri oluşturuyordu. Ticaret vasıtasıyla yoğun olarak sürdürülmekte olan ekonomik ve kültürel ilişkilere, Cengiz Han döneminde daha fazla önem verilirken, ilk Moğol yazısının öğretilmesi ile birlikte ilk siyasi müşavirlik¹⁰⁴ görevleri de onlara verilmişti.

Moğol devlet kurumlarının temel aldığı kültür çevrelerinden birisi de Çin'dir. Hırçın müstevlileri durdurmak için çeşitli yöntemler kullanan Çin'in, özellikle de barış dönemlerini fırsata çevirmek istemesi, kültürel enjeksiyonun en yoğun gerçekleştirdiği anları yaratmıştı (Vernadsky, 2015, s. 127). Hunların siyasi düşünce tarzının, geleneksel Çin fikirlerinin bazılarını yansıtmaması mümkün değildi. Bu bakımdan Moğolların kültür dünyası üzerinde de –en azından yönetici elit üzerinde – bir Çin etkisinin varlığından söz edebiliriz. Geleneksel Çin tasavvuruna göre imparator “Göğün emri ile (t'ien ming) memur ediliyordu (Latourette, 1934, s. 27). Zaten geleneksel olarak Moğollarda da var olan bu anlayışın pekişmesi kolaylaşıyordu.

¹⁰³ Türk devletlerinde İrani etkiler hakkında bkz. Mehmet Tezcan, Paraların Işığında Türk ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız, Güneş Motifi ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2012, ss. 3091-3114.

¹⁰⁴ Konu hakkında en kapsamlı çalışma Bahaeddin Ögel tarafından yapılmıştır. Bkz. Ögel, B. (2002). *Sino-Turcica: Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.

2. BÖLÜM

MOĞOLLARDAN ÖNCE TÜRKİSTAN'IN GENEL VAZİYETİ İLE TÜRKİSTAN'DAKİ MOĞOL VARLIĞINA DAİR BAZI TESPİTLER VE FÜTUHATIN GEREKÇELERİ

2.1. TÜRKİSTAN ADI VE TARİHİ İLE TÜRKİSTAN'DAKİ MOĞOL VARLIĞINA DAİR BAZI TESPİTLER

Türkistan Farsça bir kelime olup, “*Türk ili veya Türk memleketi, ülkesi*” anlamını taşıyan etnoçoğrafik bir terimdir (Kushenova, 2013, s. 23). Uzmanlar, Türkistan adının varlığını Sakalar zamanına kadar götürmektedirler. Abuşarip’e göre Türkistan kelimesi önceden Sasanilerce, Göktürlere tabi ülkeler anlamıyla kullanılmıştır. VIII. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Musa Harinaki’nin coğrafya eserinde *Turkastanak* şeklinde, Yunanlıların *Skithia* kelimesine karşılık bilhassa *kuzey kısmı* manasında kullanılmıştır (Abuşarip, 2000, s. 12).¹⁰⁵

Kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler de vardır. Türkistan adı, Baymirza Hayit’e göre, VII. Asırdan itibaren kullanılmaktadır. Kelimenin Farsça olması ve “Türklerin yaşadığı yer, Türklerin ülkesi” anlamına gelmesi, kelimenin daha eskiden Farsça’da kullanıldığını düşündürmekte ise de buna dair bir kanıt bulunamamıştır. İlginçtir ki, kelime Farsça kaynaklarda değil, Arapça kaynaklarda yer almaktadır. Farsça kaynaklarda 11. Yüzyıl başlarında yazılan ve Turan hükümdarı Afrasiyab (Alp Er Tunga) ile İran hükümdarı Rüstem arasındaki olayları anlatan Firdevsi’nin meşhur Şehnamesinde “Turan” sözü geçmektedir. Dolayısıyla “Türkistan” adı, Arap ordularının bölgeye girişinde, 650’lerden itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Hayit, 1989, s. 18).

Taşagıl (2012, s. 556), Araplar’ın bölgeye gelmesinden önce Amuderya (Ceyhun) nehrinin kuzeyinde kalan kısımların Türkistan diye anıldığını belirtmektedir. Müslüman Araplar cephesinde Türkistan, Maverünnehir’in kuzey ve doğusundaki bölgeyi ifade ediyordu. Ruslar, Türkistan’ı tanımlarken Maverünnehir’i kastedediyorken, İranlılar bölgeyi İran ve

¹⁰⁵ Abuşarip’in bu bilgileri doğrudan Togan’dan almış olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Türk Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul, 1960, s. 14.

Afganistan'ın kuzeyi olarak tanımlıyordu. İlk İslam kaynaklarının Türkistan hakkında verdiği bilgilerden bu adın daha çok Müslüman olmamış Türkler'in yaşadıkları bölgeleri ifade ettiği anlaşılmaktadır (Taşağıl, 2012, s. 557).

Türkistan adı, kelime kökü ve ekleri birlikte düşünüldüğünde harita üzerinde var olan bir ülkeyi işaret etse de bu isimde bir ülke hiçbir zaman olmamıştır. Bugün Türkistan'ın ifade ettiği anlam şudur:

Batısı; Hazar Denizi ve Ural Dağları'nın güney kısımları, doğusu; Altay Dağları ve Doğu Türkistan'ın doğu kısımları, güneyi; Horasan Dağları, Küpet Dağı, Afganistan'ın kuzey kısımları, Hindukuş sırtları, Mustag (Buzdağı), Küenlin Dağları ve Ural Dağlarından başlayarak Kazakistan'ın kuzey bozkırları, Cungarya ve Sibirya bozkırları tarafından sınırlanmıştır (Bahar, 1994, s. 234).

Türkistan hakkında İlkçağa dair yazılı kaynak bulmak zordur. Ama yine de komşuları olan Çin, İran, Hint ve Yunan kaynaklarından kırıntı kabilinden bilgiler mevcuttur. Ancak bu bilgiler de Türkistan ile kurulan sınır temaslarına dair olup, detay vermemektedir. Durum böyle olunca, her sınırdaş komşunun Türkistan'a dair etnik ve kültürel bilgileri, temas kurulan alanın özellikleriyle sınırlanmıştır (Bahar, 1994, s. 239). Ancak genel kanı, İlkçağda bölgede yaşayanların Sakalar, Hunlar ve Kimmerler gibi Türk kökenli halklar olduğu yönündedir (Hayit, 1989, s. 18). Zaten bu kavimlerin aynı kökten oldukları genel kabul görmektedir (Grousset, 2015, s. 41; Kurat, 1992, s. 176). Esasen burada ortaya çıkan sorun, bozkır halklarının etnik sınırları ile ilgilidir. Herhalde bugün de Moğollarca, tarihlerinin Hiung-nular ile ilişkilendirilmesinin nedeni bu olsa gerektir.

İran ve Yunan kaynaklarında Türkistan ile ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta'da Tanrı ile şeytan ve iyi ile kötü kavramlarının çatışması ile paralel olarak İran ve Turan kavimlerinin savaşlarından bahsedilmektedir. "Tur" ya da "Tura" olarak ismi geçen halkın, Şehname'de adı geçen kavim olduğu anlaşılmaktadır. Bu destana göre: "Feridun, dünyayı üç oğluna pay eder. Türklerin atası olan Tur veya Turec'in payına Türkistan düşer. İskit hükümdarı olarak bilinen Afrasiyab da Tur'un torunudur." (Turan, 1983, s. 71-72). Perslerin Grekler üzerine yaptığı seferler esnasında yanlarında götürdükleri askerler hakkında verdikleri bilgileri kaydeden Herodot, bunların Kasplanlar, Baktrianlar, Sakaeler, Khorasanlılar, Paricaniler, Sagartianlar, Horezmliler, Partlar vs. olduklarını belirtir (Bahar, 1994, s. 242). Özellikle Massagetler hakkında detaylı bilgiler verir. Bir Saka boyu olan ve başlarında Tomris adında bir kraliçeleri olan Massagetlerin Peçenek, Kun, Oğuz ve Türkmenlerin ataları oldukları düşünülmektedir (Togan, 1981a, s. 2).

Kaşgarlı Mahmud Türkistan adını “Bilad el-Türk” olarak sunmaktadır. Böylece doğuda Çin hududundan, batıda Kıpçak ve Peçeneklerin bulunduğu Rum ve Rus hududuna uzanıyordu. Cüveyni, Moğol fütuhatı esnasında bölgeyi Karahanlıların ülkesi, Maveraünnehir ve Türkistan adlarıyla anmıştır. Reşidüddin ise Kubilay Han zamanında Moğolistan’ın batısındaki ülkelerin “vilayet-i Türkistan” adıyla anıldığına işaret etmektedir (Togan, 1960, ss. 22-23).

2.1.1. Cengiz Han’dan Önce Türkistan’da Moğol Varlığı

Büyük İskender’in İran’dan sonra Asya içlerine yönelmesi nedeniyle Türkistan’a dair bilgilerin bir nebze arttığı anlaşılmaktadır. Çin’e ulaşmayı umut eden İskender’in Türkistan bölgesinde karşılaştığı direniş nedeniyle güneye yönelmek zorunda kaldığı ve ulaştığı son noktada Hokand’ı kurduğu anlaşılıyor. Dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olan bu seferin, hafızalarda bıraktığı izin, tarihsel delillere de yansıdığını görmekteyiz Nitekim Kaşgarlı Mahmud eserinde, Türkmen adının ilk kez Zülkarneyn (İskender) tarafından kullanıldığını belirtmiştir. Çiğil boylarına da bu ad ilk kez onun tarafından verilmiştir (Bahar, 1994, s. 242).

Grote, Sakaların Türk-Moğol kabilelerinden olabileceğini ifade etmektedir. Huntingford ise Sakaları Moğol olarak nitelemiştir (Mızrak, 2014, s. 37). Ancak yapılan çalışmalarda en çok kabul gören görüş, Hint-Avrupalı oldukları şeklindedir (Mızrak, 2014, s. 38). Hunların yerinden sürdüğü Yüecilerle birlikte batı yönünde yapılan büyük göçler sonunda, eskiden Sogdiana olarak bilinen bölgenin Türkleşme ya da en azından Altaylılaşma süreci hızlanmış oldu. Buna katkı sağlayan halklardan birisi de Kuşanlardı. Etnik menşei hayli karışık bir mevzu olan Kuşanların, Mongoloid ırk oldukları yönünde Çin kaynaklarında bilgiler mevcuttur. Yüecilerin Çin’in Kansu bölgesinden kalkıp Türkistan bölgesine geldikleri ve burada da göçebe hayat tarzını benimsedikleri kayıtlarda mevcuttur. Bunlar yeterli deliller olmamakla birlikte, Bişkent Vadisi kurganlarından elde edilen kafataslarının çoğunun Mongoloid tipte olduğu görülmüştür (Tezcan, 2006, s. 56). Kuşanlar’ın menşei tartışmaları yeni olmamakla birlikte henüz netleşmiş bir konu değildir. Ancak genel yaklaşım, onların Türk, Moğol ya da Saka-İrani menşeli oldukları yönündedir (Konukçu, 1971, s. 1). Burada öne sürdüğümüz Mongoloid kafatası bulgularının, Türkistan coğrafyasında XII. yüzyıldan çok önce bir Moğol varlığını işaret etmeye yetmeyeceği açıktır. Çünkü Türklük gibi

Moğolluk da bir kültür ve yaşam biçimi ile açıklanabilecek olgulardır. O döneme ait kafatası bulgularının XII. Yüzyıldaki Moğolluk ile aynı şeyi ifade etmesi mümkün değildir. Üstelik kesin olarak Moğol orjinli oldukları belli olan Karahitaylar açısından da düşünüldüğünde, Cengiz Han'dan önce Türkistan'da Moğol hâkimiyetinin kurulmuş olduğunu ifade etmek güçtür. Dolayısıyla yukarıda belirtilen görüşler, kati olarak kesinleşmiş ve kabul görmüş görüşler değildir. Proto-Moğol meselesi gibi, bu konu da netlik kazanmış değildir.

Nitekim V. yüzyılda Moğolistan bozkırlarına hâkim olarak yaşam süren Juan Juanların bir kolu olan Akhunlar¹⁰⁶ da batı istikametinde yayıldılar. Kimlikleri üzerine yapılan değerlendirmeler Türk-Moğol karışımı oldukları üzerinde yoğunlaşmaktadır (Grousset, 2015, s. 81). Kaynaklarda yönetim merkezlerinin Talas olduğu belirtilen Akhunlar 440 yılına doğru Soğdak, Semerkand, Belh ve Toharistan'a hâkim olmuşlardı. Sasanilere de üstünlük sağladıktan sonra Merv ve Herat'ı da ele geçirmişlerdi. Son büyük liderleri Mihirakula'nın ölümü ile yıkılma sürecine girdiler. Türkistan bölgesinde sınırları hızla küçülen Akhunlar yerlerini Göktürkler'e bıraktılar. Artık bölgedeki kesin Türk egemenliği başlıyordu. Bilhassa Uyğurlar döneminde medeniyet yolunda önemli bir yol kaydetmiş olan Türkistan'ın karakteristik çehresi de oluşumunu tamamlıyordu (Grousset, 2015, s. 81). Karahanlılar ve Selçuklular döneminde İslami etki alanına giren Türkistan'da Moğolların gelişine kadar önemli kültürel atılımlar gerçekleşti. Esasen özellikle İslam kaynaklarında büyük bir yıkım olarak kayıtlara geçen Moğol istilasının kendine özgü kültürel olgunlaşma sürecine ileriki kısımlarda değineceğiz. Ancak Cengiz Han Moğolları gelmeden evvel bölgede kurulan bir başka Moğol teşekkülü hakkında da bilgi vermemiz gerekir:

Türkistan'daki Moğol varlığının en önemli siyasi ayaklarından birisi de Karahitaylar Devletidir. Orhun kitabelerinde “doğudaki Türk düşmanı kavim” olarak geçen Kitanlar'ın torunları olan Karahitay Moğolları aslında IV. Yüzyıldan beri tarih sahnesinde yer alıyorlardı. Ancak Çin'deki hükümlerlikleri, Göktürk hakanı Kapkan Kağan'ın darbesi neticesinde sonraki yüzyıllara sarkmış oldu (Taşağıl, 2001, s. 415; Grousset, 2015, s. 135). Ünlü hükümdarları Yehlü Apaoki ve oğlu Te Kuang döneminde Moğolistan ve Kuzey Çin'e hâkim olarak 916 yılında Liao Hanedanlığı kurulmuş oldu. 1009 yılından itibaren batı istikametinde ilerleyen Kitanlar, Karahanlılar'ın sıkı savunması karşısında bir süre geri

¹⁰⁶ Akhunlar'ın dil ve etnisite tartışmaları için bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, 3. Baskı, ss. 77-78.

çekilseler de ileriki tarihlerde bölgedeki varlıklarını kesinleştirdiler. Eski düşmanları Karahanlıların Kanglılar tarafından sıkıştırılması, Kitanların yardım bahanesiyle bölgeye girmelerine imkân tanıdı. Kaşgar, Balasagun, ve Beşbalık'ı ele geçirirken, başlarında Yehlü Taişi bulunuyordu ve artık adları Karahitaylar olarak anılıyordu. Hükümdarlarına ise “Gürhan”¹⁰⁷ deniliyordu. Kısa zamanda Buhara ve Semerkand gibi önemli şehirleri de ele geçirerek Türkistan'daki Moğol hâkimiyetini kesinleştirdiler. Bu arada bölgenin diğer bir gücü olan Harzemşahlar'ı da vergiye bağlamışlardı. Bir süre sonra vergi vermek istemeyen Harzemşahlar üzerine yürüyen Gürhan, damadı olan Nayman hükümdarı Küçlük'ün yardımına başvurmuş ancak kendi sonu da yine damadının elinden olmuştu. Bu kısım Cüveyni'de farklı anlatılmaktadır. Kayıтта Küçlük'ün Gürhan'ın elinden karısını zorla aldığını ve bu olaydan iki yıl sonra Gürhan'ın kederinden öldüğü (Cüveyni, 1988, s. 74) yazılmaktadır.

Bu dönemde en güçlü bilgilere İslam kaynaklarından ulaşılmaya başlanacaktır. Doğaldır ki bozkır halklarının nitelikleri de bu etki çerçevesinde belirlenmeye başlanmıştır. Nitekim Türkistan tanımı da bu yönde nitelik olarak değişmiştir. İslam kaynaklarında Türkistan adı ile ilgili anlatılar şu şekildedir:

Nuh Peygamber, Tufan sonrası yeryüzüne ayak bastı. Dünyada insan kalmamıştı. Oğullarının isimleri Ham, Sam ve Yafes'ti. Türk, Slav, Yecüc ve Mecüc ülkeleri ve Çin ülkeleri Yafes'in payına düştü. Mamurluktan uzak olduğu için Türk ülkesine Türkistan adı verildi (Şeşen, 2017, s. 72).

Türkistan tanımına dilsel birliktelik yönünden yaklaşan değerlendirmeler de mevcuttur:

Türlere gelince bunların hepsi Tokuz Oğuzlara, Kırgızlara, Kimeklere, Oğuzlara, Karkuklara mensupturlar. Dilleri birdir. Birbirlerinin konuştuklarını anlarlar. Türk ülkeleri bellidir. Oğuz ülkesi, Hazarlar, Kimekler, Karluklar, Bulgarlar İslam ülkelerinden Cürcan, Farab, İsficap arasında kalan yerdir (Şeşen, 2017: 154).

X. Yüzyıl İslam coğrafyacılarının aksine el-Ömeri (2014, s. 26)'ye göre Türkistan tanımı daha dar bir bölgeyi ifade ederken, Moğol fetihlerinden sonra en geniş anlamını bulmuştur. Anladığımız kadarıyla el-Ömeri siyasi coğrafyayı kast etmektedir.

Türkistan tanımını birlik ile değil de çatışma ile anlatan ifadeler de rastlanır:

Türkler çeşitli cinslere ve ülkelere ayrılırlar. Bunlardan bazıları Karluklar, Tokuz Oğuzlar, Türğişler, Keymâklar ve Oğuzlardır. Türklerden her cinsin ayrı bir ülkesi vardır. Birbirleri ile savaşırlar (Şeşen, 2017, s. 189).

Barthold'a göre en iyi Türkistan tanımı şöyledir:

¹⁰⁷ Cüveyni bu adın anlamını “hanlar hani” olarak vermektedir. Bkz; *a.g.e.*, s. 70.

Çin ile İslam ülkeleri arasında kalan topraklardır. Bu bölgenin batısında kalan Amuderya ve Sırderya Nehri arasındaki kısım Maverâünnehir olarak adlandırılmaktadır. Türkistan'a ilk başlarda Türk ve Moğol göçebelerinin yaşadıkları bölgeler dâhil değildi. Ancak onların akınlarına karşı koyulamayınca buranın hâkimi olmuşlardır. İran Turan savaşları sonrasında bölgenin batı sınırı sürekli değişmiştir. Sonuç olarak Maverâünnehir Türkistan'a bağlanmıştır. Fars ve Türk hükümdarları arasında yapılan anlaşmalarda genellikle Amuderya Nehri sınır olarak kabul edilmiştir. Böylelikle bölgedeki ari ırklar zamanla Türkleşmiştir (Barthold, 1981: 342).

Son olarak, Türkistan'daki eski Moğol varlığına dair bir çıkarsamada bulunabiliriz ki referansımız yine Togan'dır. Shao Hung'un, Tatarları, Ak-Tatarlar, Kara Tatarlar ve Vahşi Tatarlar olarak ayırdığını, Cengiz ailesinin ise Şato Türklerinden gelmekle birlikte Kara Tatarlara sonradan katıldıklarına dikkat çekmektedir. Togan, Kara Tatar¹⁰⁸ isminin, Cengiz öncesi Moğollara dair malumatın bulunduğu Mübarekşah-i Guri Tarihinde Kara Hazar, Kara Tatar ve Kara Gur adları ile birlikte Horasan taraflarındaki kabilelerden olduğunu belirtmektedir (Togan, 1941, s. 9). Togan belki Cengiz'in Türklüğüne dair bir çıkarımda bulunmayı amaçlamışsa da bizim için daha kıymetli olan çıkarımın, Moğol varlığının Moğolistan'dan evvel daha batıda, yani Türkistan'da var olduğu meselesidir. Ancak Tatar adının Moğollar ile birlikte anılmasına dair tarihsel bir hata yapıldığı kanısındayız. Gömeç (2018, s. 447) Shih-Wei kabileleri içinde oldukları iddia edilen¹⁰⁹ Tatarların proto-Moğol kökenli oldukları yönündeki iddiaların sağlam temelli olmadığını vurgulamaktadır. Düşüncesini ise MGT'deki Moğollar ve Tatarlar arasındaki tarihsel düşmanlık anlatısıyla desteklemektedir. Kalkan'a (1996, s. 11) göre Cengiz Han asli Moğol unsurunu koruyor ve savaşlarda Tatarları öne sürüyordu. Bu da Batı literatüründe Moğolların Tatar olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Ama Çin kaynaklarında Mançurya'nın batısındaki proto-Moğol Mo-ho kabilelerinden asil bir soy¹¹⁰ olarak tasvir edilmeleri, konu hakkındaki kafa karışıklığını artırıyor.

¹⁰⁸ Abdullah Gündoğdu, Osmanlı tarih yazınında Tatar adının, atlı haberleşme görevlisi anlamını karşılayacak şekilde kullanıldığını belirtirken, temelleri Cengiz Han devrinde atılan Yam teşkilatının başarılı şöhretine de gönderme yapmaktadır. Bkz. Gündoğdu, A. (2013). *Türk Tarihçiliğinde Cengiz Sorunu, 21.Yüzyılda Türkiye'de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s. 3, Ankara.

¹⁰⁹ Detaylı bilgi için bkz. Gumilev, 2003b, s. 337.

¹¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Fahreddinov, 1993, s. 7.

2.2. İŞGAL ÖNCESİNDE TÜRKİSTAN'IN GENEL VAZİYETİ VE FÜTUHATIN GEREKÇELERİ

2.2.1. Siyasi Vaziyet

XIII. yüzyılın başlarında Orta Asya'da hüküm süren ve güç dengelerini değiştirmek için beklemede olan dört devlet vardı. Golden (2018, s. 125)'a göre bu endişeli bir bekleyişti. Yakın geçmişte kabaca birleşmiş bir mülkün hükümdarları olan Harzemşahlar, Maverâünnehir ve Ortadoğu'ya komşu bazı bölgelere hâkimdi. Önceden Selçuklulara bağlı olan Harzemşahlar, XII. Yüzyılın ikinci yarısında bağımsız bir devlete dönüşmüştü. 1194 yılında Harzemşah birlikleri, Irak Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'u da bertaraf edince, Tekiş'in oğlu Muhammed, Maverâünnehir ve İran'ın pek çok yerine hâkim olmuş ve bununla da yetinmeyerek, gözünü Halifelik makamına dikmişti. Ama tarihi kayıtlarda, büyük bir kibire kapıldığı yazmaktadır. Cengiz Moğolları ile arasında Karahanlılar ve Karahitaylılar olduğundan yaklaşmakta olan tehlikeyi anlamakta güçlük çekiyordu. Doğu Türkistan'da Moğol kökenli Karahitayların zulmüne uğrayan Müslümanların, Harzemşah'tan pek bir beklentileri kalmamıştı. Ne gariptir ki, kurtarıcıları da yine Moğollar olacaktı (Golden, 2018, ss. 125-128).

İslam dünyasının uğradığı asıl yıkımın Moğollar gelmeden evvel başladığına dikkat çekenlerden birisi de ünlü İslam tarihçisi Brockelmann'dır. Ona göre yıkım Selçuklular'ın çöküşe geçmesiyle başlamıştı. Bu evrede başlayan ve sonu gelmeyen savaşlar nedeniyle son derece mamur olan kültür memleketleri, Türk hükümdarların elinde birer oyuncağa dönüşmüştü. Hatta bu döneme dair tahrifat tasvir edilemeyecek boyuttaydı (Brockelmann, 2018, s. 199).

Moğollar, liderleri olacak Temuçin ile henüz tanışmıyor iken, Türkistan'da iki büyük devletin hükmü geçiyordu. Bunlardan biri Karahitaylar, diğeri de onların yok etmek üzere olduğu Karahanlılar'dı. Selçuklular ise bağımsızlık ateşini yakmış bulunan Harzemşahlar ile çarpışıyordu. Ölümüne kadar bağımsızlığını ilan etmese de bu uğurda yapamayacağı şey olmayan Atsız, Müslüman kanı da dökmüştü. Cüveyni (2013, ss. 57-58), Vatvat'ın mektuplarından öğrendiği kadarıyla, Atsız'ın Merv'de döktüğü kanı ve yaşattığı dehşeti aktarmıştır. Daha çok göçebe Oğuzlar ile savaş halinde olan Atsız'ın, Selçuklu Sultanı Sencer adına giriştiği seferlerin, Cend ve Mangkışlak gibi bölgelerde katliama dönüştüğü

kaydedilmiştir (Barthold, 2017, s. 239). Dahası, Oğuzların Sencer'e galip gelmesiyle sonuçlanacak yıkıcı akınları sonunda Türkistan büyük bir felaket yaşamıştı (Brockelmann, 2019, s. 200).

Barthold'un da tespit ettiği üzere, Türk-İslam devletlerinin kanıksanmış problemlerinden olup, saltanat makamı ile askeri sınıf arasındaki anlaşmazlığın gün yüzüne çıktığı 1141 yılı, Katvan Savaşı'nın Karahitaylar lehine sonuçlanmasına neden oldu. Selçuklu ordusu tamamen dağılmış ve yaklaşık 30 bin asker hayatını kaybetmişti. Sencer ise Tirmiz'e kaçmıştı. Böylece Maverünnehir'de yönetim el değiştirdi ve Karahitaylar bölgeyi istila ettiler (Barthold, 2017, s. 342).

Sencer liderliğindeki Selçukluların mağlubiyetinde Atsız'ın parmağı olduğu düşünülüyordu. 1153 yılında Horasan'da ortaya çıkan yeni olaylar, yine Atsız'a yaradı. Oğuzlar, Selçuklu ordusunu perişan ederek Sultan'ı esir aldılar. Atsız bu fırsatı değerlendirmek yerine, Barthold'un da belirttiği üzere, doğu diplomasisinin en güzel örneklerinden olan bir mektup ile Sencer'e bağlılıklarını bildirdi (Barthold, 2017, s. 346). Bu nedenle Barthold'a göre, 59 yaşında hayatını kaybeden ve zekâsını diplomasi diline aktarmasını bilen Atsız, Harzemşahlar Devleti'nin kurucusu sıfatını hak etmiştir (Barthold, 2017, s. 347).

Yerine geçen İl-Arslan, büyük bir fark yaratamasa da oğlu Tekiş, adından söz ettirmeyi bildi. Bu uğurda tüm yakınlarını yok etmeyi dahi göze almıştı. O da diplomasi dilini iyi kullanıyordu. Abbasiler ve Selçuklular arasındaki soğuk savaş fırsat bilerek bir süreliğine Halife'ye yakın durdu. Asıl hedefinin Hilafet makamı olduğunu daha fazla saklayamadı. Amacı, Fırat ve Dicle'nin suladığı bereketli Mezopotamya ovasını ele geçirmektir. Ne var ki Moğolistan'da siyasi birliğini kurmak üzere olan Temuçin dikkatini çekmemişti (Barthold, 2017, s. 362). Tekiş her ne kadar dirayetli bir saltanat sürse de 1200 yılında öldüğünde, esasen zeki, kurnaz ve belli bir yönetim kabiliyeti olan oğlu Muhammed'e iktidarı terk ederken, onu iflah etmeyecek annesi Türkan Hatun hesaba katılmamıştı. Muhammed'in ilk hatası, hilafet makamı ile ters düşmesi oldu. Ülkesindeki ulema kesiminin büyük tepkisini alan Muhammed bununla da yetinmeyerek, Hilafet makamını tanımadığını açıkladı. Babasının parayla kurmuş olduğu, görünüşte güçlü ordunun büyük bir zaafı vardı. Büyük çoğunluğu Kıpçak Türklerinden oluşuyordu ve ordunun yönlendirildiği topraklar da esasen Kıpçak ülkesiydi. Daha da tehlikeli olan, ordunun Terken Hatun'a duyduğu gönül bağıydı. (Barthold, 2017, s. 363).

Katvan savaşından bu yana Selçuklulardan boşalan bölgede güçlenmeye devam eden Harzemşahlar, Bağdat seferini planlarken, saltanat merkezini koruması için geride bırakılacak ordunun darbesiyle devrilmeleri isten bile değildi. Bu esnada topraklarını batı yönünde genişleten Karahitaylar, Ceyhun kıyılarına kadar tüm Maverâünnehir'i ele geçirmişler, Buhara ve Semerkant'ı ağır vergilerle sömürmeye başlamışlardı. Fakat zaman, Karahitayları da yıpratıyordu ve ele geçirdikleri yerleri, uzun süre ellerinde tutmaya muktedir değillerdi. Fırsatı yakalayan Harzemşah Muhammed, Semerkant ve Buhara'yı geri alırken, Karahitay ordusunu Seyhun'un doğusuna kadar kovalamıştı. Uygurlar'ın Cengiz Han'a itaat bildirmeleri (Cüveyni, 1988, s. 110) sonucunda iyice güç kaybeden Karahitaylara son darbeyi vuran, evvelden Nayman hükümdarı olan Güçlük oldu. Cengiz'den rahat bulamayacağını anlayan Güçlük, Karahitay tahtını işgal etse de doğudan gelecek Moğol şiddetinin ilk mağdurları arasına girmekten kurtulamadı (Cüveyni, 1988, s. 122).

Brockelmann (2019, s. 203), Moğolların gelişinden önce Türkistan ve çevresindeki siyasi istikrarsızlık ve huzursuzluğun en büyük göstergesinin, içlerinde Müslümanların da bulunduğu irili ufaklı güç odaklarının tereddüt göstermeden Cengiz Han'ın hâkimiyetini tanımaları olduğunu belirtir. Her ne kadar Müslüman da olsa Harzemşah Muhammed'in İslam dünyası ile arası açıktı. En büyük hayali, Çin'i fethetmek olsa da bu fırsatı Cengiz Han'a kaptırınca, bir süre Moğolların gücünü ve ne yapabileceklerini anlamaya çalışmıştı. Fakat birçok tarihçinin de hemfikir olduğu üzere, dönemin iki büyük gücünün kozlarını paylaşmaları için herhangi bir bahane yeterli olacaktı. Nitekim beklenenden daha büyük bir gerekçe oluştu. Otrar¹¹¹ hadisesinden sonra Türkistan Moğol fütuhatının kalbi oldu ve paradoksal sonuçlarının sonradan görüleceği bir evreye girildi.

2.2.2. Ekonomik Vaziyet

X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının gözüyle bölgenin ekonomik yapısı hakkında elimizde oldukça fazla malumat olmakla birlikte, özellikle Samaniler devrine ait kayıtların ilginç

¹¹¹ Otrar (Farab) adına neredeyse tüm İslam coğrafyacılarının eserlerinde rastlanır. Genelde İsficab içine dahil edilen bir alt birim olarak belirtilse de Otrar başlı başına büyük bir şehirdi. El-Mukaddesi eserinde nüfusun 70.000'den fazla olduğunu yazmıştır. Yazar buna ilaveten Otrar'ın iyi korunan surlara ve kuleli duvarlara sahip olduğunu ve şehirde bir de Cuma camisinin bulunduğunu kaydeder. Şehrin merkezi ise Keder'dir. Kazvini'ye göre Keder, büyük düşünür el-Farabi'nin doğduğu yerdir. Geniş bilgi için bkz. Dana Moldabayeva, *XI-XIV. Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Tarihi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, ss. 28-32.

olduğunu düşünmekteyiz. Bu konuda İbn-i Havkal, *Suretü'l-Arz* adlı eserinde, bölgenin tarım ve ticaret konusunda kendi ihtiyaçlarını fazlasıyla karşıladığı gibi, ihtiyaç fazlasıyla dış ticarete yönelik güçlü bir ekonomik yapının yerleşmiş olduğundan bahseder. Maverâünnehir’de yaşayan çok sayıda zenginlerin mallarını ribatlara, yolların imarına, cihat yoluna tahsis edilen vakıflara ve köprü inşaatlarına harcadıklarını belirtir. (Şeşen, 2017, s. 206). Havkal şu şekilde devam etmektedir:

Doğuda bunlardan daha sağlam, daha kalabalık, daha hazırlıklı, vasıtaları daha muntazam, maaşları bol, yirmilikleri daha devamlı başka bir sultanlık yoktur. Zira ben onların ülkesinde bulunduğumda Horasan ve Maverâünnehir’in vergisi Ebu Salih Mansur bin Nuh’a havale edilmişti. Senede iki defa yirmişer milyon dirhem olarak götürülürdü. Mesela küçük tarla haracı dörtte bir ile üçte birden dörtte üçe kadar değişirdi. Vergiler adaletli bir şekilde, gönül rızası ve kalp huzuru ile toplanırdı. Adalet her yere yayılmıştı. Kadı maaşı ile postacı maaşı aynıdır (Şeşen, 2017: 207).

Makdisi ise *Ahsenü't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim* adlı eserinde bölgeyi şu şekilde tanıtmaktadır:

Mıntıka, Allah’ın verimli kıldığı, hayrı, fıkı ve mamurluğu en bol olan bölgesi, insanları ise en zengin, namuslu, iyiliksever, misafirperver, âlimlere en çok hürmet etmekle birlikte ilme en çok rağbet eden, dinleri bütün kişilerdi. Hulasa burada İslam terütaze, devlet kuvvetli, adalet üstün, zenginler rahat ve fakirler bol yiyecek sahibiydiler (Şeşen, 2017: 241).

Moğollar zamanında tedavülde olduğunu göreceğimiz Baliş adı verilen ve 2274 gr. ağırlığındaki gümüş ve altın külçelerinin –Türkçe adı Yastuk – eskiden Göktürkler, Dokuzoğuzlar, Uygur ve Karahanlılar zamanında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu Yastukların onda biri “Sum”, ellide biri “Satır” adı verilen küçük külçelerdi. Samanoğulları zamanında Maverâünnehir ve daha ziyade Seyhun civarında basılan “Müseyyebi”, Harezmi’de basılan “Tazça” isimindeki 2.27 gramlık gümüş dirhemler, yine Karahanlıların da aynı şekilde bastırdıkları gümüş-bakır dirhemleri bu Yastuk’un binde birini ve Sum¹¹², un yüzde birini oluşturduğu anlaşılmaktadır (Togan, 1981a, s. 122). Togan şöyle devam ediyor:

Samanoğulları devrinde (10. Asır), Kuzey yahut Doğu Türkistan’dan Buhara’ya getirilen gümüş külçeler (Sebaik el fidda) temiz olduklarından meta yerine halis gümüş olduklarından satın alınır ve onlardan gümrük alınırdı. Bu nevi külçelerin büyüklerine yani Yastuklara Horasan’da “Tamgaç Gümüşü” yahut “Gümüş Cam” (Cam-ı Simin), Sum olanlarına da “Tamgaç Gümüş Sumu” (Sumha-i Tamgaçi) denirdi. Bunlardan 50 Satırlık gümüş camlar (500 miskallik Yastuklar) daha Tokuzoğuzlar zamanına (8-9. Asırlar) ait İslam kaynaklarında ticarete ve tediyat vasıtası olarak zikredilmişlerdir (Togan, 1981a, s. 123).

¹¹² Toscana Anonimi’nde XIV. Yüzyılda Türkistan şehirlerinin hemen tamamında ve şehirlerarası ticaret yollarında gümüş sumların geçerli olduğu ve en çok kullanılan para birimi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Kalan, 2015, s. 95.

Togan, Türk-Moğol fütuhata iktisadi açıdan bakarken, fütuhatin gelişi güzel bir yıkım eylemi olmadığını ispatlama ve Türkistan'daki dönüşümü tüm detaylarıyla ortaya koyma gayretindedir.

Türkistan diye tabir edilen bölgedeki ekonomik yapının Moğol işgalinden önce ne durumda olduğunu anlamanın en iyi yolu Harzemşahlar Devleti'nin bölgede uyguladığı ekonomi politikasını anlamaktan geçtiğini biliyoruz.

Harzemşahlar Devleti'nin ekonomisinin en önemli unsurlarından birinin tarım ve hayvancılık olduğunu görmekteyiz (Gürbüz, 2005, s. 201). Devletin hüküm sürdüğü coğrafya ve iklim özellikleri tarım ve hayvancılık için oldukça uygundur. İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre şehirler bereketli, mamur ve yeşillikti. (Şeşen, 2017, s. 221). Cüveyni ise Harezmi topraklarının çok verimli, son derece mamur, nüfus olarak kalabalık, refah seviyesi yüksek bir bölge olduğunu kaydetmiştir (Cüveyni, 2013, s. 147).

Harezmi, Ceyhun Nehri'nin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır. Yakut'un da belirttiği gibi Maveraünnehir'e dâhil olmayıp, başlı başına ayrı bir iklimdir. Geniş bozkırlar ve çöller diyarı Batı Türkistan ortasındaki Harezmi'nin önemini anlamak için haritaya bakmak yeterli olacaktır. Kırgız bozkırları ile Kızılkum Çölü'nün sağında, Üstyurt düzlüğü ile Karakum Çölü'nü solunda bırakmak suretiyle Aral Gölü'ne yaklaştıkça yatağı genişleyen ve debisi artan Ceyhun Nehri göz alabildiğine yayılmış kum deryaları ortasında adeta bir hayat pınarı gibidir (Özdemir, 2011, s. 73). Burada tahıl hasatının yanı sıra, bağcılık ve pamukçuluk da yapılmaktaydı. Ayrıca balıkçılık da gözde mesleklerdendi. Koyun yetiştiriciliğine bağlı olarak yün ve yünlü mamuller de revaçtaydı. İslam coğrafyacıları ihraç maddesi olarak pamuk yağı, peynir, balık, halı, kumaş, süslü elbiseler ve Bağdat'a kadar özel ambalajlar içinde gönderilen karpuz ve kavunlardan söz ederler. Ceyhun'dan sadece etrafını cennete çevirircesine arazi sulamasında istifade edilmiyordu. Bu muhteşem nehirden, sulamanın yanı sıra ulaşımda da azami ölçüde yararlanılıyordu. Ceyhun ve yedi büyük kanalın yanı sıra çeşitli yörelere uzanan suyolları nehir taşımacılığını geliştirmişti. Kayık ve sandal tipi küçük su araçları sivillere hizmet ederken, daha büyük gemiler askeri nakliye işlemlerinde kullanılıyordu (Özdemir, 2011, s. 74).

İstahri, *el-Mesalik ve'l-memalik* adlı eserinde Harezmi'nin ticari canlılığına dikkat çekmektedir:

Harezmi kuzey ve batı tarafından Oğuz ülkesiyle çevrilmiştir... Cürcaniye Harezmi'nin büyük şehirlerinden biridir. Baş şehir Kat'tan sonra en büyük şehirdir. Burası Oğuz ülkesinin ticaret alanıdır. Buradan Cürcan, Hazar, Horasan gibi yerlere kafileler kalkar... Ceyhun Nehri sadece avcıların (balık avcıları) bulunduğu bir yerde Aral Gölü'ne dökülür. Burada bir köy veya binaya rastlanmaz. Buraya Halican denir. Buradan sonra Oğuz ülkesi başlar. Sulh zamanında Oğuzlar bu kesimden Kara-Tegin köyüne, gölün diğer tarafından Cürcaniye'ye gelirler... Harezmliler Oğuzlara karşı şiddetli ve kuvvetlidirler. Kazançlarının çoğu Türklerle ticaret ve hayvan alıp satmak yoluyla elde edilir (Şeşen, 2017, s. 160).

Maveraünnehir ise, Çin ve İç Asya'yı Ortadoğu ve Hindistan'a bağlayan milletler arası tarihi ticaret yollarının kavşağında yer alıyordu. Bu özelliği ile İlkçağlardan itibaren Türkistan'ın, Ortaçağdan itibaren ise hem Türk dünyasının hem de İslam dünyasının ilmi, iktisadi, içtimai, siyasi ve dini yönlerden en hareketli, en canlı kültür çevrelerinden biri olmuştur (Kushenova, 2013, s. 24).

Arkeolojik çalışmalar, bu bölgede M.Ö. I. Yüzyılda sulama sistemlerinin olduğunu ve bölgenin dünyanın en eski kültür yuvalarından biri olduğunu kanıtlamaktadır. A. Belenitsky'e göre "Orta Asya'nın bütün şehirleri, karışık unsurlardan meydana gelmiş ve karışık sosyal sınıflarıyla çeşitli din, ideoloji, mezhep ve mesleklerin buluşma yeri" olmuştur (Kitapçı, 1989, S. 75). İbn-i Sina'nın doğup yetiştiği Buhara başta olmak üzere, Semerkant, Belh, Merv gibi Ortaçağın ünlü ticaret merkezleri, kısa bir zaman sonra Türk-İslam medeniyetinin göz kamaştırıcı birer kültür merkezi haline gelmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında, Maveraünnehir Türk-İslam kültür çevresi Mezopotamya'yı çok geride bırakmıştı (Göde, 1984, s. 15).

Semerkant, Alaeddin Muhammed Harzemşah devrinde ikinci başkent olarak önemini iyice artırmıştı. Cüveyni (2013, s. 143) "Dünyada cenneti görmek istersen bu şehri gör" diyordu. Semerkant ayrıca şehir, etrafını çevreleyen muhteşem bahçeleri ile ünlüydü. Yaklaşık 500 bin olan nüfusunun büyük çoğunluğunu tüccarlar, sanatçılar, deri, altın ve gümüş işleyen zanaatkarlar oluşturuyordu. Kent surlarının dışında, ihraç edilmek üzere, kurşun kaplı sandıklara karların arasında paketlenmeyi bekleyen kavun ve patlıcan tarlaları uzanıyordu. Kentin sokakları gölge yapacak ağaçlar ve çeşmelerle süslenmiş, bahçelerle bezenmişti. Harzemşahlar döneminde Semerkant, Asya'nın en görkemli kentlerinden biri haline gelmişti (Marshall, 1996, s. 25).

İbn Havkal'ın *Suretü'l-Arz* adlı eserinde Maveraünnehir adeta cennet olarak tanımlanmıştır:

Maveraünnehir yeryüzünün meskûn olan en verimli, en temiz, en hayrı bol iklimlerinden biridir... Halkı çok yüksek bir umut kapısı, selamete kavuşturucu bir kurtarıcı olmakla birlikte, hayra ve kendilerini hayra çağırınların çağrısına koşmaya düşkündürler. Onlar şiddetli, kudretli, kalabalık, doğruluk sahibi olduktan başka, ellerindekilerini hayır yoluna

harcayıcıdırlar. Bu iklimin verimliliğine gelince, Maveraünnehir halkı bir kere kıtlık görmeden, diğer iklimlerin halkları defalarca kıtlık görürler... İnsanların zaruri ihtiyacı olan her şeyden onların ülkesinde kendilerine yetecek veya kendilerinden başkalarına artacak miktarda bulunur (Şeşen, 2017, s. 204).

Buhara da daha önceki dönemlerde kazandığı değerini, Harzemşahlar zamanında da sürdürmeye devam etti. Ne var ki Moğol işgalinin felaket olarak nitelenmesinde, burada yaşananların etkisi büyüktür (Özdemir, 2011, s. 72).

Nişabur ise *“eğer gökyüzünü yeryüzüyle karşılaştırıp, şehirleri yıldızların yerine koyarsak, Nişabur yıldızların ortasında, Zühre yıldızının yerini tutar. Eğer onu insan organları gibi düşünürsek, hiç şüphesiz gözün yerine koyarız”* (Cüveyni, 2013, s. 177) diye övülen bir şehirdi. Moğol işgalinden çok evvel, İbn Havkal Buhara hakkında pek güzel cümleler kurmuştu:

İslam dünyasında Buhara'dan daha güzel bir şehir görmedim ve duymadım. Zira şehrin kalesine çıktığın zaman her tarafta yeşillik görürsün. Yeşillik semanın rengiyle birleşir. Bu arada gayet iyi düzenlenmiş, ayna yüzü gibi son derece geometrik çiftlikler arasında Tibet kalkanları, Lemtiye siperleri ve yüksekteki yıldızlar gibi beyaz ve parlak saraylar göze çarpar (Şeşen, 2017, s. 208).

Fergana bölgesi ise kısmen ova, kısmen dağlık bir bölgeydi. Yakut'a göre burası, yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölgeydi. Neft, firuze, demir, bakır, altın ve kurşun çıkarılmaktaydı. Fergana'nın kuzey kısmında ise bölgenin merkez şehri konumundaki Ahsikes bulunuyordu. Makdisi'ye göre burası tam anlamıyla gelişmiş bir şehirdi. Buradaki tuz madenleri çok sayıda şehrin tuz ihtiyacını karşılıyordu. Burada ayrıca altın ve gümüş madenleri de bulunuyordu. Yakındaki Renced, ekilebilir arazileriyle, Tişhan kalabalık nüfusuyla, Zarkan ise pirinç tarlalarıyla öne çıkıyordu (Özdemir, 2011, s. 68).

Harzemşahlar için ticaret, iktisadî hayatın ana unsurudur ve bölgenin zenginliğinin kaynağıdır. Harzemşahlar Devleti kurulmadan önce de bölge aynı önemi taşıyordu. Devletin kurulması ile ticarî akışı kontrol eden Harzemşahlar, bunun nimetlerinden de faydalandılar (Gürbüz, 2005, s. 207).

Bölge şehirlerinin Moğollardan önceki zenginliği hakkında fikir vermesi açısından Makdisi'nin sunduğu bilgiler ekseninde ihraç ürünlerinden oluşturulan tabloya bakacak olursak:

Tablo 1.

ŞEHİR	İHRAÇ MADDELERİ
Benakes	Türkistan kumaşları
Buhara	Yumuşak kumaşlar, seccadeler, hanlara mahsus yaygılar, örtüler, bakır kandiller, Taberi kumaşlar, at kolanları, Uşmuni kumaşlar, iç yağı, koyun postu, başa sürülecek yağ, et, eş-şaf kavunu.
Debbusiye ve Vezar	Tek renkli Vezari kumaşlar
Dizek	Zarif yünlü kumaşlar
Fergana ve İsficab	Türk köleleri, beyaz kumaşlar, silah ve kılıçlar, bakır, demir.
Harezm	Samurlar, sincaplar, kakumlar, tilkiler, kunduzlar, zebralar, dağ tavşanları, keçiler... gibi kürk hayvanları, mum, ok, kayın ağacı kabuğu, bakır tutkalı, balık kılıcı, kunduz hayası, kehribar, tabaklanmış at derisi, bal, fındık, şahin, Slav köleler, koyun, sığır, yaş üzüm, susam, tuz, badem, pamuk ve ipek kumaşlar, halı, battaniye, fildişi ve abanozdan imal edilmiş hediyelik eşyalar.
Rebincan	Kırmızı keçeden harmaniler, seccadeler, madeni kaplar, deriler, kükürt, kınnap.
Semerkant	Gümüş rengi kumaşlar, Semerkandi kumaşlar, büyük bakır kaplar, zarif kadehler, çadır, üzengi, at başlığı, diba, kırmızı kumaş (mümercel), fındık, ceviz, kâğıt.
Şalci	Gümüş
Şaş	At derisinden eğerler, ok kılıfları, çadır, tabaklanmış deri, harmani, seccade, meşin hırka, keten tohumu, yay, iğne, makas, pamuk, porselen.
Taraz (Talas)	Keçi derisi.
Tirmiz	Sabun, hiltit (kötü kokulu bir bitki), kayık.

(Özdemir, 2011, s. 65)

Yukarıda verilen ürün listesini uzatmak mümkündür. Bu ürünlerin dış ticarete malzeme olduğundan hareketle, Moğolların işgalinden evvel Türkistan'ın, doğu-batı ticaretinin kalbi olduğunu söyleyebiliriz. Harzemşahlar Devleti'nin böylesi bir gelir kaynağını kaybetmek

gibi bir niyeti yoktu. Esasen ticaretin beyni konumundaki Çin’de değişecek siyasi dengelerin nelere yol açacağı da malumdu. Alaaddin Harzemşah’ın casuslarını Pekin’e kadar göndererek Çin’deki Moğol fütuhatının doğrulanılmasını istemesini başka bir şey ile açıklamak mümkün değildir.

2.2.3. Sosyal ve Kültürel Vaziyet

Moğol fütuhatı öncesinde Maveräünnehir ve Türkistan’daki kültürel vaziyetin tespiti için IX. ve XII yüzyıllar arasındaki hızlı dönüşümün anlaşılması icap eder. Bu dönemin İslam kültür ve medeniyeti açısından zirvenin yaşandığı bir dönem olarak tanımlanması uygundur.

Barthold’un da sınırlarını çizdiği Türkistan’ın en yoğun kültürel bölgesini Maveräünnehir oluşturuyordu. Buhara, Semerkant, Merv, Belh, Cürcan, Hive gibi şehirler dönemin medeniyet merkeziydiler. Bu şehirlerin, dünya ticaretinin ana güzergahı olan İpekyolu üzerinde kurulu olmaları nedeniyle kültürel süzgeç görevi görmeleri bir yana; İslam kültür ve medeniyetinin tam ortasından, yani Hilafet merkezinin politik kavgalarından kaçarak düşüncelerini özgürce paylaşmak isteyen âlimlerin sığındıkları birer liman olduklarını belirtmemiz gerekir (Biran, 2013, s. 259).

İslam dünyasında Emevi iktidarının yerini alan Abbasi Hilafeti devrinde Sünni itikadın baskın olduğu bir dönem yaşanmaktaydı. Hz. Peygamber ve Hz. Ali ailesine bağlılıklarıyla katı bir disipline bürünmüş olan Şii ve Alevi taraftarların kaçabilecekleri en uygun yerin, o günün koşullarında Türkistan’dan başka bir yer olamayacağı ortadadır. Çünkü burada hâlihazırda yüksek bir İslami düşünce birikimi mevcuttu. Barthold (2018, s. 126-157) makalesinde, Moğol “istilası”ndan önce Türkistan genelinde hızla hâkim olmağdaki Hıristiyanlık hakkında bilgi verirken, son tahlilde Moğol istilasının paradoksal sonuçları arasında İslamiyetin zafer kazandığını vurgulamaktadır. Bütün dinlere eşit şekilde Türkistan’a giren Moğolların bir süre sonra İslam’a girmeleri sayesinde İslamiyet Çin Denizi kıyılarına kadar ulaşma imkânı bulacaktır (Özbahar-Elbinsoy, 2017, s. 221).

Moğol fütuhatının yaklaştığı son yüzyılda, İslam Hilafet merkezine sıkı sıkıya bağlılıkları ve Sünni itikadın ateşli savunucuları olan Büyük Selçuklular ve Gazneliler’in tarihe karışmış olduklarını görmekteyiz. Yerlerini alan Karahanlılar ve Karahıtaylar gibi devletlerin dini taassupları o kadar sıkı değildi (İbnü’l-Esir, XI: 57).

Bölgenin etnik yapısında belirleyici unsur Türklerdi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Ceyhun'un Turan tarafı yani Sır Derya bölgesi zaten çok eski devirlerden itibaren bir Türk ülkesiydi. Etnik unsur konusunda da Maveräünnehir ve diğer Ceyhun civarı şehirleri olan Semerkant ve Buhara'da olduğu gibi tartışmasız şekilde Türklerin ağırlıkta olduğu kabul edilir. Kaşgarlı Mahmud da Beykent'ten itibaren bütün Maveräünnehir'in Türk ülkesi olduğunu belirtmektedir (Kaşgarlı, 1992, s. 149).

Amu Derya'nın ilk çağlardan bu yana İran ve Turan'ın sınırı kabul edildiği görülür. Türkler ve İranlılar arasında yaşanan çatışmalar sonucunda her iki tarafın da sızdığı anlaşılmaktadır. Fakat İranlıların Sır Derya bölgesinde etkin şekilde yerleşemedikleri bir gerçektir. İrani unsurların Maveräünnehir'de Soğdlular ve Tacikler olarak Türkleşmekten kaçınmadıklarına şahit olmaktayız (Moldabayeva, 2005, s. 54). Nitekim İsficab ve Sayram çevresinde yoğun şekilde bir dönüşüm yaşanmıştır. Buna karşın Türklerin İran bölgesine yoğun şekilde sızdıklarına tanık olmaktayız. Selçuklu Devleti'nin idare ettiği İran topraklarına yoğun şekilde Oğuz göçleri olması sonucunda Moğol işgalinde bu bölgenin özellikle de kuzeyinin bir Türk yurdu olduğu kabul edilebilir. Bu nedenle Doğu Türkistan adına karşılık olarak kullanılan Batı Türkistan'ın daha çok İran ve Horasan ile Harezm'i nitelemiş olması gerekir ki, bu ikisinin ortasında kalan Maveräünnehir'in asıl Türkistan'a karşılık geldiği kabul edilebilir.

Türkistan'a dışarıdan gelmekle birlikte artık buranın yerli halkları arasında sayılabilecek unsurlar da vardı. Bunların başında bir üst kimlik olarak değerlendirebileceğimiz Aryaniler gelmektedir. Türkistan'a gelişleri M.Ö. 2000 yılı başlarına denk gelen Aryani Kavimler Hazar Denizi kıyıları, Gürgen Nehri boyları, Hindistan ve Afganistan'ın kuzeyi ile Maveräünnehir'e yerleştiler. Türkistan'a yerleşenler Soğdlular ve Harezmiler'dir (Togan, 1981b, s. 92). Aryanilerin Türkistan'a gelişleri hakkında el-Biruni'de ve el-Mukaddesi'de geçen rivayetler ilginçtir:

Harezmliiler Türk topraklarına 400 bekâr erkek olarak gelip yerleştiler. Türk hükümdarı da onları 400 bekâr Türk kızı ile evlendirdi. Böylece Türk-İran karışımı melez bir kavim ortaya çıktı (Togan, 1981b, s. 93).

Türkistan'a gelen ilk Aryani unsurlar olan Soğdlular ve Harezmîler¹¹³den başka Aslar, Baktryalılar ve Tacikler vardı. Kökeni hakkında fazla malumat olmayan Taciklerin, Türkistan'a gelen Arap unsurları ifade ettiği sanılmaktadır. Çünkü erken dönem kayıtlarında Arap kelimesinin bu bölgede kullanılmadığı anlaşılacakla birlikte, Orhun Yazıtlarında Arap kelimesini karşılamak üzere "Tezik"¹¹⁴ kelimesinin geçtiği görülmüştür (Togan, 1981b, s. 80).

Arapların gelişinden itibaren İranlıların Türkistan'a yayılışı hızlandı. Samaniler devrinde bu hızın arttığı görülür. XI ve XII yüzyılların Türk ve İran kültürünün üstünlük mücadelesine sahne olduğu görülmekle birlikte ibrenin Farsça lehine değiştiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Kaşgarlı Mahmud (1992, s. 150) sitem edercesine "Maveraünnehir bir Türk ülkesiyken, şimdilerde tamamen Acem ülkesi gibi oldu" demiştir. Korykoslu Hayton'da da bu durumu doğrular nitelikte bilgiler mevcuttur. Buhara ve Semerkant'ı İran şehirleri olarak sunan tarihçi, Farsçanın hâkim dil olduğunu belirtir (Hayton, 2015, s. 43).

Türk olmayan unsurlar içinde Yahudilerden de bahsetmek gerekir. İslamiyet'ten çok daha erken tarihlerde bölgeye gelmiş oldukları bilinen Yahudilerin Hazarlar ve Kumanlar üzerinde baskın bir kültürel etki yarattıkları malumdur. Daha ziyade Buhara ve çevresinde yerleşik olduklarından kaynaklarda "Buhara Yahudileri" olarak da geçmektedirler. Semerkant, Buhara ve Fergana bölgesinde etkin ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır (Moldabayeva, 2005, s. 63).

Moğol fütuhâtı öncesinde Türkistan'da sosyal hayat bakımından yerleşik, yarı göçebe ve göçebe hayat tarzlarının varlığı gözlemlenmektedir. Bunlar içinde yarı göçebe ve göçebe olarak yaşayan Oğuzlardan bahsetmek gerekir. Sır Derya'dan Aral Gölü'nde ve oradan da Hazar Denizi'nde kadar yayılmış halde yaşayan Oğuzların temel geçim kaynağı hayvancılıktı. Mes'udi, Oğuzların bir kısmının yaz mevsiminde yayla olarak Ak ve Kara İrtiş havalisini kullandıklarından (Şeşen, 2017, s. 56) bahsetmektedir.

IX-XI. yüzyıllarda göçebeliğin yanı sıra yerleşik hayat tarzını benimsemiş Oğuzlar da vardı. Bunların daha çok Sır Derya boylarında balıkçılık, tarım ve hayvancılık yaptıkları

¹¹³ Kültürel geri planları hakkında fazla bilgi bulunmayan Harezmîler ile ilgili en net bilgi Moğollar tarafından yok edildikleri ve Türkleşerek tarih sahnesinden çekildikleridir. Farsçadan ve Türkçeden farklı dil özelliklerine sahip olan Harezmîlere dair yazılı vesikalar için bkz. Z.V. Togan, *Harezm Kültür Vesikaları*, İstanbul, 1951.

¹¹⁴ Tezik kelimesinin Çin kaynaklarına "Daşık" olarak geçtiği görülür. Bkz. V.V. Barthold, *Istoriya Kulturniy Jizni Turkistana* (Türkistan'ın Medeni Hayatı), Soçineneya, c. II, s. 196.

anlaşılmaktadır. Fahreddin Merverruzi, Türklerin bahçevanlık ve tarımla uğraştıklarını kaydetmiştir. El-İdrisi de eserinde Oğuzların tarımla uğraşan zümrelerinin sürekli şekilde şehir ve kalelerde yaşadığından bahseder (Moldabayeva, 2005, s. 70). Kaşgarlı Mahmud (1992, s. 43) ise Oğuzların yoğun olarak yerleştikleri şehirlerin Karnak, Sıgnak, Sütkent ve Fergana olduğunu kaydetmiştir.

2.2.4. Fütuhatin Gerekçeleri

Genel kaideleri ile Moğol fütuhatinin, Moğollar cephesinden bakıldığında başarısının arkasında yatan etkenlerin neler olduğunun detaylı bir şekilde irdelenmesi gerekir. Moğol ordusunun disiplin, dayanıklılık ve itaat yönünden eşi benzeri görülmemiş olduğunu bir tarafa bırakacak olursak, asıl sebebin, Moğol olmayan dünyanın birlik içinde olmayışı ve Moğol atılımındaki istikrarın fark edilememesi olduğu görülür. Elbette ki Cengiz Han faktörü de unutulmamalıdır (Vernadsky, 2015, s. 17). Bu üç ana etken detaylandırılarak anlatıldığı takdirde, nüfusu bir milyondan fazla olmayan bir kavmin, toplam nüfusu yüz milyon civarındaki kavimleri nasıl fethettiğini anlamış olacağız. Bu noktada fütuhatin spesifik gerekçelerinin tespiti önemlidir.

İslam kaynakları genel olarak kısa vadeli sonuçları değerlendirildiğinde, yıkımın ve katliamın nedenini din düşmanlığı ve medeniyet karşısındaki barbarların saldırısı olarak açıklarken, Otrar valisi ve Harzemşah sultanının fütursuz tavrının bedeli olduğu (Cüzcani, 2015, s. 137) itirafından da kaçmamaktadırlar. Ne var ki, Moğol istilasının gerekçelerini tek yönlü olarak sunmak doğru olmaz. Bu olgunun, ideolojik, ekonomik ve politik gerekçeleri olduğu unutulmamalıdır.

2.2.4.1. İdeolojik Gerekçeler

Moğollarda, seçilmiş millet inancı ve dünya devleti olma ideali çok belirgin bir ideolojidir. Bu ideolojinin temeli Alan-Goa efsanesine dayanmaktadır (Vernadsky, 2015, s. 125). Moğolların Gizli Tarihi'nde bu konu detaylı olarak ele alınmaktadır:

Alan-Goa, kocası Dobun Mergen'in ölümünden yıllar sonra¹¹⁵ hamile kalarak üç erkek çocuk dünyaya getirmiştir (MGT, 2016, s. 7). Bu efsane, babasız doğum miti olarak birçok kültürde yer almaktadır. Her ne kadar Reşidüddin bu konuya, işlenmiş bir günahın örtülme girişimi olarak yaklaşmışsa da Moğolların Gizli Tarihi'nin, Cengiz Han ile kurulan büyük imparatorluğun meşruiyet kitabı olduğu düşünüldüğünde, soyun kutsiyeti lehine hizmet ettiğini kabul etmek durumundayız. Zaten anlatıda, gebeliğin kutsal ışık eliyle gerçekleştiği vurgusu da doğan çocukların ve daha sonraki neslin Tanrısal özelliklerine işaret ettiği açıktır. Bu soyun hükmettiği Moğol ırkının da bu kutsiyetin bir parçası olduğu sonucu çıkarılmaktadır ki, Moğolların dünya düzeninin doğrudan Tanrı'nın buyruğu olarak kurulmak istenmesi de ideolojinin temelini oluşturur. Zaten bu düzene karşı çıkmak da doğrudan Tanrı'ya karşı çıkmak anlamına gelmektedir (Grousset, 2015, s. 215).

Moğolların Gizli Tarihi'nde, Cengiz Han'ın kutsiyetine vurgu yapan pek çok işaret vardır. Avuç içinde kan tutarak doğumu, müstakbel kayınpederinin görmüş olduğu rüya ve büyük şaman Teb-tengri'nin Cengiz Han hakkında Tanrı'dan işittikleri... Bunların hepsi birer işarettir.

Hemen her sayfasında Cengiz'e hakaret bulabileceğimiz Cüzcani'nin de aynı eğilim içinde olması ilginçtir. Tacirlerden Hace Ahmed-i Vahşi'den duyduğu şekliyle şunları yazar:

Cengiz Han, Tabgaç memleketlerini zapt edip, dört yıl boyunca orada fesat çıkarıp, kan döktükten sonra bir gece rüyasında gayet uzun bir sarığı başına dolamakta olduğunu gördü. Bu sarık dolana dolana büyük bir harman gibi olmuştu ve yorgunluktan bitap düşmüştü. Uyandığında yakınlarına ve ilim erbabına rüyasını anlatıp yorumunu sorduğunda kimse cevap veremedi. Daha sonra Müslüman bir tacir çağırıldı. O, sarığın Arapların tacı olduğunu ve İslam memleketlerinin Cengiz Han'ın tasarrufuna gireceğinin işareti olarak yorumladı. Bu yorum Cengiz Han'ın hoşuna gitti (Cüzcani, 2016, s. 56).

Soyun kutsiyetine atıfta bulunan başka anlatılar da mevcuttur. Üstelik bunlardan bazıları Moğol işgalini en şiddetli yaşayan milletlerin kaleminden çıkmıştır. Ermeni tarihçi Aknerli Grigor konuyu şu şekilde açıklar:

¹¹⁵ El-Ömeri, eserinde bu konuyu biraz farklı anlatır: “Kocası ölmeden bir süre önce Alan Kua hamile kalmıştı, fakat kocası onun kendisinden olmadığını söyledi. Bu konuda karar verecek birine müracaat etti. O da kadına kimden hamile kaldığını sordu. Kadın şu cevabı verdi: Kimseden hamile kalmış değilim. Bir gün oturuyordum ve apış aram açıktı. Bir nur indi ve apış arama üç defa girdi. Böylece hamile kaldım. Ve ben üç erkek çocuğa hamileyim. Çünkü o nurun her girişinde bir çocuğa hamile kaldım. Bana onları doğuruncaya kadar süre verin. Eğer üç erkek çocuk doğurursam, söylediklerimin doğru olduğunu anlarsınız, aksi halde benimle ilgili istediğiniz kararı verirsiniz. Gerçekten de bir batında üç erkek çocuk doğurdu: Bukin Fugagi [Bugu-hadagi], Bosan Salci [Buhatu-salci] ve Budancar [Bodonçar-mangkah]. Bu üç çocuk, annelerinin bir nurun apış arasına girdiğini iddia etmesi sebebiyle nurani çocuklar olarak bilindi. Bu yüzden Cengiz-han'a Güneşin oğlu denilir.” Bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 58.

Önceleri putperest olan Moğolların akılları başlarına gelince bu bozuk inançtan vazgeçip Tanrı'dan af dilediler ve O'nun emirlerine uymaya söz verdiler. Bunun üzerine melek, altın tüylü bir kartal şekline girerek kendi lisanlarıyla konuşarak onlara göründü ve Cengiz adını taşıyan reislerini çağırdı. Ona Tanrı'nın bütün emirlerini buyurdu ve kağan unvanı verdi. Ayrıca, çok memleketler ve eyaletler zapt ederek hadsiz hesapsız surette çoğalmalarını dahi söyledi ki, bu aynen hâsıl olmuştur (Grigor, 2012, s. 19-20).

Saunders (1971, s. 42), “*gökte tek bir Tanrı olduğu gibi yerde de tek bir hükümdar olmalı*” şeklindeki söylemin, Moğolların temel ideolojisi olduğunu ve bunun da Arap fetihleri ile benzer şekilde dini bir alt yapısının olduğunu düşünmektedir. Gerçi bunun hurafeci yaklaşım tarzı olduğunu belirtenler (Özdemir, 2011, s. 62) olduğu gibi, Moğolların salt kazanma hazzı peşinde olduğunu (Khazanov, 2017, s. 483) yazanlar da olmuştur. Ne var ki Moğol imparatorluk ideolojisinin temeli “gökün kudretine” dayanmaktadır. Bu ideolojinin kökeninde Çin ve İrani (Pers-Soğd) etki (Vernadsky, 2015, s. 126) olmakla birlikte, taşıyıcılığı yapanların Türkler olduğu açıktır.¹¹⁶ Nitekim Orhun Kitabelerinde bu konu net bir şekilde ifade edilmektedir. Burada Türklerin imparatoruna “Göge benzeyen, Gök'te doğmuş, akil kağan” diye atıfta bulunulurken “mavi gök ve onun altında yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratıldı ve benim atam Bumin-İstemi Kağan (tahta) oturdu” (Ergin, 2010, s. 9) deniliyordu.

Moğolların iktidar ideolojisinin diğer bir kaynağı da Çin'di. Bu kaynağın ilk etkisinin de yine Türkler vasıtasıyla Moğollara taşındığı görülür. Moğolistan ve Cungarya'daki eski Türk (Hun) İmparatorluğunun Çin ile barış ve uzlaşma dönemleri ile yer değiştiren bir dizi sürekli savaşlar yaptıkları ve bunun sonucunda Hun hükümdar ve aristokrasisinin oldukça büyük oranda Çin etkisine maruz kaldığı anlaşılır. Geleneksel Çin tasavvuruna göre imparator “Göğün Oğlu” idi (Vernadsky, 2015, s. 127).

Moğol fütuhatının temel gerekçesi olmamakla birlikte, görünürdeki gerekçesi olduğunu düşündüğümüz Tanrı tarafından vazifelendirilmiş olma inancının, birçok somut delili peşinde getirdiği görülür. Bunların başında Moğolların Gizli Tarihi gelir. Kitabın temel işlevinin ilahi dinlerin doğuşundaki kutsal kitaplarla benzerliği dikkat çekmektedir. Amitai'e

¹¹⁶ Alanların Orta Asya ve Cungarya'da erken yayılmalarından, Türk ve İrani kabilelerin Harezmi sahasındaki yakın münasebetlerinden dolayı Türklerin (Hunlar) siyasi düşüncelerinin İrani kavramlardan etkilenmiş olduğu varsayılır. Güney Rusya'daki İskitler ve Sarmatların hükümdarlarının otoritesine semavi bir menşeye atfettikleri Mikael I. Rostovtzeff tarafından kesinlikle tespit edilmiştir. Sasanilerde de var olan bu anlayışın, Türklerle sirayet ettiği anlaşılmaktadır. Aracılık yapanların ise Doğu Türkistan'daki kadim bir medeniyetin sahibi olan Sogdianalı Uygurlar olduğu görülür (Vernadsky, 2015, aynı yer).

göre İncil, Kuran ve Gizli Tarih'teki temel semboller benzerdir. Bunlar içinde en dikkat çekenini ise peygamber veya liderin tarih sahnesindeki yerini almadan evvel bir dağa çıkarak burada kendini izole etmesidir (Amitai, 2014, s. 126).¹¹⁷

2.2.4.2. Ekonomik Gerekçeler

Moğolistan coğrafyasının iklim şartları ve hayatın hemen her alanındaki muhalefetinin sonucudur ki, Moğolların, Cengiz Han ile yakaladıkları siyasi birlik fırsatının ekonomik refah yönüyle bir karşılığı olmalıydı. İdeolojik dürtünün uzun süre canlı kalması, siyasi birlikteliğin geleceğine ve o da ekonomik sürekliliğe bağlıydı.

Cengiz Han'dan önce de Moğollar ticarete yatkın bir millettir. Ne var ki uzun yollar katedip gelen tüccarların, hayli güvensiz olan Moğolistan bozkırlarında yapacakları yolculuk beklenen oranda kar getirmiyordu. Moğolların asıl hedefleri Çin olmakla birlikte, burayı ele geçirmenin kolay olmadığını tecrübe etmişlerdi. Ekonomik refahın kaynağı ele geçirilemiyorsa, ticaret güzergâhını ele geçirmek iyi bir seçenek olurdu. Harzemşahlar Devleti ile sınır olan Moğolların ilk hedefinin bu devlet olmasına şaşırılmaması gerekir. Ekonomik refaha kavuşmak için dostane ilişkiler kurmayı gönülden istiyorlar mıydı bilinmez; ancak fetih pratiğinin ön koşulu olarak diplomatik ilişki kurmayı denediler. Ne var ki Otrar olayı ile bu girişim sonuçsuz kaldı. Bu olay belki de ilişkilerin sahteliğine (Abdilkhakim, 2018, s. 259) dair bir işaretti.

Cengiz Han'ın ticarete büyük önem verdiği bilinmektedir (Şen, 2012, s. 258). Ticaret yollarını uluslararası ticaret için güvenli tutmak onun siyasetinin başlıca hedeflerinden biriydi. Bunu, Yasa içindeki ilgili maddeden de anlamak mümkündür. İslam kaynakları, Moğol "istilası"nın temel gayesinin çapul ve yağma olduğunu yazmaktadır (Özdemir, 2011, s. 62). Fakat bunu kabullenecek olursak Moğolların kesintisiz şekilde sürdürdüğü yaklaşık iki asırlık dünya hâkimiyetini açıklayamayız. Kaldı ki, Çin, İran, Hindistan ve Sibirya arasında dünya ticaretinin kavşağı konumundaki Türkistan bölgesinin, sırf bu amaçla alınmış olmadığını gösterecek gelişmeleri ileriki kısımlarda ele alacağız. Dolayısıyla, dört bir

¹¹⁷ Ünlü Moğol tarihçi Shagdariin Bira da bu konu üzerine bir çalışma yayınlamıştır. Bkz. Bira, S. (2003). *Mongolian Tenggerism and Modern Globalism: A Retrospective Outlook on Globalisation*, Ulaanbaatar: The White Horse Press.

yandan gelen ticaret kervanları öncelikle bu bölgeye uğramak zorundaydı. Türkistan'ın üç büyük bölgesinden biri olan Harezmi¹¹⁸ pazarlarında satılan malların çeşitliliği bile bu istilanın nedenleri hakkında fikir verebilir.

Türkistan'da ticaret önemli bir gelir kaynağı olsa da ziraat gibi ikinci bir iktisadi faaliyet imkânı da vardı; ancak Moğolların ticaretten dışında seçenekleri yoktu. Zira Cengiz Han'ın, tüccar kafilesi ile Harzemşah'a gönderdiği mektupta “*Ülkemi, ülkeneye bağlayan yollar asilerden tamamen temizlenip askerlerimin koruması altına girdi. Komşuluğun gerekleri, iki tarafın sulh içinde yaşamalarını ve birbirine dürüst davranmalarını emrediyor. Felaketler karşısında birbirimize yardım edip tehlikelere karşı iş birliğinde bulunalım*” (Cüveyni, 2013, s. 317) şeklindeki ifadesinde ticarete verdiği önemi açıkça belirtmekteydi. Ne var ki bu mektubun samimi bir temenni olmadığı da açıktır. Çünkü ticaret yollarının güvenliğinin Moğollar tarafından sağlanmış olduğu iması ve mektubun devamında “oğlum” gibi küçültücü bir diplomatik dil kullanılması yoruma mahal bırakmıyordu.

2.2.4.3. Politik Gerekçeler

Politik gerekçelerin başında, Moğollara direnebilecek yapıda bir Orta Asya devletinin bulunmayışı gelir. Kısmen güçlü addedilebilecek bütün devletler İran, Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında bulunuyordu. Ne var ki, bu devletlerin merkezkaç kuvvetinde bulunan ve her an çözülebilecek yapıdaki ülkelerin durumu istilaya davetiye çıkarıyordu. Çünkü artık ne Hilafet merkezinin aciz kaldığı konularda otoriteyi ele alarak “dava-yı din” siyasetini yürütecek Büyük Selçuklu Devleti ne de dini gayret ve hamiyete sahip Selahattin Eyyubi hayattaydı. Bundan böyle Orta Asya'da hile ya da açıktan darbe ile başa geçen yerel yöneticiler olacaktı. Bazen de oğulların ya da damatların ihaneti sonucu değişen iktidarlar görülmüyordu. Ancak bu yönetim değişikliklerinin faturası her ne şekilde olursa olsun halka çıkmaktaydı (Özdemir, 2011, s. 77).

¹¹⁸ Ermeni tarihçi Hayton da eserinde Harezmi hakkında değerli bilgiler vermektedir: “*Harezmi müstahkem kentlere ve kasabalara sahiptir. Ahalisi kalabalıktır ve toprakları bereketlidir. Buğday ve diğer tahıl türleri bolca yetişir. Ülkenin batısı Hazar Denizi'ne kadar uzanır. Kuzeyinde Kıpçak bozkırları, güneyinde ise Türkistan bulunur. Ülkenin en büyük kenti Ürgenç'tir. Ahalisi de Harezmi olarak anılır. Dinsizdirler ve ne alfabeleri vardır ne de bir kanunları. Orduları oldukça kuvvetlidir. Ülkede Soldins (Soğdlar) adı verilen Hıristiyan bir halk daha yaşar. Alfabeleri ve dini uygulamaları Greklerininkine benzer...*” bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Çev. A. Tayfun ÖZCAN, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 36-37.

İslam dünyasının iç çekişmelerini politik gerekçeler içinde sunmamız, bu topraklardaki hoşnutsuzluğun ve zayıflığın yarattığı davetkâr tabloyu göstermesi için önemlidir. Bu anlamda hoşnutsuzluğun diğer bir nedeni de inanç çatışmalarıydı. Mezhep çatışmaları öylesine artmıştı ki, bölgede yeni mezhepler ya da itikatlara yönelim başlamıştı. Öyle ki, ameli mezhepler bile birbiriyle düşman olmuştu. Batinilik o kadar güçlenmişti ki, artık hedefinde büyük devlet adamları vardı. Halk kitleleri arasındaki hoşnutsuzluktan yararlanıp taraftar sayısını hızla artırıyorlardı. İslam dünyasına komşu Ermeni ve Gürcü unsurlar da bu karışıklıkları fırsata çevirme gayretinde idiler (İbnü'l-Esir, XII: 225). Genel vaziyet böyleyken, İslam dünyasının kapısına dayanmış Moğol tehdidinin farkında bile olunmadı. Üstelik bu vurdumduymazlık, istilanın ilk yıllarında da devam etti (Özdemir, 2011, s. 85).

Moğol fetihleri öncesinde Türkistan'ın hâkim gücü Harzemşahlar Devleti'nin iç çekişmelerini de fütuhatin politik gerekçeleri arasında sunmamız gerekir. Devleti, büyük iç mücadeleler sonucunda ayağa kaldıran Tekiş 1200 yılında yerini Alaaddin Muhammed'e bırakmıştı. Adaleti ve halka yaklaşımı ile büyük bir sevgi kazanmış olan Tekiş, oğluna güçlü bir devlet bırakmıştı. Ancak hazıra konan Muhammed'in karşısında, dişini tırnağına takarak devletini kuran Cengiz Han duruyordu. Buna rağmen, başa geçtiği andan itibaren iç isyanlarla karşı karşıya kalan Muhammed, bu zorlukların üstesinden gelerek Karahitaylar ve Gurluları dize getirdi. Bu gelişmelerden sonra hedefini büyüten Muhammed, Bağdat Hilafetine gözdağı vermeye başladı. Ancak Harezmi'yi bırakarak uzun mesafeli seferlere çıkması mümkün değildi. Çünkü askerleri her an fırsattan yararlanıp, yönetime el koyabiliyorlardı (İbnü'l-Esir, XII: 316). Abbasiler'e sefer düzenleyemeyince Türkistan bölgesinde yoğun nüfusları olan Hz. Ali sevdalılarını kullanmayı denedi. Tirmizli Seyyid Alaülmelik'i halife ilan ederek Bağdat halifesi Nasır'ın adını hutbelerden ve paralardan kaldırttı (D'ohsson, 2014, s. 89; Brockelmann, 2019, s. 2001). Cüveyni (2013, s. 317), Otrar Valisi İnalçık'a emri bizzat Alaaddin Harzemşah'ın verdiğini ve katledilenlerin sayısının da 450 kişi olduğunu kaydeder. Cüzcani (2015, s. 136) ise, Muhammed Harzemşah'ı kıyasıyla övse de Otrar olayının faturasını ona kesmekten geri durmamıştır.

Cüzcani, tepkisini Buhara'nın savunması sırasında şehit düşen İmam Rüküddin'in son sözleri ile ortaya koymaktadır:

Ben gönlüme sordum, o dedi ki, ben perdenin içindeyim.

Dedim, senin mahallenin köpeği benim peşime düşmüştür.

Dedi, vurma! Onu biz kışkırttık (Cüzcani, 2015, s. 137).

Özdemir (2011, s. 94), konuya psikolojik bir tahlille yaklaşmayı denemiştir. Hem ordusuna hem de annesi Terken Hatun'a duyduğu güvensizlik, Harzemşah'ı garip bir ruh haline bürümüşü. Devlet iki elden yönetilir olmuştu (Turan, 1961, s. 241). Bu durum derin bir vehme dönüşünce, etrafında güçlü bir devlet adamı barındırmamaya ve herkesi potansiyel bir tehlike olarak görmeye başlamış; hatta tehlikeli gördüklerini ortadan kaldırmak için özel bir suikast timi bile kurduymuştu. İstilanın yaklaşmakta olduğu günlerde, plansızca büyümenin yarattığı kargaşayı düzeltebileceği vakti kalmamıştı.

Cengiz Han, göndermiş olduğu tüccar ve elçilerin Otrar Valisi İnalçık tarafından öldürülmesi neticesinde İslâm dünyasının başına gelen musibetin, Tanrı'nın bir cezası olarak değerlendirmektedir. İbn Battuta da (2015, s. 277), Otrar hadisesinin sorumlusunun bizzat Muhammed Harzemşah olduğu görüşündedir. Moğolların, Han'ın elçisinin iyi bir şekilde karşılanması konusunda ne nedenle titiz oldukları bilinmektedir. Bu nedenle gerekçeleri de epey kuvvetliydi: "Elçilerimizi öldürdüler. Bu topraklarda sonsuz Tanrı onları öldürdü ve yok etti" (Roux, 2001, s. 125).

Ebu'l-Ferec ise şöyle rivayet etmektedir:

Cengiz Han elçilerin öldürüldüğü haberini alınca müthiş bir surette hiddetlendi. Yerinden kalktı, bir dağın tepesine çıktı, başını açarak yüzünü toprağa sürdü, yemeden ve içmeden üç gün burada kaldı. Gökyüzüne bakarak şu sözleri söyledi: Ey cihanın Rabbi ve Hâlıkı, gayemin ne olduğunu ve iyiliği hedef aldığımı biliyorsun. Düşman ise kötülüğe bağladı ve kötülük istiyor. Ben de düşmanı amelime göre cezalandırmanı diliyorum (Ebu'l-Ferec, 2011: 9)

Otrar olmasaydı da istilanın gerçekleşeceğini düşünenlerden birisi de Corci Zeydan'dır. Ona göre asıl hedef olan Çin, geçici de olsa boyunduruk altına alınınca, doğal olarak yönlerini batıya çevirdiler (Zeydan, 2012, s. 540).

Leon Cahun da benzer görüşler belirtir. Referans aldığı D'ohsson da Reşidüddin'den hareketle şunları aktarır:

Daha 1217'de Cengiz Han, Halife ile ilişkiye geçmiştir ki bu hiç şaşırılacak bir şey değildir. Halifenin elçileri Cengiz Han'ı harekete geçmesi için sıkıştırıyordu; fakat tam bir strateji ustası olan Cengiz Han hiçbir şey vadetmek istemiyordu. Arayı ilk bozan Harezmi Sultanı olmalıydı (Cahun, 2006, s. 174).

Otrar hadisesinin bir katliam ile sonuçlanmış olması İslam dünyası açısından talihsizlik olmakla birlikte, ticaret kervanı içinde casusların olması ihtimali üzerinde de durulmaktadır (Lamb, 2010, s. 118).

İslam kaynaklarındaki Moğol istilasına dair en karakteristik algının sahibi İbnü'l-Esir'dir. İnsanlığın başına gelen en büyük afet olarak tanımladığı Moğol istilası hakkında şunları kaydetmiştir:

Bu büyük ve dehşet verici olay, gün ve gecelerimizi kararttı. Hayatlarımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları ve özellikle de Müslümanları kökünden kazıdı. Sadece bir şehirde katlettikleri Müslümanların sayısı, yeryüzünde yaşayan bütün Yahudilerin sayısından fazladır. Bu, ahir zamanda çıkması beklenen Deccal fitnesinden bile büyük bir musibettir. Köpek ve domuz eti de dâhil sadece et yiyen bu Moğollar nikâh nedir bilmez, sınırsız kualsız komün bir hayatları olduğundan, doğan çocukların kime ait olduğu da bilinmezdi (İbnü'l-Esir, X, s. 312).

2.2.5. Fütuhatin Formülü ve Pratiği

Spuler, Moğol fütuhatinin temel mantığını şu şekilde formüle etmektedir:

Yeryüzü hâkimiyetinin kendilerine Tanrı tarafından bahşedildiği fikrindeydiler. Hanlar ise Tanrı'nın bu iradesini gerçekleştirmekle mükelleftiler. Bu yüzden mühür ve vesikalarda: *'Mengü tengri küçündür'* yani *'Ebedi tanrının gücü ile'* formülünü kullanırlar ve: *'Gökte bir tanrı olduğu gibi yeryüzünün de bir sahibi vardır'* sözünü formülleştirdiler. Bu söz Moğol istilasının ilk on senesindeki en büyük silahıydı (Spuler, 1957, s. 188).

Cengiz Han'ın, Alaaddin Harzemşah'a yazdığı mektup da *"Gökte Tanrı, yeryüzünde Tanrı'nın gücü olan Hakan, İnsanlık âleminin imparatorunun mührü"* cümlesi ile gönderilmişti (Marshall, 1996, s. 26).

Salt yukarıdaki paragraf, Moğol fütuhatinin istila olmaktan çıkarmaya yetmez. Moğol fütuhatinin gelişigüzel bir çılgınlık olarak tanımlayacak olsa bile bilinmelidir ki bu planlı bir çılgınlıktı. Michal Biran, konuyu şu şekilde özetliyor:

Vakayinamelerde sözü edilen kurban sayıları büyük ölçüde şişirme olmasına rağmen, örneğin hiçbir Ortaçağ Müslüman kentinde 2.4 milyon insan yoktu ama Cüzcani'ye göre Herat'ta bu kadar insan öldürüldü. Evet, Moğol saldırısına eşlik eden yıkım ve can kaybı eşi görülmemiş ölçüdeydi; fakat Moğollar sırf gaddarlık olsun diye bu yola çıkmamışlardı. Katliamlar Moğolların sadistçe ihtiyaçlarına değil, strateik hesaplarına hizmet ediyordu. Bu hesaplar içinde, Moğolların demografik dezavantajını çözümlenme gayreti olduğu söylenebilir... Bütün bunlarla birlikte, Moğolların neden olduğu yıkım ve insansızlaştırmanın kalıcı ve geri dönülmez olmadığı unutulmamalıdır. Moğolların yarattığı hasarı onarmaya bin yılın yetmeyeceğini öne süren Müslüman kaynakların kasvetli, kıyamet benzeri anlatısına rağbet etmek kolaydır. Ama bu çok yanıltıcıdır. Doğrudur, yıkım her yerde aynı değildi ve bazı bölgelerin kendine gelmesi uzun sürdü ama Maverâünnehir gibi bazı bölgelerde ise canlanma neredeyse yıkım kadar hızlı oldu (Biran, 2007c, s. 65-66).

M. Biran'ın "planlı çılgınlık" adını verdiği Moğol saldırılarına ilişkin tatmin edici bilgiler

Rus yazar Vernadsky'de mevcuttur:

"Moğol ordusu önemli bir sefere başlamadan evvel savaşın planını ve formülünü görüşmek üzere bir kurultay toplanırdı. Bütün büyük ordu birliklerinin komutanları toplantıda hazır olurlar ve gerekli talimatları burada alırlardı. Saldırı için belirlenen ülkeye gitmiş olan izciler ve casuslar sorgulanırlar ve daha fazla bilgi toplamak gerekiyorsa yeni izciler gönderilirdi. Sonra ordunun seferden önce toplanacağı yer belirlenir ve askerlerin geçeceği yollar boyunca otlaklar ayrılırdı." (Vernadsky, 2015, s. 148).

Moğol fütühatının şiddet evresinde propaganda ve psikolojik mücadeleye büyük önem verilirdi. Asıl birlikler hedefe ulaşmadan önce oraya yerleşmiş istihbarat elemanlarınca, dini ayrılıklara hazır isyancılara, Moğolların özgürlük getireceği, fakirlerin zenginlere karşı korunacağı, buna karşın zengin tüccarların da ticari faaliyetlerine teminat verileceği bilgisi işleniyordu. Eğer karşı koymazlarsa barış ve güvenlik sözü verilirken, karşı koyanların sonlarının feci olacağı anlatılıyordu (Ebu'l-Ferec, 2011, s. 11; Vernadsky, 2015, s. 149). Robert Marshall (1996, s. 36) da kaynaklara dayanarak, Moğolların kitlesel katliama başvurmadan insanların kendilerine boyun eğmelerini sağlamayı yeğledikleri vurgulamaktadır. Kendi askerleri arasındaki ölüm oranını olabildiğince düşük tutabilmek için, karşı koymadan teslim olan kentlerde yaşayanlara el sürmeyeceklerine söz verdikleri ve genellikle bu sözü tuttukları da bir gerçektir. Oysa en küçük direniş belirtisi acımasız cezalarla karşılık görüyordu ve sonunda yaşanan kıyımın başkaları için bir uyarı işlevi göreceğine inanılıyordu. Moğolların çağrısı üzerine teslim olan kentlerin kabarık sayısı, bu taktiğin çok geçerli olduğunu ortaya koymuştur (Devlet, 2010, s. 146).

Cengiz Han'ın savaş stratejisi içinde, karşısındaki hükümdara haber göndererek, kendisine itaat etmesini istemesi en bilineniydi. Bunu, *emrim altına girmezseniz başınıza ne geleceğini bilmem, onu yalnız Tanrı bilir* cümlesi ile süslüyordu. Esasen Cengiz Han, komşularının kendisine baş eğmelerini savaşa gerek duymadan sağlamayı tercih ediyordu (Yuvalı, 1996, s. 59). Bu sayede askeri başarılarının diğer ülkeler için bir işaret olacağına inanırdı (Marshall, 1996, s. 24).

Ne var ki Moğollar, bazı İslam kaynaklarında, sorgusuz sualsiz yok etmeye odaklı bir kavim olarak kaydedilmişlerdir:

Moğol bedevileri ile İslam orduları arasında büyük bir fark vardı. İslam orduları bir memleketi ele geçirdiklerinde orada bulunan uygarlığa dokunmadıkları gibi, kendilerine karşı silah kullanmayan halka de zarar vermezlerdi; aksine can ve mallarını güven altına alır, her geçen gün uygarlıklarından bir şeyler alır ve sonunda o medeniyetin temeli üzerinde yeni bir medeniyet kurarlardı. Oysa Moğollar, tarihin gördüğü en ilkel, barbar ve kan dökücü topluluklar gibi yalnızca öldürüyor, yağmalıyor ve yok etmekten başka bir şey düşünmüyorlardı (Zeydan, 2012, s. 541).

Moğolların bu tavrının altında yatan temel neden, yerleşik uygarlıklarla hemen hiç temaslarının bulunmamasıydı (Marshall, 1996, s. 38). Gururlu göçer gelenekleri, Çinliler gibi büyük tarımsal üreticileri hor görmeye itiyordu. Yüzyıllar boyu sınır ticareti yapmış ve dolaylı olarak buralardan armağan ve para almışlardı; ama bu ülkeleri gerektiğinde yağmalanacak bir hazineden farklı görmüyorlardı. Belki de yerleşik komşularına karşı

takındıkları bu tavrı tanımlayan en ürkütücü istatistik, kendi kayıtlarında bulunmaktadır. 1195 yılında Kin İmparatorluğunca yaptırılan nüfus sayımında kuzey Çin’de yaklaşık 50 milyon kişinin yaşadığı belirlenmişken, Moğolların 1235-1236’da yeni ele geçirdikleri bölgenin nüfus sayımında bu sayının 9 milyonun da altında olduğu görülmüştür (Marshall, aynı yer).

Moğol ordusu hedefine ilerlerken, beş büyük birlik halinde hareket ediyorlardı. Bu hem pusuya düşürülmeyi ve toplu halde imha olmayı engellediği gibi, düşmanın Moğol ordusuna dair sağlıklı bilgiler elde etmesini imkânsız kılıyordu. Hükümdarın da içinde yer aldığı merkez ordusu, sağ ve sol kanatlar ile öncü ve artçı birlikler uyum içinde hareket ediyor ve hızlı şekilde haberleşiyorlardı. (Vernadsky, 2015, s. 149). Zaten bu stratejinin temel amacı düşmanın esas ordusunu çevirmek ve yok etmektir. Bu hedefe ulaşmak için hayvan avında kullanılan çembere alma yönteminin uygulandığı bilinmektedir. Vernadsky (2015, aynı yer) birbirinden epey uzak birliklerin, düşmanı aynı noktada sıkıştırma dakikliğini hayret verici bulmaktadır.

Adına ister strateji ister hilekârlık diyelim –ki savaş taktikleri genel yapıları itibariyle hilekârlık üzerine kuruludur – Moğolların Türkistan’ı fethi epey kolay olmuştur (Grousset, 2015, s. 252). En azından Çin’in zaptı ile bu karşılaştırma yapılabilir. Nitekim Moğollar bir şehri zaptetmek için, civar havalide, kırlarda, açık kasabalardaki erkek ahaliyi toplamakta, sonra kılıç enselerinde, bu kalabalığı hendeklere ve surlara karşı sevk etmekteydiler. Çin’in, geleneksel düşmana karşı sahip olduğu bağışıklık sisteminden daha önce bahsetmiştik. Türkistan işgalinde cesetlerin hendek doldurmada kullanıldığı gibi, esirlerin de küçük gruplar halinde bir Moğol bayrağı ile Moğol tarzında giydirilerek ve dizilerek savaş meydanında kalabalık görünmeyi sağladıkları bilinmektedir ki, bunun da psikolojik harp örneklerinden olduğu anlaşılıyor. Garip olan, Moğolların disiplin ve teşkilat ruhuyla azami derecede mükemmelleştirilen ve geniş ölçüde tatbik edilmiş olan bu yöntemlerinin her defasında başarı sağlamış olmasıdır. Bunun nedeni, savunmadaki İslam dünyasının umursamazlığı ya da iç meselelerden fırsat bulup kafalarını kaldırmamaları olabilir (Grousset, 2015, s. 252).

Moğolların savaş hilelerine dair en çarpıcı bilgiler Marco Polo’da bulunur:

Moğolların savaşta başarı getiren ilginç taktikleri vardı. Kaçmaktan asla utanmazlar. Bir cenahtan diğerine doğru özgürce yer değiştirerek düşmana saldırırlar. Atlarını çok iyi eğittikleri için bunu hızla, hatta bir köpek kadar hızlı hareket ederek başarırlar. Peşlerindeki düşmandan kaçarken, düşmanla yüzyüze olduğu kadarki gibi iyi savaşır. Hızla kaçarken birden geriye dönerek, müthiş okçuluk kabiliyetleri sayesinde düşmanlarını ve atlarını öldürürler. Düşman onları ezerek bozguna uğrattığını zannederken, atlarının ve askerlerinin öldürüldüğünü farkederek savaşı kaybeder. Moğollar bu taktikle pek çok savaşı kazanmış ve pek çok ülkeyi fethetmişlerdir (Polo,2016: 14).

Şehirleri almak için uyguladıkları yöntemler öylesine çeşitliydi ki, daha önce teklif edilen direnmeden teslim olma yolu geri teptiğinde çok acımasız olabiliyorlardı. Güçlü kaleler içinde savunmayı tercih eden şehirlerin etrafına tahtadan çitler örüp, şehrin giriş ve çıkışları tamamen kapatılıyordu. Böylece uzun bir bekleyiş başlıyordu. Moğol askerlerinin en önemli özelliği sabretmeye ve disiplinden kopmamaya alışık olmalarıydı. Bazı şehirlerin teslimi aylar sürebiliyordu. Şehrin gıda maddeleri kesildiği gibi, dışarıdan gelecek haberler de kesiliyordu. Bu durum psikolojik olarak yıpranmalarına neden oluyordu. Moğollar bu şekilde beklemekle de yetinmiyorlardı, mancınıklarla şehre gönderdikleri ateş toplarının çıkardığı yangınla mücadele eden şehir halkı, zamanla kendi içinde bölünmeye başlıyordu ve teslim olmayı gündeme almak zorunda kalıyorlardı. Moğollar nihayet muhasaralarda mühendis kıtasına ilaveten piyade askerlerini kullanmaya başladılar. Bunlar Moğollar tarafından evvelce fethedilmiş olan yabancı ülkelerin halkları arasından devşiriliyordu (Vernadsky, 2015, s. 150; Ringmar, 2016, s. 9).

Cengiz Han'ın hızlı yükselişi, Alaaddin Muhammed'i yakından ilgilendiriyordu. Harzemşah'ın elçilerini Cengiz Han Pekin'de kabul etmişti. Görüşme sırasında "*Dünyanın imarı ticaretle olur, onun için aramızdaki ticarî münasebetleri geliştirelim*" demişti. Cengiz Han da Alaaddin Muhammed'e elçiler göndererek karşılık vermişti. (Cüveyni, 1998, s. 116-117). Ancak bu kervanlar Ortar'da yağma edildi.¹¹⁹ Bazı kaynaklarda bu olayın sorumlusu Otrar valisi İnalçık¹²⁰'in, Alaaddin Harzemşah'ın bilgisi dışında bu işe giriştiğini kaydetmeler de emri bizzat sultanın verdiği açıktır (D'ohsson, 2014, s. 95; Cüveyni, 1988, s. 137).

¹¹⁹ Otrar faciası hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 358-359.

¹²⁰ İnalçık'ın bu davranışı ile ilgili farklı yorumlar için bkz. Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, s. 240-241.

Cengiz Han bu haberi alınca ağladı ve yalnız başına bir tepeye çıkıp üç gün üç gece dua ederek Tanrı'ya yalvardı. Bu olayın müsebbibinin kendisi olmadığını Tanrı'ya yakarırken, yapacağı katliam için af diliyordu (D'ohsson, 2014, s. 94; Cüveyni, 1988, s. 137)

Vakit kaybetmeden bir Türk elçi başkanlığında üç kişilik heyeti Harzemşah'a gönderdi. İsteği gayet açık ve netti. İnalçık ya Sultan tarafından ya da kendisi tarafından cezalandırılacaktı. Fakat Harzemşah sarayı ile akrabalık bağları da bulunan İnalçık'ı cezalandırmak bir yana, Türk elçiyi öldürüp, diğer iki Moğol'un sakallarını keserek geri göndermişlerdi (Hartoğ, 2004, s. 86).

Bu sırada Sultan Muhammed, Güçlük Han üzerine yürüme planlıyordu. Buhara yolundan Cend üzerine yürüdü. Ancak bu işi Moğollar halletmişti. Barthold'a göre Haçlıların kendi aralarında yaydığı ve doğudan gelerek Hristiyanlığın kurtarıcılığını üstlenecek olan Prester John¹²¹ efsanesinin asıl kahramanı Güçlük'tür. Onun, Türkistan'da Müslümanlara karşı başlattığı katliam ve içinden çıktığı Naymanların Nesturi Hristiyan oluşları bu efsaneyi ortaya çıkarmıştı (Barthold, 2018, s. 285). Ne gariptir ki daha doğudan gelen Cengiz Han bu rahibi ortadan kaldırmıştır. Nitekim aynı efsanenin Memlükler ile savaşıldığı dönemde de yine Haçlılar tarafından ortaya çıkarıldığı ve bu kez rahip rolünde Hülagu'nun olduğu görülmektedir.

Cengiz Han, Güçlük'ü ortadan kaldırmak için Cebe Noyan'ı görevlendirdi. Cebe, Doğu Türkistan'a girdiğinde, zaten uzun süredir zulüm gören Müslümanlarca memnuniyetle karşılandı. Cebe, dini özgürlüklerin koruyucusu olarak hareket etti ve bu sayede Yedisu'nun güneyi, Fergana ve Kaşgar neredeyse hiç kan akıtılmadan ele geçirildi (Barthold, 2018, s. 289). Bu durumun en önemli sonucu, Harzemşah Muhammed'in, doğudan gelen putperest tehlikeye karşı İslami hassasiyeti kullanarak büyük bir direniş gösterme fırsatını kaybetmesi oldu. Üstelik annesi Türkan Hatun etrafında toplanmış olan Kıpçak-Kanlı Türk askeri zümreleri ile olan hasmane tutumu da ortadaydı. Bunlar da yetmezmiş gibi, annesinin taraftarlarından ve Kübrevi Tarikatının lideri Necmeddin Kübra'nın öğrencisi olan Mecmüddin Bağdadi'yi öldürtmesi de dini cemaatlerin desteğinden yoksun kalmasına sebep olmuştu (Barthold, 2018, s. 290).

¹²¹ Bu ad Avrupa kökenlidir. O zamanlar İç Asya'da hâkim bulunan Prester John ya da Presbyter Johannes adlı Hristiyan bir imparatora ilişkin çok fazla rivayet mevcuttu. Marco Polo ve ardılları Tourul (Tuğrul) Han'ı efsanevi rahip ile özdeşleştirmişlerdi. Bkz. Lamb, 2010, s. 21.

Cengiz Han 1219 Sonbaharına gelindiğinde düşmanının tüm hassasiyetlerini öğrenmişti ve bunları değerlendirmesini biliyordu. Başdanışmanlığını Müslüman tüccarlar yapıyordu. Türk –İslam hükümdarları Karluk Arslan Han ve Almalıklı Suğnak Tegin'in desteğini de almıştı. Buna bir de Uygur İdikutu Barçuk'un desteği de eklenince artık, Harzemşah ordusunun kaba üstünlüğünün bir anlamı kalmadığı sonucu çıkmaktaydı. Harzemşah'ın bilinç dışı hareketleri ve aşırı güveni onu büyük bir felakete sürüklüyordu (D'ohsson, 2014, s. 96).

Moğollar, Cengiz Han komutasında batıya hareket ettiğinde, haberi alan Muhammed Harzemşah büyük paniğe kapıldı. Esasen Moğol ordusunun dört katı askere sahip olmasına rağmen korkuyordu (D'ohsson, 2014, s. 97). İslam kaynakları Cengiz Han'ın bu sefere 600 ya da 700 bin askerle çıktığını kaydederler. Eğer bu sayı doğru ise D'ohsson'un hesabına göre Harzemşahlar'ın en az 1.5 milyon askeri vardı. Bu sayının abartı olduğu söylenebilir. Çünkü Barthold Moğol ordusunu 150-200 bin olarak belirtmektedir (Barthold, 2017, s. 431).

D'ohsson, iki ordu arasındaki farkı şu şekilde tanımlıyor:

Sultan Muhammed'in ordusunda, Cengiz ordusundaki nizam ve itaat, mahrumiyetlere katlanmak, yorgunluğa dayanmak meziyetleri ve Moğolların bahadırılığı yoktu. Bundan başka, Sultan Muhammed'in askerlerinin kalbindeki harp aşkı o kadar güçlü değildi. Çünkü kendilerine yabancı milletleri müdafaa etmek yolunda harp edeceklerdi. Oysaki Moğollar zengin memleketler üstüne konacaklardı. Bununla birlikte Cengiz'e galip gelebilmesi için Sultan'ın cesaret ve hünerce ondan üst olabilmesi lazımdı. Fakat bu tehlike anında korkudan ve kararsızlıktan başka hiçbir şey göstermedi (D'ohsson, 2014, s. 97).

Moğollara karşı savaşmaktan çekinen Sultan, ordusunu Harezmi şehirlerine dağıtarak savunmaya geçti. Daha doğrusu kendisi kaçtı. Cengiz Han, 1219 sonbaharında İrtiş Suyu kıyılarından geçerek Türkistan'a doğru ilerledi. İslam kaynaklarına göre Cengiz Han'ın Türkistan seferinde 600-700 bin kişilik bir ordu hareket etmiştir (Cüzcani, 2016, s. 237). Hiçbir mukavemet görmeksizin Otrar'a kadar geldi. Burada, Harezmişah'ın savaş planını öğrenerek şehirlerin arasına girecek şekilde ordusunu düzenleyerek Harezmi şehirlerinin birbirlerine yardım etmesini önledi. Ordusunu gruplara ayırdı. Buna göre oğulları Çağatay ve Ögedey, Otrar¹²² önlerinde kalarak şehri alacaklar; Coçi ise Sırderya boylarına ilerleyerek

¹²² Otrar hadisesi 1218 yılında meydana geldi. Harezmi ülkesine giden elçilik heyeti, dönüşte Cengiz Han'a iki devlet arasındaki ilişkilerin iyi olduğu yönünde bilgiler verdi. Bunun üzerine Cengiz Han, Harzemşahlarla yapılan antlaşmadan memnun kaldı. Yapılan antlaşma gereğince batıya bir ticaret kervanı gönderildi. Moğollar adına giden yaklaşık beş yüz yük devesine sahip bu kervanda, elçilik görevini üstlenen küçük bir Moğol kafilesi haricindeki dört yüz elli kişinin tamamı Müslüman tüccarlardan oluşmaktaydı. Başlarında Otrarlı Ömer Hoca Otrari, el-Hammali Meragi, Buharalı Fahreddin Denzeki ve Eminüddin el- Herevi bulunuyordu. Altın, gümüş, Çin ipekleri, kunduz ve samur kürkleriyle yüklü beş yüz deve, hepsi Müslüman dört yüz elli kişilik kervan,

Sıgnak ve Cend'i alacak; Cengiz Han, küçük oğlu Tuluy ile birlikte Buhara'ya yürüyecekti. Böylece Harezşah ordusunun birbirleriyle teması önlenecekti (Cüveyni, 1998, s. 121; Roux, 2001, s. 172-173).

Muhammed Harzemşah, Cengiz Han gelmeden evvel askeri bir şura topladı. Bu toplantıda Şihabeddin Hiveki, Sultan'ın ordusunu Seyhun sahilinde toplayarak Moğolları burada karşılaşmasını, uzun bir yoldan buraya gelen Moğol askerlerinin dinlenmesine fırsat vermeden burada imha edilmesi gerektiğini savundu. Bazıları ise Moğolları Maverünnehir'e girdikten sonra karşılamak gerektiği fikrindeydiler. Üçüncü bir fikir ise Maverünnehir'in kendi haline bırakılarak Moğolları Ceyhun'un gerisinde beklemek üzerineydi. Harzemşah Muhammed ikinci görüşü benimsedi ve orduyu şehirlerin önem derecesine göre dağıttı. Sultan birinci fikre göre hareket etseydi Moğolları yenebilirdi (Vernadsky, 2015, s. 56; Barthold, 2017, s. 429).

Cengiz Han, oğlu Çağatay ve Ögedey'i Otrar kuşatmasına vazifelendirdikten sonra, asıl birlikleriyle Kızıl Kum Çölü üzerinden Nur Ata'ya oradan da Buhara ve Semerkant'a ilerledi. 1220 Şubatı'nda Buhara ele geçirilirken, mart ayında Semerkant düşmüştü. Cengiz daha sonra, Cüveyni'nin İslam'ın merkezi olarak tanımladığı Buhara'da, girdiği caminin minberine çıkarak ahaliye "ben işlediğiniz günahların cezası olarak gönderildim" demişti. Kentin talan edilmesi için hiçbir engel kalmamasını ve tüm halkın, yanlarına hiçbir şey almayarak şehrin dışına çıkarılmalarını emrettikten sonra kent yağmalanmıştı. Bu esnada çıkan yangın, evlerin bitişikliği nedeniyle tüm şehri küle çevirirken, kent büyük oranda boşaltılmasına rağmen yaklaşık 30 bin kişi öldürülmüştü (Cüveyni, 2013, s. 126).

Aslında, planın bir parçası olarak halkın çoğunluğunun kaçmasına ve kırlara sığınmalarına izin verilmişti. Buhara'nın geçirdiği felaketi çevreye yayacaklardı. Tabi ki amaç, fethedilme sırası gelen Semerkant halkını dehşete düşürmek ve morallerini düşürmektir. Başarılı da oldu. Cengiz Han, Semerkant'a yaklaşırken Buhara'dan aldığı esirleri önüne kattı ve düşmana karşı kalkan olarak kullandı. Bir yıl kadar direneceği tahmin edilen kent beş gün sonra düştü (Marshall, 1996, s. 29).

casusluk şüphesiyle Otrar'da durdurulmuş, mallar yağmalanmış ve kervanda bulunanlar Gayır Han adıyla tanınan Otrar Valisi İnalçık'ın emriyle öldürüldüler. Esasen ona da emri veren Alaaddin Muhammed Harzemşah'tı (Cüveyni, 2013, s.137).

Semer kand'ın alınmasından sonra Cengiz Han, oğullarını Hocend'e gönderdi. Burada beklenmedik bir direniş ile karşılaşıldı. Hocend valisi Timur Melik'in başarılı direniş i de pek uzun sürmedi. Moğollar buranın alınışında da klasik savaş taktiklerinden birini uyguladılar. Semerkant ve Buhara'dan toplanan 50 bin esir, 20 bin kişilik Moğol ordusunun önünde ileri sürüldü. Bunları asli Moğol ordusuna ait gibi göstermek için ön saftakilere Moğol kıyafetleri giydirilerek ellerine Moğol sancakları tutturulmuştu. Taktik başarılı olmuş ve Moğollar Hocend'e girmişlerdi. Timur Melik canını son anda kurtararak Harezme kaçmıştı (Barthold, 2018, s. 292).

Cengiz Han o yazı Nesef'te geçirdikten sonra, önce Tirmiz'i ardından da Belh'i zapt etti. 1221'de Coçi, Çağatay ve Ögedey birlikte Harez m'i ele geçirdiler. Yine aynı yıl içinde en küçük oğlu Tuli, Merv dâhil olmak üzere tüm Horasan'ı ele geçirdi. Bu esnada Moğol ordusu önünden kaçan Sultan Alaaddin, Hazar Denzinde bir adaya sığınarak sefalet içinde hayatını kaybetti (Kafesoğ lu, 2000, s. 282-283). Böylece Moğol fütuhatının ilk merhalesi bitmiş oldu.

3. BÖLÜM

TÜRKİSTAN'DAKİ MOĞOL FÜTUHATININ SONUÇLARI

3.1. FÜTUHATI BAŞARILI KILAN UNSURLAR

Nüfusu bir milyondan fazla olmayan bir kavmin, toplam nüfusu yüz milyon civarında olan birçok kavmi nasıl fethettiği sorusunun cevabı oldukça komplikedir. Moğol savaşçısının teşvik unsuru, savaş ganimetlerinden alacağı paydır; fakat diğer göçebe ordularından farklı bir motivasyon gücünün varlığı aranmalıdır. Başarının esas sebepleri arasında düşmanlarının hazırlıksız oluşu, Moğol olmayan dünyanın birlik içinde olmayışı ve yabancıların Moğol atılımının kararlı karakterini anlayamamış olmaları gelir. Diğer bir sebep ise Cengiz Han faktörüdür. Bozkır halkları Attila'dan bu yana bu denli büyük bir lider çıkarmamışlardı. Vladimirtsov'un da belirttiği gibi, Cengiz iptidai bir deha idi ve okuma yazma bilmemek gibi bazı yetersizliklerinden asla gocunmadı. Başkalarından öğrenme arzusunu çocuklarına miras bıraktı.

3.1.1. Ordu ve Disiplin

Cengiz Han zamanında Moğolistan'ın toplam nüfusu yaklaşık 700.000'di (Biran, 2007b, s. 85). Bu nedenle göçebeler için insan insan gücü son derece önemliydi. Zaten Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş hikâyesinde edinilen toprak miktarı değil, hâkimiyet kurulan insan sayısına vurgu yapılmaktadır. Nüfus dağılımı, yönetilecek toprakların güvenliği açısından üzerinde durulması gereken bir meseleydi. Bu nedenle Moğol fütuhatının ilk önceliğinin mobilizasyonu etkin biçimde kullanmak olduğunu görmekteyiz.

Cengiz Han'ın üst düzey bir teknoloji ya da ateşli silahlara sahip olduğuna dair net bilgiler mevcut değildir. Ne var ki tarihi kayıtlarda, yıkılması imkânsız olarak görülen kaleleri aştıkları açık şekilde ifade edilmektedir. Başarının arkasında yatan etkenin disiplin olduğuna şüphe yoktur. Moğol ordusunu diğer bozkır ordularından ayıran temel özellik buydu. Her Moğol 70 yaşına kadar zorunlu olarak orduya alınabiliyordu (Ringmar, 2016, s. 9). Moğol ordusu oymaklara göre düzenlenmiş değildi. Ordu içindeki disiplini diri tutan, liyakat esasına göre sahip olunan rütbe ve saygınlıktı. Liyakat kazanmanın yolu ise sadakatten

geçiyordu. Bu, Moğolistan bozkırındaki hemen bütün göçebe boyların yürekten inandıkları ve önemsedikleri bir şeydi. Nitekim Timuçin'in Tourul Han'a gösterdiği sadakat, onun Cengiz Han olma yolundaki en önemli referansı olmuştu. Dolayısıyla liderliğin kalitesi de bu şekilde belirleniyordu. Ne var ki bütün yükselişler, içinde bir miktar ihanet barındırıyordu. Onun sonu da Tourul Han gibi olabilirdi. Belki de bu nedenle yakın korumalarına ayrı bir önem verdi. Gizli Tarih'te bu konuya fazlaca değinilmiştir:

Bulutlu gecelerde,
Pencereli evimin
Etrafında bekleyerek
Beni sakin uyutan
Bu mevkiye yükselten
Eski gece muhafızlarım!

Yıldızlı gecelerde,
Benim saray evimin
Etrafında bekleyerek
Korkudan uzak tutan
Mutlu gece muhafızlarım,
Beni yüksek mevkiye
Çıkaran siz oldunuz! (MGT, 2016, s. 155).

Moğol ordusunun ayırmedici özelliklerinin başında katı disiplin gelir (Atar, 2014, s. 27). Öyle ki, izinsiz yağma yapan, birliklerini terk eden ya da savaş meydanından kaçan herkes öldürülürdü. Bu, zaman uyumlu saldırılar için zorunluydu (Biran, 2007b, s. 70). Türkistan seferinin de eşgüdümlü savaş taktiği ile yürütüldüğünü biliyoruz. Moğol ordusu ile birlikte hareket etmiş ve İlhanlı sultanlarının savaş taktiklerini iyi gözlemlemiş olan Cüveyni, Türkistan fütuhata hakkında duyduklarını ete kemiğe büründürerek anlatmakta ve eşgüdümlü operasyonlar hakkında bilgiler vermektedir:

... Otrar meselesini halleden oğulları da devşirme askerleriyle birlikte ona katıldılar. Bu esnada Yeme (Cebe) ve Subutay'ı Sultan'ın (Alaeddin Harzemşah) peşine; Gadak Noyan ve Yasaur'u da Vahş ve Talekan'a gönderdi (Cüveyni, 2013, s. 144).

Biran, Moğolların operasyonlarındaki en temel özelliğin mükemmel bir planlama ve zamanlama ile gerçekleştirilmesi olduğunu yazmaktadır. Planlama öncesinde, verimli şekilde çalışan istihbarat teşkilatının sağladığı bilgiler doğrultusunda hareket edilirdi. Bazen tüccarlar da bu istihbari teşkilatın içinde yer alıyorlardı. Eşgüdümlü olarak hareket eden

Moğol birlikleri, bu plan sayesinde birbirinden ayrıldıkları gibi, çok hızlı bir şekilde de toplanabiliyorlardı. Bu sayede, teçhizat eksiklikleri giderilebiliyordu (Biran, 2007b, s. 71).

Amerikalı ünlü Mongolist Timothy May'ın Moğol ordusu üzerine değerli çalışmaları vardır. Ona göre Moğollar düşmanı yarım daire içine alarak yıpratır, bazen de sahte geri çekilme yaparlardı. Düşmanla direk temastan kaçınırlardı (*Fabian Taktiği*) ve az sayıda bir öncü birlik askeri göndererek düşmanı sinirlendirirlerdi. Fethin psikolojik yönü de vardı. Savaş meydanında uygulanan şiddete şahit olan birkaç düşman askerinin kaçmasına göz yumulurdu. Ülkelerine dönen askerlerin yaydığı bilgiler, yaklaşmakta olan tehlikeyi olduğundan büyük gösterirdi (May, 2007, s. 42-49).

Biran, Moğolların hafif süvari okçuların hız ve hareketliliğinden maksimum yararlanıp, ok yağmuru, ani saldırı, çevirme harekâtı, pusu ve sahte ricat eşliğinde vur-kaç taktiği gibi klasik bozkır yöntemlerini çok iyi kullandıklarını belirtmektedir. Semerkant örneğinde olduğu gibi, ilk önce düşmanın sahra ordusunu dağıtıp, kale içinde saklanan ahaliyi fiziksel ve psikolojik olarak tükettikten sonra kale saldırısına geçilirdi (Biran, 2007b, s. 72).

Cüveyni, Hz. Âdem'den bu yana Moğol ordusundan üstün bir ordunun gelmediğinden bahseder:

Öyle bir ordu ki zamanın sıcağını soğuğunu görmüş, rahatsızlık anında sabırlı, rahat halinde de şükreden bir haldedir. Ordu mensupları elbise (camegi) ve toprak parçası (ikta) gibi maddi bir şey beklemeden, yükselme beklentisi olmadan kulaklarını komutanlarının emrine verirler (Cüveyni, 2013: 88).

Moğol ordu teşkilatı, Türk onlu sistemi ya da daha geniş bir adlandırmayla bozkır ordu düzeni olarak bilinen hiyerarşik bir düzene sahipti. Zorlu iklim şartlarında hayatta kalmak için yapılan avlanma faaliyetlerinde her Moğol birer askerdi. Geriye kalan sistemli bir taksimattı:

İnsanlar onar onar bölünür, her on kişiden biri diğer dokuzunun emiri olur. On emir arasından birini yüz kişinin emiri (*emir-i sad*) yaparlar, geri kalanı onun emrine verirler. Aynı şekilde bin ve onbin kişilik gruplar oluşturulur. Bu şekilde bir kişiyi onbin kişinin emiri yaparlar. Ona *emir-i tümen* denir. Bir işi önce emir-i tümene havale ederler, o bin kişinin emirine havale eder, talimat sırasıyla on kişinin emirine kadar gider (Cüveyni, 2013: 89).

Moğolların askeri disiplini hakkında ilk bilgilere *Meng Ta pei lu* adlı eserde rastlanır. Eserde konu, *Askeri Yasa* başlığı altında sunulmuş ve meselenin hukuksal bir boyutu olduğuna işaret edilmiştir:

Büyük şehirleri zapt etmeden önce, çevredeki küçük şehirleri birer birer ele geçirip sakinlerini esaret altına alıp oradan sürerlerdi. Her süvari, on kişi yakalayıp getirmekle

görevliydi. Yakalanan esirlerden gece gündüz demeden çalıştırılarak şehirlerin dışındaki kanal, hendek gibi engellerin doldurulması ve wudung (mancınık) kurulmasında istifade edilirdi. Bu işte on binlerce kişiyi helak etmekten çekinmezler ve bu şekilde saldırıldığında hiçbir şehir ve sur uzun süre dayanamazdı... Düşmana karşı saldırı ve muharebe sırasında emre itaatsizlik ve ihmal gösteren kimse, hangi rütbe ve dereceden olursa olsun, ölüm cezasına çarptırılırdı. Şehir ele geçirildikten sonra, ganimet herkese taksim edilir, ganimet az olsa da her eşya türünden birer tanesi Cengiz Han'ın payı olur ve geri kalanları dağıtırdı (Hung, 2012: 72).

Peki, Moğolların Türkistan fütühatındaki stratejileri neydi? Moğol askeri teşkilatı hakkında önemli çalışmaları olan Timothy May'e göre stratejinin temeli psikolojik harbe dayanıyordu. Bu sayede fütühat coğrafyasının inanç anlamında çeşitli fraksiyonlara bölünerek çatışma ortamına sürüklenmiş olması iyi bir fırsattı. İnanç üzerinden yapılan propagandanın etkisinin, yaşanan şiddet olayları ile büyüyerek ilerlemesi ve henüz ulaşılmamış bölgelerde öncül bir yıkıma neden olması kaçınılmazdı. Timothy May bunu "tsunami etkisi"¹²³ olarak adlandırmaktadır. Aslında bu görüşü çok daha önce Denis Sinor dile getirmişti.¹²⁴

Moğollar bir şehri veya kaleyi almanın yolunun, direniş olmadan teslim olmaya ikna etmek olduğunu biliyorlardı. May, bu konuda bir de örnek veriyor:

Harezim İmparatorluğu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Buhara'da, Cuma camii 1220 yılının bir günü doldurulmuştu. Bölgeyi ele geçiren adamı dinlemek için toplanmışlardı. Küçük bir at üzerinde içeri giren yabancı minbere çıktı. Kıyafeti ve zırhı uzak bir ülkeden geldiğine işaret ediyordu. Dini liderlerin, doktorların, alimlerin ve diğer ünlü insanların izlediği bu garip savaşçı sonunda tercüman aracılığıyla konuştu: *Ey insanlar! Büyük günahlar işlediğiniz ve içinizdeki büyükleriniz bu günahların işlendiğini biliyorlar. Bana bu sözler için hangi kanıtları bulduğunuzu sorarsanız, delili benim Tanrı'nın cezası olduğumdur. Büyük günahlar işlememiş olsaydınız, Tanrı benim gibi bir ceza yollamazdı.*" (May, 2018: 1).

Başlangıçta yapılan katliam, sonraki eylem ve gelişmeler için kolaylaştırıcı bir etki yaratmıştı. Bazı Rus kronikçilere ve Cüzcani'ye göre Moğollar, fethettikleri her yerde yaşayan bir ruh bıraktılar. Onların katliamları genellikle kan arzusu ile yapılmamış; ancak çeşitli amaçlara hizmet etmekteydi: İlki, Moğol ordusunun arkasındaki düşmana gözdağı vermektir. İkincisi, yorulmadan fethedilen yerlerin, isyana yeltenmemesi için acı bir hatıranın her daim hatırlatılmasıydı (May, 2018: 2).

¹²³ Bkz. Timothy May, The Mongol Art of War and the Tsunami Strategy, *Golden Horde Civilization, Vol. 8*, ss. 31-38, Kazan, 2015.

¹²⁴ Bkz. Denis Sinor, On Mongol Strategy, *Proceedings of The Forth East Asian Altaistic Conference*. Edited by Ch'en Chich-hsien, Taipei, China. December, 1975, pp. 238-249.

3.1.2. Öğrenme Arzusu

Cengiz Han'ın yaşamının sonunda bile bir imparatorluk kurmuş olduğunu iddia etmek zordur; ama ordularını geri çektikleri için ele geçirdikleri topraklarla bir daha ilgilenmediklerini düşünmek de yanlış olacaktır. Tam tersine, Cengiz Han'ın mirası bu açıdan örneğin Büyük İskender, Attila, Timurlenk ve Napoleon'dan önemli ölçüde farklıdır. Cengiz'in batı ve orta Asya ile kuzey Çin'de yaşayanların itaatini sağlayan bir hanedan kurduğuna inandığı açıktır. Bozkır halklarından hiçbiri daha önce bu kadar geniş topraklara sahip olmamıştı ve Moğolların buraları yönetmek için yeni politikalar geliştirmesi gerekecekti. Bu politikaların ne olacağı kesin değildi, ama her şeyden önce Moğollar pratik zekâlı insanlardı ve başkalarından ders almaktan hiç gocunmazlardı (Marshall, 1996, s. 38).

İmparatorluğun asli şeklinin Ögedey devrinde belirlendiği anlaşılıyor. Çin ve Ortadoğu üzerinde kurulmaya başlanan hâkimiyetin, bu denli büyük bir alanı yönetme kabiliyetine sahip olmayı zorunlu kıldığı ortamda, eksikleri süratle tamamlanmasını da zorunlu kılmaktaydı. Eksikler, öğrenme yolu ile kapatılacaktı; ne var ki daha önceki bozkır devletlerinin düştüğü hataya düşmemek için de azami dikkat gerekiyordu. Çin'in geleneksel oyunlarına karşı en ufak bir dikkat kaybı, yok olmak anlamına gelebilirdi. Bu nedenle, Çin'e uzaktan temas etmiş, fakat onlar kadar medenileşmiş olan halklardan yararlanmak uygun olurdu. Bu nedenle Moğollar, Tienşan Dağları'nın doğusuna kadar uzanan toprakları işgal eden Uygurlar ve uzun bir zaman kuzey Çin'i yönetmiş olan Hitaylar gibi göçer kökenli toplumların yönetim deneyimlerinden yararlanmayı yeğlediler. Uygurların alfabetini ve ticaret hukukunu kendilerine uyarladıkları gibi, Hitaylardan da kelime dağarcığı, kavramlar ve kurumlar gibi soyut şeyleri aldılar (Marshall: aynı yer). Zira Cengizoğullarının başarısındaki en önemli faktör yabancılardan öğrenme merakıydı. Bu özelliklerinin askeri alanda öne çıktığı görülür. Kendi istihkâm birliklerini oluştururken Çin ve Müslüman dünyanın askeri bilgisini sahiplendiler. Biran (2007b, s. 73), denizden bu denli uzak bir milletin donanma bile kurmuş olmasını fevkalade olarak nitelemektedir. Biran ayrıca, tüm bunların öğrenme arzusunun ve pratik zekânın sonucu olduğuna işaret etmektedir:

Göçebe kültürü her şeyden biraz anlayan kişiler üretir ve her göçebe, bozkırda hayatta kalacak kadar becerilere sahiptir ama bunlar bir dünya imparatorluğunu yönetmeye yetmez. Bu yüzden Moğollar din, askeri teknoloji, dokuma, astronomi ya da tıp gibi her alanda her türlü uzmanı aradı ve bulduklarını da imparatorluğun her köşesinde değerlendirmeyi bildiler (Biran, 2007b, s. 74).

Asya'ya insan, düşünce ve meta akışı, büyük ölçüde Moğolların ne sevdiğine, neye ihtiyaç duyduğuna ve neyle ilgilendiğine göre belirlendi. Bilim adamı olarak ün kazanmış herkesten aynı amaçla yararlandıkları söylenemez. Örneğin İranlı astronomlar, kendileri ya da Çinli meslektaşları bilimsel alışveriş istediği için değil, Moğollar göğün alametlerini okuma konusunda ikinci bir fikir ve bakış açısına ihtiyaç duydukları için Çin'e götürülmüşlerdi (Allsen, 2001, s. 211).

Moğollardaki politik amaçlı öğrenme arzusunun ilk tezahürü henüz 1204 gibi erken bir tarihte Uygur¹²⁵ alfabesinin kabulü ile ortaya çıkmıştı. Uygurlar Moğol Hanlığı bürokrasisinin temelini atmışlardı (Hayton, 2015, s. 33) Cengiz, mağlup ettiği kabilelerin esirlerini dikkatli şekilde gözlemliyordu. Esirler arasında özellikle kıyafetleri ile dikkat çekenleri bizzat sorguluyordu. Savaşta efendisini kaybetmiş Uygur esirlerden birisi ile uzun bir sohbe dalar Cengiz, esirin elinde sıkıca tuttuğu mührün anlamını sorduğunda Uygur esir (Tatatonga)in verdiği cevap ile bir liderin sahip olması gereken ilk şeyin mühür olduğunu anladı ve kendisi için bir mühür hazırlatılmasını emretti. Uygur esiri ise danışmanları arasına kattığı gibi, oğullarına okuma yazma öğretmekle de görevlendirdi (Lamb, 2010, s. 69; Ögel, 2002, s. 153; Kalan, 2018, s. 2).

Barthold da yabancı danışmanlardan faydalanmayı tercih eden Cengiz Han'ın ilk danışmanlarının Müslüman tüccarlar olduğunu kaydeder. Bunlar aynı zamanda Sultan Muhammed'in neden olduğu Müslüman dünyası üzerine yapılan seferler sırasında da kendisine yardımcı olmuşlardı (Barthold, 2012, s. 159).

Öğrenme arzusunun sonucu olarak kültürlerarası temasların, Moğol egemenliğindeki Müslüman dünya üzerinde sanatsal alanda da etki yarattığı söylenebilir. Bunlar içinde özellikle resim sanatını belirtmek gerekir. Moğol egemenliği, Moğol öncesi iki Müslüman geleneğin bileşimine yol açtı: Bağdat'ta gelişen Bizans etkili üslup ve İran'da yaygın olan Selçuklu (Türk-İran) üslubu; her ikisi de Doğu Asya sanatıyla karşılaşmanın zenginliğini yaşadı. Moğol döneminde İran resmi üzerindeki Çin etkisi, özellikle Yuan ressamların geliştirdiği yeni mekân kavrayışlarını yansıtan manzara resimlerinde ama aynı zamanda motiflerde, simgelerde ve temalarda da görülür (Biran, 2007, s. 90).

¹²⁵ Cengiz Han'ın Naymanlar üzerine giriştiği sefer sırasında esir edilen Tatatonga'ya ilişkin bkz. MGT, 2016: 155; Uygurların Moğol devlet geleneği içindeki yerlerine ilişkin bkz. Özyetgin, 2009: ss. 441-458.

3.1.3. Doğal Koşullar

Bozkırda, bugün dahi kesin sınırlarını belirlemenin zor olduğu Moğolistan’da hangi bölgede hangi topluluğun yaşam sürdüğünü kestirmek de zordu. Uygurlar, IX. yüzyılda Kırgızlar tarafından yıkıldıklarından beri, bölgede güçlü bir devlet kurulmamıştı. Tatarlar, Keraitler, Moğollar, Merkitler, Naymanlar, Kongiratlar, Öngüt ve Kırgızlar bu boşluğu göreceli olarak dolduruyorlardı. Fakat bu bölünmüşlük huzur değil, aksine çatışma ortamını ve sosyal bunalımları beraberinde getirmişti. *“Böyle bir siyasi atmosferde şartlar, başarılı genç bir göçebenin bir kez yola çıktıktan sonra etrafında bir güç ve izleyici kitlesi oluşturması için yeterince elverişlidir”* (Morgan, 1986, s. 59). Zaten Moğolların manifesto kitabı olan Gizli Tarih’in anlatmaya çalıştığı hikâye de tam olarak budur. Cengiz Han da böylesi bir ortamda tarih sahnesine çıkmış ve adil bir yönetim ve bölüşüm vaad ederek var olan toplumsal koşullardan en fazla muzdarip olanları yanına çekmiştir (Somel, 2007, s. 2844).

Lamb (2010, s. 119), Cengiz ve Moğolların yükselişinde iki basamağın önemli etkisi olduğu düşünülmektedir. Birincisi, fethine çıkmak üzere olduğu Avrasya’da güçlü bir siyasi birlik bulunmamasıdır. Bozkırda, Çin’de ve Müslüman dünyada merkezi otorite mevcut değildi. Özellikle de Jinler ve Songlar gibi sağlam askeri ve ekonomik güç odaklarına rağmen, bunların birbirleriyle çekişiyor olması Moğollar açısından önemli bir avantajdı. Lamb’a göre Cengiz Han’ın İslam dünyasına saldırması da doğal koşullar içinde sunulması gereken bir meseledir. Yapay bir süreç gibi görünse de Otrar olayını doğal bir süreç gibi değerlendirmesini bilen Cengiz Han istediği koşullar oluşunca fırsatı kaçırmadı. Harold Lamb’a göre, bu yıllarda İslam’ın ve Şah’ın dünyası adeta uyuya kalmıştı:

Bir âlem ki, için için sefaletlerden muzdarip, servet yığılmış, halktan kopmuş yönetim, sefahat ve entrikaya terk edilmişti. İşlerin idaresi rüşvetçilere, kadınlar ve harem ağalarına terk edilmişti. İslam’ın merkezi olan Bağdat ile gerek siyasi ve gerekse de inanç bakımından ayrılık vardı¹²⁶ (Lamb, 2010, s. 120).

İkincisi ise bu devletlerin çoğunun büyük ölçüde göçebe, yerleşik olanların ise etnik bakımdan heterojen olmasıdır (Biran, 2007b, s. 26). En önemlisi de bu devletlerin kurucularının İç Asya kökenli halklar olmasıdır. Dolayısıyla bu halkların göçebe kültür

¹²⁶ Ermeni Tarihçi Korykoslu Hayton da bu konuya değinmiştir. Harezmi hakkında verdiği bilgiler arasında dinsizlerin ve eski ananevi dinlere inananların sayısının bir hayli fazla olduğundan bahsetmektedir (Hayton, 2015, s. 37).

normlarına benzer özellikleri vardı. İşte bu nedenle, başta zor kullanarak yerleşilen Türkistan bölgesinde Moğol egemenliğinin pekişmesi kolaylaştı.

Moğolların Harzemşahlar Devletini yıkmadan evvel Türkistandaki sosyal ve siyasal tansiyonu gayet iyi izledikleri görülmektedir. Esasen istedikleri doğal koşulların birer birer oluşması işlerini oldukça kolaylaştıracaktır. Bu nedenle, Karahitay kalıntısı üstüne konan Güçlük'ün Müslümanlara yönelik katliamı nedeniyle Moğollar kurtarıcı olarak görülmüşlerdi (Biran, 200, s. 53). Neticede Harzemşahlar sınırına dayanıldı.

3.1.4. Karizmatik Lider

Lider ve liderlik meselesi, sosyal psikolojinin en kapsamlı incelenen konularından biridir. Toplu halde yaşamak zorunda olan insanoğlu, doğaldır ki bir de lidere ihtiyaç duyar. Liderler toplumun ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayabilen kişiler olarak ortaya çıkarlar. Bu anlamda liderlerin rol ve işlevleri bakımından otoriter, liberal ve demokratik olmak üzere üç model altında varlık gösterdikleri bilinmektedir. Bunlardan hangisinin en ideal olduğu konusunda bugün dahi fikir birliği yoktur. Model içinde kısıtlanmaksızın, esnek olup koşullara uyabilen liderin, en iyi lider olduğu düşünülmektedir (Közleme, 2013, s. 239). İbn Haldun, liderin oluşumu için asabiyeti, devamı için ise adaleti zaruri görmektedir. Buna karşılık Machiavelli ise, liderliği elde etmede ve devamını sağlamada her yolun meşru olduğunu söylemektedir. Max Weber de en iyi lider tipi olarak, karizmatik lider tiplemesini öne çıkarmaktadır (Közleme, aynı yer).

Weber'e göre, tarihsel süreç içinde güç-otorite ilişkisinin ilk örneğini geleneksel otorite oluşturmaktadır. Bu otorite tipinin kaynağını gelenekler oluşturmaktadır. Liderin yönetimi gelenekler tarafından kabul görmekte ve uygulamaları ise keyfi ve kişisel olabilmektedir. Lider konumunda olan bu insanlar, otoritelerini miras yoluyla elde ederler. Bu insanların kutsal olduklarına inanılır. Geleneksel otoriteyi elinde tutan kişi, bir efendi olarak algılandığı için geleneksel otoritenin olduğu yerlerde kanunlar yerine efendilere itaat edilmektedir. Liderin altında çalışan görevliler resmi görevli değil fakat liderin kişisel hizmetçileridir. Geleneksel otoritenin olduğu toplumlarda efendinin verdiği emirlerin yerine getirilmelerinin koşulu, bu emirlerin geleneklerle uygun olmasına bağlıdır (Weber, 2017, s. 54).

Karizmatik otorite, geleneksel otoritenin olduğu tarihsel süreç içinde ele alınmaz. Meşruluğunu lider kişinin kişisel özelliklerinden, kutsallığından, kahramanlık gücünden alır. Toplumun meşruluğunu kabul ettiği karizmatik lidere olan bağlılığı tamdır. Bu bağlılık gelenekler ile karşıtlık oluşturabilir. Lidere olan bağlılıkta esas unsur karizmatik otoritenin olağanüstü kişisel özelliklerine olan inancın yüksek olmasıdır. Karizmatik otorite tipinin ortaya çıkmasında toplumsal koşullar önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle toplumun içine düştüğü kriz ve kargaşa dönemlerinde karizmatik otorite, toplumun kendisi tarafından yaratılır. Karizmatik liderlerde aranan özellikler, o liderin sosyal statü ve mesleki uzmanlık bilgisi ile ilgili değildir. Toplumun karizmatik liderden beklediği en önemli şeylerden biri kendilerine olan bağlılığın derecesidir (Weber, 2017, s. 96).

Weber'in "*Kutsal Hediye*" olarak adlandırdığı karizma kavramının erken Hıristiyanlık dönemine ait olduğu (2017, s. 49) tezinden hareketle, Moğolların Gizli Tarihi'ndeki babasız doğum mitinin aynı temel mantıkla bağlantılı olduğu görülür. Zira Hz. İsa da babasız olarak dünyaya gelmişti. Cengiz Han'ın büyük büyük annesi ve Moğolların kutsal annesi olarak bilinen Alan Goa da benzer şekilde (kutsal ışık vasıtasıyla) gebe kalmıştı (MGT, 2016, s. 7).

Weber'e göre karizmatik gücün geçerliliği, güce bağımlıların varlığı ile orantılıdır. Bu bağımlılık, eğer lider başarılarını kesintisiz sürdürürse, tapınma derecesine ulaşır (2017, s. 85). Kutsal kitabı ile bir süre sonra bizzat tanrılaştırılmaya başlanan Hz. İsa ile Cengiz Han arasında bir bağlantı kurulmak istenirse, Moğolların kutsal kitabının da esasen Yasa(k) olduğu sonucu çıkacaktır. Üstelik varlığından söz edilen ancak çok az kişinin gördüğü (?) bir kitap. Her ne kadar kaynaklarda inancı hakkında fazla malumat yoksa da Cengiz Han'ın hemen tüm Ortaçağ devletlerinde görüldüğü üzere inanç referansı bulunmaktaydı. Bu referans, özünde tüm dinlere eşit mesafede olmak üzerine temellenmişti. Weber'in (2018, s. 61) meşru bir düzenin dayanakları içinde saydığı gelenek, inanç ve Yasa(ma) Cengiz Han'ın idari anlamda bıraktığı en önemli mirasıydı.

Karizmatik otoritenin öncülü ve bir anlamda habercisi olan geleneksel otoritede güç ve iktidar kalıtım yolu ile elde edilirdi. Cengiz Han da bu şekilde bir tarihsel süreç içinden çıkmıştı. Babasının Moğolistan bozkırlarındaki önemli güç odaklarının birinin başında olduğunu biliyoruz. Ç. Dalai'nin meşhur eseri *Hamak Mongol Uls*'da Cengiz Han'ın yönetici bir aileden geldiği anlatılmaktadır. Yine aynı şekilde geleneksel otorite modelinde görülen liderin kutsallığı da belirgin bir şekilde ortaya konulmaktadır. Cengiz han'ın

geleneksel ve karizmatik otoritesinin manifesto kitabı olarak adlandırabileceğimiz Moğolların Gizli Tarihi (MGT) tam olarak bu konuyu işlemektedir. Eser, “*Cengiz Han’ın ceddi, yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir boz kurt idi, eşi beyaz bir dişi geyik idi.*” cümlesi ile başlamaktadır (MGT, 2016, s. 3). Görüldüğü üzere soyun kutsiyetine şüphe yoktur. İlerleyen kısımlarda, bu soydan gelenler ile sıradan halk arasındaki farka pek çok kez değinilerek, otoritenin bu aileye ait olduğu vurgulanmaktadır. Üstelik genetik özelliklerin de farklı olduğu yönünde bir vurgunun olduğunu da görmekteyiz. Zira Alan-Goa’yı hamile bırakan kişi ya da şeyin “*sarışın*” olduğuna dikkat çekilmektedir (MGT, 2016, s. 8).

Soyun tanrısallığı ile ilgili olarak İlhanlı devri tarihçilerinin tutumunu anlamak mümkün olmakla birlikte, Timur devri tarihçilerinden olan İbn Şehab’ın da eserinde¹²⁷ Cengiz Han ve babası Yesügey Bahadır’ın Müslümanmışçasına Allah’ın takdirini aldıkları şeklindeki yaklaşımından, Moğolluğun Timur devrinde de çok etkili bir politik unsur olduğuna işaretir (Leisi, 2018, s. 41).

Weber’de (2017, s. 87) soyun tanrısallığı meselesi karizmatik liderlik ile ilişkilendirilirken, bizzat Tanrının hükümleri ile kurulan otoritenin “geleneksel otorite” tipine girdiği belirtilmektedir. Dolayısıyla karizmatik otoritede din sınırlandırılmıştır. Bu açıdan, hem rasyonel ve özellikle bürokratik güce, hem de ataerkil, patrimonyal, feodal biçimiyle olsun geleneksel güce kesin olarak zıttır. Karizmatik otorite bu anlamda geleneksel otoriteye karşı, devrimci bir ruh barındırır. Cengiz Han’ın sağlam otoritesi karşısındaki tehlike olarak gördüğü Baş Şaman (Teb Tengger)’ı ortadan kaldırması (MGT, 2016, s. 167) da bununla açıklanmalıdır. Abdulkadir Yuvalı’ya göre de Cengiz Han’ın en büyük başarısı din ve devlet işlerini birbirine karıştırmamasındadır. Ne zaman ki, toplumsal etkinliklerinin tehlikeli boyuta ulaştığını anladı, o vakit şamanların yolunu kesti (Yuvalı, 2017, s. 31). El-Ömeri de eserinde (2014, s. 62) büyücülük yapmanın cezasının ölüm olduğu şeklindeki Yasa maddesini vermekle Cengiz Han’ın otorite anlayışına gönderme yapmaktadır.

Karizma konusunda Weber’in (2017, s. 85) dikkat çektiği şu nokta önemlidir: “*Eğer liderin karizmatik nitelikleri uzun süre görülmezse, halkının gözünde tanrısının ya da kahramanlık*

¹²⁷ İranlı tarihçi ve şair İbn Şehâb’ın ve onun 857/1453’de tamamlamış olduğu Câmî’u’t-tevârîh-i Hasenî adlı eserinin altıncı kısmının altıncı bölümü yakın zamanda bir doktora tezi olarak çalışılmıştır. Bkz. Mohsen Leisi, *Camiü’üt-Tevarih-i Haseni Adlı Eserin Moğollar ile İlgili Kısımının Tahlil-Tenkid ve Değerlendirilmesi*, Ege Üniv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2018.

güçlerinin onu terk ettiği düşüncesi oluşur. Eğer yönetimi altındakilere herhangi bir yarar sağlayamaz hale gelmişse, “kutsal hediye” işlevini kaybetmiş olur.” (Weber: aynı yer). Ne var ki Cengiz hiçbir zaman aşağılayıcı bir yenilgi almamıştı. Liderlik sicilinde dönemin beklentilerine aykırı hiçbir leke yoktu. Bilakis dönemin en büyük liderlerine aşağılayıcı yenilgiler tattırmıştı. Sicilinde hiçbir leke olmadığı gibi (en azından Moğollar açısından), her yeni zafer, göğün dünyayı fethetmekle görevlendirdiği kişi olduğu imajını güçlendiriyordu. Her şeyden çok Harzemşahlar’a karşı kazandığı eşi görülmemiş başarı, onun karizmaya ve ilahi lütfâ sahip olduğuna duyulan inancı pekiştirdi. Bu nedendir ki, yıktığı şaşalı devletlerin birkaç yüzyıl süren toparlanma ve yenilenme çabalarının günümüz siyasi haritasını belirleyecek şekilde geri dönmelerine neden oldu. Cengiz Han ve Moğolların varlığının dolaylı sonucu işte budur. Dahası, Weber’in Avrupa’nın doğusu olarak değerlendirdiği Ortaçağ şehirlerinin ne anlam ifade ettiğine de bakmak gerekiyor. Ona göre, Batılı şehirlerin özerk cemiyetleri ve demokratik kurumları ile Uzakdoğu’nun yağmacı, patrimoniyal İslami şehirleri arasındaki farka dikkat etmek gerekir. Batılı şehir, özerk loncaları ve bağımsız cemiyetleri ile Batı kapitalizminin beşiği iken, Doğulu şehir, yalnızca askeri bir istihkâm, yağmacı halifelerin patrimoniyal iktidarlarının mevkisiydi (Turner, 2014, s. 319). Bu açıdan bakıldığında Moğol saldırılarının yıktığı şeyin şehir hayatı olmadığı sonucu ortaya çıkar. Nihayetinde mesele kimin hangi açıdan baktığı ile ilgilidir.

Biran’a göre (2007b, s. 92) karizma iç ve dış siyasetteki diplomasi yeteneği ile doğrudan ilgilidir. Moğolistan’ın birleştirilmesi sırasında görüldüğü gibi, Cengiz Han yalnızca büyük bir asker ve son derece açık fikirli bir kişi değil, aynı zamanda eşsiz bir siyasi liderdi (Vernadsky, 2015, s.62). Örneğin hasımları arasındaki etnik, dini ve siyasi çatışmalardan ustaca yararlandı; tebaasının desteğini kazanmak için iki güçlü grubu, din adamlarını ve tüccarları kullandı. Yetenekli insanları bulup, soyu ya da önceki statüsü ne olursa olsun terfi ettirdi. Bu bakımdan, kurduğu devlet, meritokrasinin¹²⁸ en iyi işlediği devlettir.

¹²⁸ Liyakat (Meritokrasi) kelime olarak ilk defa Britanyalı Sosyolog Michale Young’ın hiciv tarzındaki eseri olan “Rise of Meritocracy” (Meritokrasinin Yükselişi)’de geçmektedir. Bu kelime Latince meritum ile Yunanca kratein kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Meritum, yeterli ve değer anlamına; krotastan üreyen krasi ise güç, etki ve kuvvet anlamlarına gelmektedir. Kelimeler birleşince ortaya çıkan kelime ise, toplumda değerlerin, seçkinlerin güçlü ve etkili olmasını savunan bir görüşün adı olup, dolayısıyla üst kademelerde zekâ, çalışkanlık ve diğer mesleki hüneleri bulunan kişilere yer verilmesi anlamına gelmektedir (Yıldırım, 2013: 360).

Cengiz, kısa zamanda kazandığı büyük başarılarla rağmen mütevazı bir kişilik yapısına da sahipti. En büyük kusuru okuma-yazma bilmemektir. Belki de sırf bu yüzden mütevazı olmak zorundaydı. Weatherford (2019, s. 190) Ch'ang Ch'un'un Cengiz hakkındaki kişilik tahlilleri oldukça kıymetlidir:

Fikirleri sade, açık, bilgili ve sağduyuluydu. Düşmanlarının yenilgilerini kendi üstün becerilerinden ziyade, onların beceriksizliğine bağlamıştır. Topladığı çok büyük zenginlik ve güce rağmen sade bir yaşam sürmeye devam etmiştir. İnekleri otlatanlarla, atları besleyenlerle aynı giysileri giyiyor, aynı yemekleri yiyordu. Lüksten nefret ediyor, orta bir yol izliyordu. Tebaasına çocukları gibi davranıyor, kökenleri ne olursa olsun yetenekli adamlara kardeşleri gibi görüyordu. Görevlileriyle olan ilişkilerini samimiyet ve saygı üstüne kurmuştu (Weatherford, 2019, s. 190).

Ölümünden sonraki iktidar değişikliğini sorunsuzca halletmek için bir varis atamanın önemini biliyordu. Zaten bunun için en akıllıca seçimi yaptı. Ögedey yalnızca iyi bir asker değil, anlık kararlar alabilme ve yönetebilme kabiliyeti ile din ve hukuk alanlarında sistematik politikalar geliştirebilecek yeteneklere de sahipti. Bu yönüyle Michal Biran'a göre Moğol başarısının başlıca nedeni bizzat Cengiz Han'ın kendisiydi (2007b, s. 92). Bu nedendir ki Asya ve hatta Avrupalı milletlerin bile bir şekilde Cengiz Han ile bir akrabalık bağı kurma girişiminde olduğu görülür. Örneğin Cengiz'in Kazaklığı konusunda ilginç bir millileştirme girişimi vardır. Dahası Cengiz'in tüm atalarının Kazak adı taşıdığına varan çılgın etimolojik¹²⁹ yaklaşımlar olduğunu görüyoruz. Kazak tarihçi Kalibek Daniyarov, Cengiz'in kabilesi olan Kıyatlar ile bugün Kazakistanda yaşayan Kıyat Türklerinin aynı boy olduğunu ve bunların aslında Oğuz Han¹³⁰ soyundan geldiğini (Biran, 2007, s. 134) iddia eder. Bu görüşün daha önce Z. V. Togan tarafından ortaya atılmış olduğunu biliyoruz.¹³¹

Cengiz Han'ın karizmatik liderlik figürü olarak, pek çok açmazları ile birlikte kullanılmış olduğuna dikkat etmek için bu konuyu Michal Biran'ın mükemmel tespitiyle sonlandırıyoruz:

Modern açmazlara ve manipülasyonlara rağmen, modern öncesi Müslüman dünyada Cengiz'in önemli ve çok-yönlü rolü yok sayılmamalıdır. Müslüman topraklarını yerle bir

¹²⁹ Buna benzer ilginç fakat isnatsız iddialardan birisi Aleksandr Zinukhov'un Tsingiskhan- Syn Isaaka Kievskovo (Cengiz Han- Kievli İshak'ın Oğlu) adlı çalışmasında ortaya atılmıştır. Cengiz'in babası Yesugey ile İshak adı arasında bir bağlantı kurularak Cengiz'in Hazarların soyundan bir Yahudi olduğu sonucuna varılmıştır. Bkz. Biran: 2007: 134.

¹³⁰ Gömeç'e (2018, s. 408) Çingiz-namelerin yazılma nedeni Moğolların, sayıca kendilerin çok daha kalabalık olan Türkler ile birlikte uyum içinde varlık sürdürebilmektir. Bu anlatıların ortak özelliği soyun bir şekilde Oğuz Han'a dayandırılmasıdır.

¹³¹ Cengiz Han'ın Türklüğü ile ilgili tartışmalar için bkz. Z.V. Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941, ss. 6-20.

eden kâfir, Allah'ın yakın dostu, birçok Müslüman hanedanın atası, başka birçok hanedanın meşruiyet kaynağı, Orta Asya'da siyasal ve toplumsal düzenin atası gibi roller üstlendi. Hz. Muhammed sonrası dünyada bu kadar önem kazanan ya da Müslüman tarih ve destan literatüründe bu kadar geniş yer verilen başka bir gayri Müslim düşünmek zordur. Cengiz Han'ın eşsiz kariyeri ve kalıcı mirası hem Müslüman literatürde hem de Müslüman dünyayı kuranlar silsilesinde ona onurlu bir yer kazandırdı (2007b, s. 135).

3.2. MOĞOL FÜTUHATININ SONUÇLARI

3.2.1. Siyasi Sonuçlar

Moğol işgalinden yaklaşık yarım asır önce Türkistan çevresinde önemli değişiklikler olmaya başlamıştı. 936'da Çin'in kuzeyini ele geçiren ve burada Liao hanedanlığını kuran Hitaylar, bu bölgeye 1123 yılında yeni gelen, Mançuların ataları Tunguzlardan olan Cürcenler tarafından sürüldüler (Barthold, 2006, s. 108).

Uzun süre Çinliler arasında yaşadıklarından Hitayların Çinlilerden çok etkilendikleri ve atalarının erdemlerini kaybettikleri ileri sürülür (Roux, 2014, s. 255). Kin hanedanı adını alan Cürcenler'e bağlı yaşamak istemedikleri için Tarım Havzası'nın kuzeyine gelerek Uygurlara komşu olurlar. Ancak Kaşgar Hanı tarafından yenilgiye uğrayınca patlamaya hazır serseri mayın gibi (Roux, 2014, aynı yer) etrafa dağıldılar. Yehlü Taşı'nın liderliğinde bir araya geldikten sonra Karahanlıları tarihten silip, güçlü bir devlet olarak yeniden dirildiler. Duruma müdahale etmek zorunda kalan Büyük Selçuklu hükümdarı Sencer Semerkant yakınlarındaki Katvan bozkırında yapılan savaşı kaybetti. Böylece İran istikametinde göçe başlayan Oğuzlar (Türkmenler), kendi ecdatları olan Sencer'i esir edecek kadar ileri gitmişlerdi (Sevim-Merçil, 2014, s. 281). Bu esnada Sencer'in ordusunda ona bağlı bir komutan olan Atsız, kuracağı Harzemşahlar devletinin temellerini atıyordu. Ne gariptir ki bazı taşkınlıklarına göz yumduğu Oğuzlar, kendi devleti için de büyük bir sıkıntı yaratacakdı.

İranilere galip gelen Turanilerin kurmuş olduğu Selçuklu İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilirken Orta Asya'nın iki hâkim gücü olan Karahitaylar ve Harzemşahlar yükseliyordu. Fakat tarih bu kez bir başka Turani, Temuçin'e yol verecektir.

Moğol fütuhatının getirdiği yıkımın paradoksal sonuçları olduğu açıktır. Üstelik bu sonuçların en belirgin olduğu bölgeler Maverâünnehir ve Harezm'dir. Moğol fetihlerinin medeni dünya yönünde ilerlediği düşünülürse, bu dünya ile kurulacak bağın en hassas

noktasında bu bölgeler bulunuyordu. Buranın hızla onarılması gerekiyordu. Ne var ki burada denetimden çıkabilecek bir gücün yaratacağı tehlike de hesaba katılmıştı. Bölgedeki idari yapının adı her ne kadar Çağatay Hanlığı olsa da ömrünün yarısını gayri resmi yaşadığı açıktır.

Çağataylar devri Orta Asya'nın dışında konuşlanmış olan devletlerin birbirleri ile kurdukları ya da kuracakları iletişim ağının merkezinde yer alıyordu. Barthold'a göre, Büyük Hanlık (Karakorum)'ın Türkistan üzerindeki siyasi hâkimiyetinin sona erdiği dönem, esasen hem İmparatorluğun zirvesi hem de çöküşü olan Kubilay devridir. Ancak Türkistan'da yaşanacak olan bu siyasi değişimin yolunu Çağatay ailesi değil, Ögedey ailesi açacaktır. Bu başarı bireysel olarak Kaydu'ya aittir (Barthold, 2017, s. 521).

3.2.1.1. İktidar ve Yönetim

Moğol ırkıdan olan Karahitaylar (Grousset, 2015, s. 179) işgal ettikleri yerlerin prenslerini tahttan indirmezler ve yöneticileri de görevden almazlardı. Kendilerine az çok bağlı olmak koşulu ile müttefiklerinden ve bağlaşıklarından vergi almak ve onurlandırılmakla yetinirlerdi. Vergilerin de Çin'deki gibi, evlerin dış görünümüne göre alındığı bilinmektedir (Grousset: 2015, s.179). Çince resmi dil olmakla beraber, taşınmaz mallardan vergi alırlardı. Bu vergi Barthold'un belirttiği üzere XX. Yüzyıla kadar yürürlükte kalmıştır (Barthold, 2018, s. 275; Roux, 2014, s. 258).

Hükümdarları “*evrensel han*” (Roux, 2014, s. 255), “*Cihan İmparatoru*” (Grousset, 2015, s. 179) ya da “*Hanlar Hanı*” (Cüveyni, 2013, s. 308) anlamına gelen “*Gur Han*” unvanını kullanırdı. Temelini Çin yönetim geleneğinden alan ve “Göğün Oğlu” olarak ülkeyi yöneten Gürhanların hâkimiyet anlayışının ardında yine *Tanrı* bulunuyordu. Karahitay yöneticileri, Hristiyanlık dinine karşı hoşgörülü davranmışlar ve bu dine daha önce olmadığı kadar yayılma fırsatı tanımışlardı. Budist oldukları için (Taşağıl, 2001, s. 416) doğal olarak Budizm'i korumuşlar ve Kayalık'ta XII. Yüzyıl ortalarında manastır toplulukları ya da laik topluluklar kurmuşlardır. Müslümanlar bu dönemde aşağılanmış hissetseler de üst düzey yönetici kadrolara da tırmanmayı bilmişlerdi. İslamiyet'e karşı alenen saldırılar, Naymanlı bir Hristiyan olan Güçlüg'ün Cengiz Han'dan kaçarken Karahitay hanına sığınıp kızı ile evlenmesi ve yönetimi ele geçirmesiyle başlamıştı. Özellikle Kaşgar Müslümanları, yapılan baskı ve zulüm neticesinde Cengiz Han tarafından kurtarılmayı bekleyecek kadar çaresiz

durumdaydılar. Nitekim Moğolların gelişi Allah'ın bir lütfu olarak değerlendirildi (Hitchins, 2002, s. 7).

Devlet idaresinde Yehlü ve Hsiao adlı iki aile büyük rol oynamıştır. Beş hükümdardan ikisinin kadın olması ilgi çekicidir ve kadınların toplumda önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir (Taşağıl, 2001, s. 416). Diğer göçebelerin aksine, aileleri için zeamet ve haslar ihdas etmemişlerdir. Bu da herhalde Çin idari fikirlerinin devamı olduğunun kanıtı niteliğindedir (Grousset, 2015, s. 179).

Barthold'un (2018, s. 278) "medeni göçebeler" adını verdiği Karahitaylar, Çin'de olduğu gibi ocak başı vergi usulünü uyguluyorlardı. Gürhanlar hiçkimseye yurt dağıtmıyor ve hiçkimsenin 100'den fazla asker beslemesine izin vermiyorlardı. Fakat yine de devlet idaresinde birlik tam olarak sağlanamamıştı. Daha sonraki dönemlerde Altınorda Devletinde de görüleceği üzere, Karahitaylarda da üç dereceli bağlılık ilkesinin izlerine rastlanmaktadır. Pek çok yerde yerel hükümdarların (Sadrlar) yanı sıra Gürhan'ın daimî temsilcileri vardı. Yani yerli halk kendi hükümdarına, o, daimî temsilciye, temsilci ise Gürhan'a bağlı idi. Yine tıpkı Moskova Knezinin Altınorda hanına götürdüğü gibi, sadrlar da Gürhan'a vergiyi bizzat kendileri götürüyordu (Barthold, 2018, s. 278).

Sencer, Putperest ve Çinlileşmiş Moğol kökenli Karahitaylar karşısında halefsiz ölmüştü. İran bölgesinde açılan boşluğu Harzemşahlar doldurmuştu. İktidar ve idari yapısı incelendiğinde Harzemşahlar Devleti'nin Ortaçağ Türk- İslâm devletlerinde olan unsurların tamamını taşıdığı görülür. Köprülü'nün de belirttiği gibi, bu devlet tipi, Abbasilerin ilk yıllarında oluşmuş ve kısmen de Bizans, ziyadesiyle Sasani özelliği gösterdiği gibi, Arap-İslâm unsurları ile bölgelere göre mahalli özellikler de taşır.¹³² Ortaçağ İslâm devletlerinin müşterek karakterlerini bu yönetim şeklinin benzerliğinden hareketle ortaya koyabiliriz. Şüphesiz ki, Türkler de bu yönetim şekline kendilerinden birçok özellik katmışlardır (Gürbüz, 2005, s. 13).

Bu iktidar modelinde devleti yöneten esasen hükümdar ve ailesidir. Klasik görevleri arasında, tebasının güvenliğini, huzurunu sağlamak ve adaleti tesis etmek bulunur. Bunların sağlanabilmesi için de kurumsallaşmaya geçilmiş olmalıdır. Buna karşılık halkın da devlete

¹³² Detaylı bilgi için bkz. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", .A, C:V/I, s.277.

karşı görevleri ve ödevleri vardır. Bunların başında itaat ve vergi verme gelir. Bu sayılanlar Ortaçağ İslam devletlerinin genel özellikleri ile yaygındır (Gürbüz, 2005, s. 13).

Harzemşahlar Devleti, içinden çıktığı Selçuklu Devleti'nin genel özelliklerini taşısa da Selçuklu iktidarı sırasında bile kendine has bir yapıya sahiplerdi. Harezmi'yi yöneten Selçuklu valileri öteden beri Harzemşah ünvanını kullanıyorlardı. Gerek etnik köken gerekse de coğrafi karakteri nedeniyle Harezmi nev'i şahsına münhasıran varlık göstermişti. Daima zengin, soylu bir aristokrat ailesince yönetilmişti. Bu nedenle devlet el değiştirse bile uygulanan sosyal ve ekonomik politikaların pek değişmediği görülür (Gürbüz, 2005, s. 14).

Nizamülmülk Siyasetnâme'sinde; *“Allah her asır ve zamanda halkın içinden birini padişahlık sanatları ile övülmüş ve süslenmiş kılar. Dünyanın işlerinden ve kulların huzurundan onu sorumlu tutar”* (Nizamülmülk, 1995, s. 28) demektedir. Bu ifadeler hâkimiyet anlayışının kaynağını ve içeriğini çok net bir şekilde açıklamaktadır. Harzemşahlar için de geçerli olan bu hâkimiyet anlayışına göre, hükümdarlığın kaynağı Tanrı'dır.

Gürbüz'e göre (2005, s. 18) Harzemşahlar'ın kullandıkları unvan ve lâkaplar onların hâkimiyet anlayışını ifade ediyordu. “Zillullahi fi'l-arz”, hükümdarın Allah'ın gölgesi olduğuna ve onun cihan hâkimi olduğuna karşılık gelir. “Hüdavend-i Cihân” (Cihanın sahibi), “Tâcü'l-İslâm ve'l- Müslimîn” (İslâm'ın ve Müslümanlar'ın tâcı), “Emîrü'l-Mü'minin” (Mü'minler'in Emîri), “Pâdişâh-ı benî Âdem” (Ademoğulları'nın Hükümdarı). İskender-i Sani (İkinci İskender) unvanını da kullandığını gördüğümüz Alaaddin Harzemşah, beş nöbeti meliklere ve tabi hükümdarlara tahsis ederek şahsı için günde iki defa (güneş doğarken ve batarken) çalınmak üzere “Zülkarneyn nöbeti” ihdas etmişti (Kafesoğlu, 1999, s. 368). Unvan ve lakapların ifade ettiği şey esasen tüm büyük Ortaçağ devletlerinin cihan hâkimiyeti mefkûresinden başka bir şey değildir.

Türk hâkimiyet mefkûresine göre devlet, hanedan üyelerinin ortak malıdır. Hanedan ailesi, hükümdarla kurduğu bağ nedeniyle kutsaldır (Ögel, 1979, s. 229). Ne var ki Türk hâkimiyet anlayışında da hükümdarın ölümünden sonra varisin nasıl belirleneceği hususu açık değildir. Hanedanın hükümdar ile akrabalığı olan bütün erkek üyelerinin iktidarı ele geçirmek gibi bir hakkı olduğu düşünülse de genellikle seçilecek kişi hükümdarın erkek evlatlarından biri olur. Ama bu da kardeşler arasındaki uzun süreli ve yıpratıcı savaşların yaşanmasına engel değildir. Bunun iki önemli sonucu olmaktadır. Ya devlet, çatışmalardan yorgun düşerek

yıkılır, ya da hükümdar adaylarından en güçlü olan kazandığı için, daha güçlü bir iktidarla yola devam edilirdi (Gürbüz, 2005, s. 23).

Ortaçağ devletlerinin genelinde görüldüğü üzere, Harzemşahlar'da da hükümdar sağlığında veliahdını tayin ediyordu. Sultan aynı zamanda veliahdı değiştirme yetkisine de sahipti. Nitekim Sultan Alâeddin Muhammed önce oğullarından Uzlağşâh'ı veliaht tayin etmiş daha sonra bu kararını değiştirmişti. Üstelik Uzlağşâh, sultanın en küçük oğlu idi. Görüldüğü üzere en büyük şehzâdenin veliaht olacağına dair de bir kural yoktu (Gürbüz, 2005, s. 26). Muhammed Harzemşah fazlasıyla annesi Terken Hatun'un etkisinde kalmış ve Uzlağşâh'ı kendisinden sonraki veliahd olarak belirlemişti. Uzlağşâh'ın annesi, Terken Hatun gibi Kanklı-Kıpçak Türklerindendi. Alâeddin Muhammed, Abeskûn Adası'nda son günlerini yaşarken (Taneri, 1993, s. 248), bu kez oğlu Celaleddin'i veliahd tayin ettikten sonra öldü. Celaleddin¹³³ veliahd ilan edildiğini bildirirse de Uzlağşâh taraftarlarınca öldürülmek istendi. Yanındaki az sayıda askeriyle Horasan'a kaçan Celaleddin, Moğol saldırılarını durdurmak için geri döndüyse de yine tutunamadı. Hindistan, Irak, İran, Gürcistan civarında sürekli olarak savaştı. Sonunda Güneydoğu Anadolu'da sarp dağları aşarken yerel halktan birisi tarafından öldürüldü (Taneri, aynı yer).

Asırlardır Türk İslam kültür dairesi içinde, çevresine görece üstün bir medeniyetin yaşadığı Türkistan bölgesinde yönetim köklü şekilde değişiyordu. Bütün dinlere eşit mesafede olsalar da esasen kitabi dinlere ilgi duymayan Cengiz Han ve Moğolların katı bozkır göçebe kültür dairesine giriliyordu.

Moğol devlet geleneğinde, tıpkı Türklerde olduğu gibi, şehzadeler belli bir eğitimden geçtikten sonra tahta çıkıyorlardı. Kağanın erkek çocukları idarecilik pratiğine sahip olmak için güvenilir bir komutanın ya da sivil bürokratin yanında eğitime tabi tutulurlardı. Bunlara Selçuklularda "Atabey", Osmanlılarda "Lala" deniliyordu. Moğollar arasındaki adı ise "Atalık-Ata" olarak biliniyordu (Biol, 1991, s. 48).

Moğol şehzadeler her ne kadar iyi bir eğitimden geçiyorlarsa da tahta oturmak için bu en önemli koşul sayılmıyordu. Ölen kağanın yerine kimin geçeceği meselesi karmaşık bir konuydu ve genellikle içinden çıkılmaz bir hale dönüşüyordu. Bu nedenle geçici çözümler

¹³³ Türkçe adı Mengübirti olup, Mengü (Sonsuz, Tanrı) ve birti (verdi)= Tanrıverdi anlamındadır. Bkz. Turan, 1993, s. 363.

aranıyor ve kağan seçilinceye kadar naipler ülkeyi yönetiyorlardı. Bunlar genellikle ölen Kağanın eşleri oluyordu. Kağanın seçimine genellikle Kurultay¹³⁴ karar veriyordu.¹³⁵ Kurultayda eski kağanın vasiyeti dikkate alınıyordu, ama bu da tek başına yeterli değildi. Esasen başa geçen yeni kağanın koltuğu da garanti altında değildi. Çünkü Moğol devlet geleneğinde vurgu, Yasak'a bağlılığa yapılıyordu. Buna aykırı hareket eden kağan bile olsa öldürülebiliyordu. Tarmaşirin'in sonu da bu şekilde olmuştur. İbn Battuta, olayı şöyle anlatır:

Halkın Bozan'a biat ile Tarmaşirin'i halletmesi, Tarmaşirin'in Cengiz kanun ve nizamlarına muhalif hareketidir. Cengiz Han "Yasa" namı ile bir kanunname telif etmiş idi. Bu kitabın ahkâmına muhalif hareket eden hükümdarların halli onlara vacibdir. Kanunnamenin cümle ahkâmından olarak senede bir defa toplanılır ve bugüne Toy denirdi. Etraf memleketlerden Cengiz Han evladı ile ümera geldiği gibi, hatunlar ve kübera-yi asakir dahi hazır bulunurdu. Eğer hükümdarları iş bu kanun ahkâmından birini bozmuş, değiştirmiş ise bütün millet hükümdara yaklaşarak – şunu bozdun, bunu değiştirdin, şöyle yaptın; binaenaleyh katlin vacib oldu diye elinden tutulup, saltanat makamından indirilir ve Cengiz Han evladından diğer birini oturturlardı... (İbn Battuta, 2015, s. 282).

Tarihte Cengiz'in kurduğu hâkimiyet Moğol Devleti veya Batı araştırmalarında kabul edildiği gibi Moğol İmparatorluğu adıyla bilinmektedir. Etrafına topladığı bütün göçebe boy ve halkların birleştirilmesiyle meydana gelen Moğol Devleti'nin temeli askeri disipline dayanmaktadır. Devletin başında bulunan kimseye *han* veya *kağan* denilmiş ve Kurultay adı verilen en büyük mecliste seçilmiştir. Devlet, han sülalesinin mülkü sayılmış ve bu mülk, han tarafından sülalenin erkek mensuplarına miras ve tımar olarak verilmiştir. Cengiz hayattayken devletini dört oğlu arasında taksim etmişti (MGT, 2016, s. 161; Cüveyni, 2013, s. 96).

Han unvanını aldıktan sonra devletin yönetim teşkilatını, eski Türk devlet sistemine göre düzenleyen Cengiz, bunu ardıllarına bıraktığı en önemli mirası saymıştır. Üst düzey yöneticiler ile ordu komutanlarına, derin bir sorgulama ve güven telkininden sonra görev

¹³⁴ Moğol devlet teşkilatının şüphesiz en önemli organı kurultaydır. Türkçede "kengeş meclisi" adı verilirdi. Bu meclis bir çeşit müzakere ve danışma görevi görür. Kurultaya, Cengiz Han devletinde yalnızca devletin kurucuları ile hanedan üyeleri ve noyanlar katılırken, Türk devletlerinde halkı temsilen seçilen ihtiyar heyeti de katılırdı. Barthold'un, Türkleri demokrat ve Moğolları aristokrat bulması esasen yerinde bir tespittir (Nurettin Birol, İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991, s. 55).

¹³⁵ Kurultayın verdiği kararın onanması için tüm hanedan üyelerinin katılımı gerekiyordu. Ne var ki bu kurultaylarda da usulsüzlükler yapıldığı oluyordu. Nitekim saltanatın Ögedey ve Tuli aileleri arasında el değiştirmesinde de benzer bir problem yaşanmıştır.

vermiştir.¹³⁶Zaten Cengiz Han'ın iktidara efsanevi yürüyüşünün öyküsü sonsuz bir sadakat ve ihanet sarmalıdır (Marshall, 1996, s. 14). Bu olaylar dünya tarihinin en ünlü isimlerinden birinin kişiliğini de gün yüzüne çıkarıyor. Yaşadığı acı deneyimler ne yakın akrabalarına ne de boylara güvenebileceğini öğretmişti. Çünkü amcalarıyla kardeşleri bile ona karşı düşmanla iş birliği yapmışlardı (Marshall, 1996, s. 15).

Spuler, Moğol İmparatorluğu'nda hâkimiyetin kalıtım yoluyla aktarıldığına dikkat çekerken, aynı anneden olan çocukların tamamının tahta aday olabildiğini belirtir. Üstelik taht için kız çocuklar da aday gösterilebiliyordu (Spuler, 2011, s. 281).

Moğol sosyal ve siyasi dünyasına dair raporlarını yayınlayan Carpini de veraset anlayışı hakkında birtakım bilgiler paylaşmaktadır. Ona göre, Moğollarda tüm mülk hana aitti. Şehzadeler de hanlar gibi hâkimiyeti altında yaşayanların üzerinde mutlak hâkimdiler. Ülkede yaşayan halk ister Moğol olsun ister başka bir milletten olsun, tamamı şehzadelerin malı durumundaydı (Carpini, 2001, s. 68).

XIII. yüzyılın başında Moğolların batısında Türkistan ve Maverâünnehir'i kapsayan Harzemşahlar bulunuyordu. Türkistan ve Maverâünnehir'in ilmi, iktisadi, içtimai ve dini yönlerden en canlı kültür yörelerinden biri olması Cengiz'in ilgisini çekmiştir. Bu nedenle temasa geçerek ticaret ve dostluk anlaşması için elçiler göndermiştir. Ama Harzemşahlar Devleti'ne gönderilen elçilerin bazıları aşağılanmış ve bazılarıysa öldürülmüştü. Otrar Valisi İnalçık'ın ticaret kervanına yaptıklarından sonra başlayan üç yıllık süreç, tüm Orta Asya'nın Moğol egemenliğine girmesiyle sonuçlanmıştır.

İmparatorluk büyüdükçe yönetim kademelerinde görev alacak uzmanlara ihtiyaç artıyordu. Çünkü büyümekte olan imparatorluğun ekonomisi buna zorluyordu. İhtiyaç duyulan uzmanlar Uygur, İranlı ve Çinli memurlar arasından seçildi. Cengiz Han döneminde Moğolların hizmetine giren Çinli Yehlü-Çutsai Moğol devletini ayağa kaldıranlardan biridir. Ayrıca Fars dili ve kültürüne hâkimiyeti ile bilinen Türk asıllı Mahmut Yalavaç da Cengiz Han'ın en önemli ekonomi ve kültür danışmanları arasına girmiştir. Esasen İlhanlılarda daha karakteristik bir yapı arz eden vezirlik müessesesinin de ilk olarak Çağatay Hanlığı bünyesinde oluşturulduğunu belirtmemiz gerekir. Çağatay Hanlığı, tezimizin belirgin

¹³⁶ Cengiz Han'ın kişilik tahlili ve güven kıstasına verdiği önem hakkında bkz. Bilen Yılmaz (2018), Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'a Atfedilen Güven ve Sadakat Vurgusu, *Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ss. 1571-1578, Ulanbatur.

kapsama alanlarından biridir. Uzun süre Büyük Hanlık'ın hegemonyasından çıkamayan Çağatayların özellikle de doğu bölgesinde münhasıran bir yapı arz ettiğini söylemek güçtür. Ne var ki batı kısmı için durum farklıdır. Müslüman ve yerleşik yaşam biçiminin ağırlıkta olduğu bu kısımda idari dönüşüm kaçınılmaz oldu.

Çağatay (1227-1242), Kara Hülagü (1242-1246) ve Organa Hatun (1251-1261)'un vezirliğini Otrarlı bir Türk olan Habeş Amid yapmıştır. Vezir Habeş Amid'in oğulları Çağatay'ın şehzadeleri ile birlikte yetişmişlerdi. Mustafa Kafalı'ya göre bu durum vezirlik makamının değerini gösteriyordu; zira Moğollar kendi aristokrasilerinin dışındakilere itibar etmezlerdi (Kafalı, 2005, s. 55). Ama yine de Moğol aristokrasisi vezirlik makamının da üstündeydi. Ankbayar Danuu, tayin ve güncel işlerinden başlayarak azl ve idamına kadar her adımında Moğol umera kontrolü altında olan Vezaret müessesesinin, yalnızca maliye hayatında ağırlığını hissettirebildiğini belirtmiştir (Danuu, 2016, s. 369).

Vezirlik makamında olduğu gibi, idari yapının da hemen her basamağında Moğol olmayan memurların görev alması, idari yapının fütuhatla paralellik arzettiğine işarettir. Türkistan'daki Çağatay ve Kaydu yönetim merkezinde çok sayıda Çinli doktor, astrolog, ekonomist ve din bilgini görev almıştı. Nitekim Cengşi (1335-1337) de ordusuna Avrupalı doktorlar ve Çinli askeri uzmanları yerleştirmişti (Biran, 2007b, s. 29).

Moğol Devleti'nin bütçesini, Moğol kavmi vergi vermediğinden, idaresi altındaki toprakların gelirleri ve fetih ganimetleri oluşturuyordu (Vernadsky, 2015, s. 134). Bu yüzden, işgal edilen topraklardan gelirlerin ve haberlerin merkeze hızlı ve güvenli bir şekilde ulaşması için *yam*¹³⁷ teşkilatı kurulmuştur (Cüveyni, 2013, s. 90). Yam sayesinde Han, devletin her köşesinden haberdar olmuştur.

Cengiz, fetihlerini genişlettiği oranda, Yam teşkilatını da geliştirdi. Lamb'a göre, Yam, başlangıçta tamamen askeri bir teşkilattı. Ordunun kat edeceği yol üzerindeki düzenli mesafeler arasına daimî kamplar kuruldu. Bunlardan her birisinde bir sürü hayvan, bu hayvanlara bakmak için bazı görevliler ve bu görevlileri korumak için de birkaç asker bırakıldı. Bu küçük karakollar, birkaç yurttan kışlık samanı ve arpa topbalarını içeren bir

¹³⁷ İlk olarak, 1221 senesinde Moğolistan ve Türkistan'ı bağlayan posta yamalarının kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Altay Dağları geçidi için veliaht Ögedey yol yaptırmış, Tanrı Dağları'nın arka etek geçidi için de şehzade Çağatay 48 tane ahşap köprü inşa ettirmişti ki buradan iki araba rahatça geçebilmekteydi (Lin Chen-Nan, 1975: 27).

ambardan ibaretti. Birbirlerinden tahminen 150 kilometre uzaktaydılar (Lamb, 2010, s. 172). Harold Lamb, Yam konusunda şu bilgileri veriyor:

Yam, aynı zamanda hem haber ve hem de eşya nakliye vasıtasıydı. Meçhul mntikalardan gelen yolcuların Gobi'deki Moğollara ulaşmasına yardım ederdi. Kuru suratlı Yahudiler, yüklü arabalarını ve eşeklerini sevk ediyorlardı; sarı benizli, dört köşe çeneli Ermeniler, ateşin yanında yorganlarının üzerine oturmuş yahut açık bir çadıra bürünerek uyumuş sessiz Moğol askerlerine meraklı bir bakış atarak atla geçip giderlerdi (Lamb, 2010: 175).

Yam güzergâhının zamanla ticari faaliyetler için daha yoğun şekilde kullanıldığını biliyoruz. Tabiki birtakım aksaklıkları vardı. Bu yoldan geçen elçilerin bazı yerlerde yam olmadığından şikâyet ettikleri görülürken halktan binek hayvan almak zorunda kaldıkları anlaşılıyor. Bu durumun bazen suistimallere yol açması kaçınılmazdı. 1236 yılında toplanan Büyük Kurultay'da yam teşkilâtı için gerekli olan maliyet ve bu teşkilâtın yapılandırılması ile ilgili özel bir karar çıkartılmıştı. Bu karara göre, öncelikle, Büyük Han ve şehzade arasında haber taşıyan devlet elçilerinin yam'dan yararlanması kesinleşmişti (Danuu, 2016, s. 40). Posta yamaları, elçi ve haberleşme işlerini yürüten *bayan yam* ile ticarî ve diğer amaçlı malların nakliyatı için teşkil edilmiş *narin yam*¹³⁸ (Reşidüddin I, s. 665) olmak üzere ikiye ayrıldı.

Moğolların zapt ettikleri ülkelerde kurduğu yönetim teşkilatları, bu sistemi uyguladıkları ülkenin coğrafi ve kültürel şartlarından mutlaka etkilenmiştir. Cengiz Han Türkistan'ı işgal ettikten sonra 1225 yılında Karakurum'a dönmüş ve ölmeden evvel yerine Ögedey'i veliaht tayin etmişti. Esasen Otrar seferine çıkmadan evvel veliaht belliydi.

Ögedey, adını Cengiz Han zamanından beri duyduğumuz, Çinlileşmiş Kitan olan Yehlü Çutsai ile yoluna devam etme kararı aldı. Yehlü Çutsai, Moğolların sırf askeri olan imparatorluğunu Çin örneğine göre, idari bir imparatorluk haline getirmeye gayret etti. Okumuş, medeni Uygurlarla beraber Çin, Tangut ve İran gibi eski medeniyetlerin idari tecrübelerinden yararlanmaya çalıştı (Grousset, 2015, s. 266). Yam konusuna da en çok değer verenlerden birisiydi. 1238 yılında çıkarttığı kurala göre yam'dan yararlanacak şahıslar mühürlü izin taşıyacaktı. Ayrıca bunların Yam üzerindeki tasarruf sınırları da belirlenmişti (Raspuntsag, 2006, s. 123)

¹³⁸ V.V.Barthold'a göre *bayan yam* günlük işler için teşkil edilmişken, *narin yam* büyükşehirlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuştur. Bkz. Barthold, V.V., *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, s.495.

Moğol imparatorluğunda, geniş coğrafya üzerinde kurulu hâkimiyet nedeniyle çeşitli devlet görevlileri bulunuyordu. Bu görevlilerin büyük çoğunluğu askeri ve sivil görevleri bir arada yürütüyorlardı. Temel görevler konusunda birbirlerinden ayrıldıkları noktalar da vardı. Örneğin valiler, naibler, darugacılar idari görevlerde bulunurken, tarhanlar, noyanlar ve nökerler askerî işlerde ağırlıklı olarak görev almışlardır. Bunlar arasında darugacılık ve noyanlık makamının devletin idari temellerini ifade eden müesseseler olduğu kanaatindeyiz.

Cengiz Han tarafından uluslara bölünen devlet, temel karakterine Ögedey zamanında kavuşmuştur. Çin, İran ve Rusya üzerinde kurulan üç ulusun *ilhanlar* tarafından idare edilmesine karşın Çağatay ulusunun uzun bir süre merkeze bağlı *darugacı*¹³⁹ ve *baskaklarca*¹⁴⁰ yönetildiğini görmekteyiz. Karahıtaylar'dan aldıkları en önemli kurum "darugacı" adıyla bilinen, her işten sorumlu olarak ele geçirilen topraklarda kalan ve aslında bir tür bölgesel askeri vali haline gelen Moğol görevliydi. Yöre halkının Moğollara verdikleri sözü tutmalarını sağlamak bu kişinin sorumluluğu altındaydı (Marshall, 1996, s. 39). Darugacılık müessesesi, Moğol fütuhatinin en karakteristik kurumlarından birisidir. 1224 yılının bahar ortasında Cengiz Han tarafından verilen emir ile sabık Harezm devletinin bütün şehirlerine darugacı tayin edilmiştir (Rashpuntsag, 2006, s. 92).

Ögedey, devletin ekonomi işlerini bütünüyle Mahmut Yalavaç'a bırakmıştı. Hocend'i kendine üs olarak kullanan Yalavaç, Harzemşahlardan kalan vilayetlerin ekonomik, idari ve siyasi işlerini denetleyecek olan, *baskaklık* sistemini kurmuştu (Kushenova, 2013, s. 64). Cüveyni, Yalavaç'ın Maverâünnehir'de yapmış olduğu çalışmaları takdirle anlatmaktadır. Tarabi isyanında Buhara'nın Moğollarca yeniden katledilmesine engel olduğu ve olan bitene üzüldüğünden veya Çağatay ile ters düştüğünden burayı terk ettiğinden bahsetmektedir (Cüveyni, 1988, Cilt: 1, s. 164-165). Çağatay'ın sert tutumuna karşın Ögedey'in onu tekrar

¹³⁹ Moğollar, toprakları Ortadoğu ve Çin'i kapsayacak şekilde genişlemeye başladıkça yeni müesseseler oluşturmak zorunda kalmışlardır. Bunların başında Kıtaylardan aldıkları darugacılık müessesesi gelmektedir. Darugacılar, her işten sorumlu olmakla birlikte ele geçirilen topraklarda kalan ve bir nevi bölgesel askerî vali haline gelen Moğol yöneticileriydi. Darugacılar buldukları bölgelerdeki asayişin sağlanmasını da görevliydi. Ekonomi ve koruma işlerine de kağan tarafından atanmış ve direkt olarak kağana bağlı olan darugacılar bakardı. Darugacılar genellikle Türkler arasından seçilmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (Çeviren: Füsün Doruker), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s. 39.

¹⁴⁰ Şahne (Sivil idareci) yanında askerî ağırlıklı işlere bakan kimsedir. Donald Ostrowski, "The Tamma and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire", BSOAS, University of London, Vol 61, No.2, 1998, s.277.

hak ettiği konuma taşıdığı görülmektedir. Mahmud Yalavaç Hitay bölgesinin yönetimine getirilirken, oğlu Mesut ise ondan geriye kalan Maveräünnehir'in idaresine getirildi.

Ögedey'in ölümünden sonra Güyük ve Töregene'nin naipliği döneminde sarsıldığı düşünülen merkezi otoritenin Mengü Han zamanında yeniden tesis edilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Eskiden Ögedey ve Güyük döneminde yeni Han seçilince önceki döneme ait yarlık ve kanunların geçerli olduğu açıklanırdı. Fakat Mengü tarafından çıkarılan ilk fermanlardan biri Cengiz Han döneminden beri şehzadelere dağıtılan bütün payza¹⁴¹ ve yarlıkların alıkonulması oldu. Hatta bütün şehzadelere malî işler başta olmak üzere her türlü kararları saraydan atanan naiblere danışmadan almamaları da bildirilmişti (Danuu, 2016, s. 83).

Çağatay Hanlığı coğrafyası eskiden Karahıtaylar'ın hüküm sürdüğü topraklardı. Evvelce Karahıtay Devleti nasıl bir Türk memleketi üzerine kurulmuş Moğol devleti idiye, Çağatay Devleti (Türkistan Moğol Hanlığı)'nin vaziyeti de aynıydı. Tıpkı Karahıtaylar gibi, onlar da devlet teşkilatlanmasını istedikleri gibi tamamlayamadılar. Çünkü hâkim oldukları topraklar ağırlıklı olarak göçebe kültürün yaşatıldığı bir geçiş güzergâhıydı Grousset'nin de yerinde tespitiyle, Çağataylar, Çin'de, İran'da Kubilay yahut Hülagü hanedanları gibi binlerce yıllık idari mirasa konmamışlardı. Hudutları bile belli olmayan bu ülkede merkez olabilecek bir Pekin ya da bir Tebriz yerine, geniş otlaklar vardı. XIII. yüzyılın sonlarına kadar, Altınordu ya da İlhanlı hâkimiyetine geçmesi işten bile olmayan Semerkant, Buhara ve Tirmiz gibi şehirlere yerleşmeyi de asla düşünmediler (Grousset, 2015, s. 332). Ama Mengü Han'ın saltanatının ilk yıllarına kadar Mahmud ve Mesud Yalavaç'ın idaresinde yönetildiler (Jackson, 2017, s. 110).

Çağatay ölürken (1242) tahtı torunu Kara Hülagü'ya bıraktı. Bu çocuk, Çağatay'ın büyük oğlunun, 1221'de Bamiyan muhasarasında ölmesiyle Cengiz Han'ı kedere boğan Mütügen'in oğluydu (Grousset, 2015, s. 333). Kara Hülagü, 1242'den 1246'ya kadar dul Ebüskün Hatun'un vesayetinde hükümdarlık yaptı. 1246'da yeni han Güyük, onun yerine Çağatay'ın küçük oğlunu, kendisine karşı dostluk beslediği Yesü Mengü'yü getirdi. Alkolizmin etkisiyle idari işleri karısı ve Cüveyni'nin bir sanat ve ilim hamisi olarak övdüğü

¹⁴¹ Moğolların kullandıkları Payzalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Samoiloviç A. N. (1939). Cucu Ulusunda Payza ve Baysaya Dair Ahmet Han'ın Basması Meselesi. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt: 2, ss. 53-64. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.

Bahaeddin Marginani'ye bıraktı. Belki de en büyük hatası, Mengü Han'a karşı Ögedey ailesini desteklemesi oldu. Neticede Mengü Han tarafından azledildiği gibi ölümü de yine hükümdarlığını elinden aldığı yeğeni Karahülagu'nun eşi Oragana tarafından oldu. Anlaşıyor ki, Çağatay ulusu, Ögedey ve Tuluy hanedanlarına nispetle büyük oğul hakkına rağmen küçük kardeş muamelesi gören ve merkezi Hanlığa sıkıca bağlı basit bir valilikten ibaretti (Grousset, 2015, s 334).

Çağatay ailesini temsil eden Barak ile Ögedey ailesinin varisi Kaydu arasındaki uzun savaş sonunda hem barışı hem de siyasi, sosyal ve ekonomik konuları tartışmak üzere 1269'da büyük bir kurultay toplandı. Toplantıya egemen olan ruhun Cengizlilik ve Yasaya bağlılık olduğu anlaşılmaktadır. Alınan kararlar arasında, dağlarda ve bozkırda yaşanıp, şehirlere yaklaşılmayacak, sürülerini ekili araziye salmayacaklar, halktan nizami alınanlar haricinde vergi almayacaktı. Eskiden olduğu gibi mahalli idarenin yönetimi Yalavaç ailesine bırakılacaktı (Barthold, 2017, s. 523). Ancak bu kez Yalavaç ailesinin üzerinde Büyük Hanlığın kılıcı sallanmayacaktı.

Anlaşıldığı kadarıyla 1269 Kurultayı, yerleşik ve göçebe hayatın sınırlarını belirlediği gibi, temelde bir toplum sözleşmesi niteliğindedir. Şimdi Türkistan'da gerçek anlamda bir Çağatay hâkimiyetinden söz etmek için Duva'nın gelişi bekleniyordu. Ancak Algu'yu da unutmamak gerekir. Çünkü Çağatay sınırlarının belirginleşmesinde ve özellikle Maverâünnehir ve Harezm'in hâkimiyet altına alınmasında onun verdiği mücadelenin önemi büyüktür. Zira Buhara ve Semerkant onun zamanına kadar Büyük Kağanlık hesabına idare edilirken, yerel yönetici Mesud Yalavaç'ın artık Algu hesabına vergi topladığına şahit oluyoruz. Bununla da kalmayan Algu, Berke ile yaptığı savaşlar neticesinde Otrar ve Harezm'i de zapt etti (Grousset, 2015, s. 337).

Barthold'a göre (2018, s. 187), Çağatay Hanlığının esas kurucusu Duva'dır. Onun, Büyük Kağanlıktan kopma isteği 1304'e gelindiğinde federatif bir Moğol imparatorluğuna dönüşme fikrini ortaya atması ile gün yüzüne çıktı. Bu fikrin İlhanlı ve Altınordalı akrabalarınca da olumlu karşılandığı görülmektedir. Barthold, bu fikrin gerçekleşmesinin tarihi bir dönüşüm olacağını belirtmektedir. Ne var ki Reşidüddin ve Vassaf'ın "gelişen olaylar nedeniyle bu mümkün olamamıştır" dedikleri "olayların" ne olduğu hakkında malumatımız yoktur. Barthold'un D'ohsson'dan aktardığına göre, bu olaylar, Camiü't-Tevarih'e sonradan yapılan ilaveler kısmında aktarılmaktadır (Barthold, 2018, s. 187).

Bahsedilen ilaveler, Hafız Ebru tarafından kaleme alınan *Zeyl-i Camiü't-Tevarih* adı ile bilinen eserdir; ancak kitapta bahsi geçen olaylar hakkında bir malumata rastlayamadık.

Moğolların fethettikleri diğer bölgelere nazaran, geleneksel devlet yapısını ana hatlarıyla uyguladıkları tek bölge Türkistan'dır. Yani başka bir deyişle Çağatay hanlığı topraklarıdır (Barthold, 2018, s. 301). Ne var ki Çağataylar da bölgenin yerel hassasiyetlerine uzun süre kulak tıkayabilmiş değillerdi. Bu şekilde bir direnişin, Büyük Kağanlığa bağlılık anlamına geldiği açıktı. Moğol fütuhatının üstünden yaklaşık 80 yıl geçtikten sonra bağımsız bir Çağatay Hanlığı için formülün, Büyük Kağanlıktan farklı yönetim anlayışı benimsemek olduğu anlaşıldı.

Çağatay Hanlığı, klasik Moğol devlet geleneklerinin en katı şekilde yaşam sürdüğü bir siyasi yapı arz eder. Bu yapının dikkat çeken en belirgin özelliği göçebe yaşam ve Yasa'ya bağlılıktı. 1318 yılına değin kesintisiz devam eden yönetim merkezinin bozkır üzerindeki *Uluğ Ev* adı verilen Han çadırında olması geleneği Kebek Han zamanında (1318-1326) terk edildi. Kebek, Moğolların ilk sarayı diyebileceğimiz Karşi¹⁴²'de ikamet etmeye başladı. Mustafa Kafalı (2005, 130), bu uygulamanın, geleneksel yaşam biçiminde görülmekte olan değişimin temsili resmi olarak algılanması gerektiği fikrindedir. Bu durum, Çağatay idaresinin bağımsız bir devlet olarak Büyük Kağanlık'ın hegemonyasından kurtulduğunun göstergesidir.

Kebek Han devrinin Çağatay Hanlığının en mesud ve refah devri olduğu kayıtlarda geçmekle birlikte buna yol açan en önemli gelişmenin, hanlığı oldukça fazla yoran ve meşgul eden Yasavuriler İsyanı¹⁴³'nin Kebek'in abisi İsen Buka döneminde bertaraf edilmesi olarak gösterilir (Kaşani, 1386, s. 200).

Barthold ise (1922, s. 308) Çağatay Hanlığı idaresinde yaşanan idari dönüşüm ile ilgili olarak Tarmaşirin devrini işaret etmektedir. Cengiz Han'ın Çağatay'a ihdas ettiği ve sayıları dört bini bulan boylardan Hocend'de yaşayan Celayirler, Kaşka Derya'daki Barlaslar, Yukarı Ceyhun'daki Kavçinler ve Kuzey Afganistan'daki Arlatlar'ın yönetim mekanizması içindeki rolleri değişiyordu. Bu bölgelerde daha önceden hâkim olan iktidar anlayışı, idarenin

¹⁴² “Karşi” kelimesi Moğolcada “saray” anlamına gelir. Bu sarayın etrafında gelişip büyüyen şehrin adı da Karşi idi. Esasen bu eski Nesef şehri'dir.

¹⁴³ Bu isyan ile ilgili olarak bkz. Ebul Kasım Abdullah b. Muhammed el-Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, Neşr. Mehın Hambeli, 1386, Tahran, ss. 200-220.

hanedan mensupları arasında paylaştırıldığı “yurt” sistemi iken, yerini, bölgelerin güçlü kabile reisleri arasında paylaştırıldığı yeni sisteme bıraktı. Bu esasen merkezi iktidar tipinden uzaklaşıldığını ve yerel yönetim mekanizmalarının güçlendiğinin işaretidir. Kazan Han’ın Maverâünnehir’de merkezi iktidarı yeniden tesis etme girişimi 1346’da tahttan indirilmesiyle sonlanmıştı. Bundan sonra iktidar Emirlerin eline geçiyordu (Barthold, aynı yer).

Çağatayların doğusu ve batısı arasındaki gelişim evreleri farklı olmuştur. Batı’da işler Arapsaçına dönerken, Doğu’da yeniden yurt sistemini hayata geçirmeye çalışan, nispeten dirayetli hanların iktidarı vardı. Gariptir ki, batı kısmı bu kadar karışık olmasına rağmen, doğuyu hor görüyor ve kendilerini asıl Çağataylılar olarak adlandırırken, doğudakilere “çapulcu” diyorlardı (Barthold, 1922, s. 309). Kafalı’nın da dikkatini çektiği üzere, Moğollar her ne kadar yerleşik hayat üzerinde hâkimiyet kurmuş olsalar da bu hayat tarzını hor görüyorlardı. Şehirlerin idaresinde görevlendirilen, *darugaci* ve *tangmaçin* adlı üst düzey memurlardan hiçbirinin Moğol kökenli olmayışı da buna işaretir. Çünkü şehirlerde ikamet etmek ve buraları yönetmek Moğol töresince hoş bir durum değildi (Kafalı, 2005, s. 39). Batı Çağataylılarının “çete-çapulcu” diye hakir gördüğü, doğuluların, içten içe verdikleri bir tepki olması muhtemeldi. Zaten bir süre sonra tepkilerini dışa vurarak, korunmasız yerleşim birimlerini ve ekili arazileri yağmalamaya başladıklarını göreceğiz. 1269 Kurultayının ana gündem maddelerinden biri de bu olacaktır (Barthold, 2018, s. 183).

Çağataylarda en önemli yönetim organı “Toy” olarak adlandırılan ve diğer Moğollarda “kurultay” olarak bilinen birimdir. İbn Battuta, Çağataylarda kullanılan Toy¹⁴⁴ isminin Türkleşmenin en belirgin göstergelerinden olduğuna dikkat çeker. Toy’un toplanma merkezi, hanlığın da merkezi olan Almalık’tı. Toplantıya, han ailesi ve tüm sülale ile devlet erkânı katılırlardı. Toy’a, Han ve yardımcısı sıfatıyla hanımı başkanlık ederdi. Toy’un değişmez üyeleri arasında Yasa Emîri, Bitikçi, Al-Tamgacı ve Barsçı bulunuyordu. Al-Tamgacı İلميye sınıfını temsil ediyordu. Hanların yarlıklarına basılan kırmızı renkli mühür onun koruması altındaydı. İbn Battûta ve Tarmaşirin Han arasındaki Türkçe-Arapça konuşmaları bu zât tercüme etmişti (Kafalı, 2005, s. 56). Bitikçi, Yasa Emiri ve Barsçılık şehzâdelerin yaptığı görevlendirdi. Bitikçi, defterdarlık benzeri bir vazife yürütürdü. Yasa

¹⁴⁴ Oliver, eserinde (1888, s. 86-117) Toy yerine Kurultay adını kullanmıştır.

Emîri, adından da anlaşıldığı gibi yargı işlerinin başı idi. Barsçı ise av işlerine bakardı. Moğollarda sürek avlarına büyük önem verilirdi. Esasen askeri hazırlıkların vazgeçilmezi olan av talimleri, gıda temini için de önemliydi. Kafalı, bu üç makamın önemini, Cengiz Han'ın av işlerini büyük oğlu Coçi'ye Yasa işlerini, Çağatay'a tevdi etmesi ile açıklarken; Batu'nun, Bitikçiliği kardeşi Berke'ye vermesini örnek olarak gösteriyor. Nitekim Barak Han (1266-1271), kendi tahtından indirdiği Mübârek Şah'ı kendisine Barsçı tâyin etmişti. (Kafalı, 2005, s. 57).

Türkistan'daki Moğol hâkimiyetinin idari dönüşüm açısından en belirgin sonucu, şehirlerin yönetimi ve görevli memurların, göçebe Moğol muhafazakârlığı karşısındaki değer kayıpları oldu. Han bütün devletin asıl yöneticisi olmakla birlikte, Moğollar açısından, bu yabancı topraklarda yöneticilik ve memurluk gibi görevlerin hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır (Kafalı, 2005, s. 38). Bunun nedeni olarak Moğol ananeleri gösterilse de şunu belirtmeliyiz ki, Moğolların geldikleri bu topraklarda şehir hayatı ve idarecilik üzerine çok eskiden beri gelişmiş olan bir kültürel birikim mevcuttu. Dolayısıyla asıl gerekçe, henüz bu düzen için yetişmiş idarecilerinin bulunmuyor olmasıdır.

3.2.1.2. Diplomasi

Moğol diplomasi geleneğinin mimarı elbetteki Cengiz Han'dır. Merkitlere karşı kazandığı başarı, babasının ölümünden sonra kaybettiği itibarı yeniden kazanmasına vesile olmuştu. Ailesini bırakarak dağılan bütün kabileleri yeniden bir araya toplamayı başaran Cengiz, Ong Han (Tourul)'ın tabisi olarak yüksek siyasette söz sahibi olmaya başlamıştı. Bunun sonucunda hem askeri hem de diplomatik özelliklerini ön plana çıkarma fırsatı yakaladı. Geleneksel düşmanları olan Chin (Cürcen) siyasetine karşı duyduğu öfke ve hassasiyet, dış politika ilmine hâkim olma yolunda özel bir çaba sarfetmesini tetiklemişti (Vernadsky, 2015, s. 39).

Her ne kadar geçmişinde bir devlet tecrübesi olsa da 13. Yüzyıl başında parlayan ve tarihinde olmadığı kadar hızlı ve geniş bir alana yayılan İmparatorluğun diplomasisi de hızlı, değişken

ve çok dilli¹⁴⁵ olmuştur. Daha Mengü Han devrinde bile sarayda her kavmin kendi lisanında yarlık (ferman) alabilmesi için Acemlerden, Uygurlardan, Çinlilerden, Tibetlilerden ve Tangutlardan memurlar bulunuyordu (Barthold, 1931, s. 141).

Biran'a göre Moğol devlet yönetiminin temel bileşeni Cengizlilik ilkesidir. Yalnızca Cengiz Han soyundan gelenlerin "Han" ünvanı taşımaya hakkı olduğu fikri bu ilkenin aslını oluşturur. Dünya tarihinin gördüğü en güçlü siyasi liderlerden biri olan Timur'un bile bu ilke üzerindeki oyunları, Orta Asya ve Türkistan özelinde bir işe yaramamıştır (Biran: 2007b, s. 102).

Orta Asya'da Cengizli mirasına bağlılık, Yasa'nın devam eden öneminde ifade buldu. Nihayetinde Moğol diplomasi geleneğinin temeli de Yasa'ya dayanıyordu. Dahası, hanlık tahtına oturabilmenin yolu da Yasa'ya hâkim olmaktan geçiyordu (Hayton, 2015, s. 75). Yönetim erkinin kutsallığının sağlayacağı güç ise tüm dünya hâkimiyeti anlamına geliyordu ki bu da Moğol devlet geleneğinin temeli olan tanrısallık ve cihanşümullük (Özgüdenli, 2018, s. 76) ilkesi ile örtüşüyordu. Vernadsky'e göre Moğol diplomasi geleneğinin Yasa'ya dayanan temel maddesi savaşmadan kazanmak¹⁴⁶ üzerinedir:

Asilere mektup yazmak ve onlara elçi göndermek gerektiği zaman, onları ordunuzun gücü ve büyüklüğü ile tehdit etmeyin, bilakis sadece şunu söyleyin: "*Şayet itaat gösterip, tabi olursanız iyi muamele ve huzur bulursunuz ama şayet karşı koyarsanız ne olacağımı biz ne bilelim? Başınıza ne geleceğini ebedi Tanrı bilir*" (Vernadsky, 2015, s. 132).

Ortaçağda devletlerarası ilişkilerin en önemli aracı elçilik müessesesiydi. Moğollar da Cengiz Han ile birlikte elçi gönderimine ve kabulüne başlamış, bu görevi bazen tüccarlara yaptırmışlardı (Kalan, 2016, s. 185). Gelen elçilerin, muazzam güç karşısında etkilenecek dönmeleri Cengiz Han için çok önemliydi. Alaaddin Muhammed Harzemşah'ın elçilerini de çok iyi karşılamıştı. Kendisinin doğu hükümdarı olduğunu, Harezşah sultanını da batının hükümdarı saydığını, aralarında dostluk ve sulh olmasını, tüccarların bir ülkeden diğerine serbest olarak seyahat etmelerini istediğini bildirdi.

¹⁴⁵ Roux'ya göre bu, Moğol hanlarının önemli bir problemiydi. Çok dil bilenler yalnızca uluslararası ilişkilerde değil, bizzat Moğol İmparatorluğunun iç idaresinde de el üstünde tutuluyorlardı. Bu nedenle prenslerin çevresinde sırf dil bildiği için hürmet gören çok sayıda serüvenci ve gezgin bulunuyordu (2001, s. 244).

¹⁴⁶ Mustafa Uyar, Moğol diplomasi geleneğinde elçilik müessesesinin önemine ve "savaşmadan kazanma" stratejisine büyük önem verildiğine değinmektedir. Bkz. Mustafa Uyar, İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler, *Gazi Üniv. Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX, s. 439, Ankara, 2009.

Gelen elçilik heyetine karşılık Cengiz Han da bir elçilik heyeti ve ticaret kervanı gönderdi. Nesefi, bu heyetin başında Harezmi Mahmud Yalavaç, Buharalı Ali Hoca, Otrarlı Yusuf Kenka'nın bulunduğunu belirtmektedir (Roux, 2001, s. 174). Sultana gönderilen hediyeler arasında kıymetli madenler ve kumaşlar vardı. 1218 baharında Harzemşah Muhammed bu elçilik heyetini kabul etti. Elçiler kendisine, Cengiz Han'ın, Harzemşah'ın başarılarından haberdar olduğunu ve kendisiyle bir antlaşma yapmak istediğini, onu “oğullarıyla aynı tutmayı” teklif ettiğini söylediler. Bunun üzerine Harzemşah, elçiler arasında bulunan Mahmud Yalavaç'tan kendisine casusluk yapmasını istedi. Karşı gelmesi durumunda hayatı tehlikeye girecek olan Yalavaç bu teklifi kabul etmiş gibi görüldü. Harzemşah Muhammed bundan memnun olarak Cengiz Han ile antlaşmaya karar verdi; fakat “oğlum” ifadesi onu müthiş aşağılamıştı (Roux, 2001, s. 174). Karşılıklı hediyeler ve jestler esasen birer diplomatik oyundu. Sıra tekrar Moğollara gelmişti. Kervan hazırlandı ve yola çıktı.

Diplomasi dilinde dikkat edilecek en önemli husus, muhatabın geleneksel hassasiyetlerine hâkim olmaktır. Bu sayede gönderilecek hediyeler ya da elçi kabulü esnasındaki uygulamalar iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceğini belirleyebilmektedir. Nitekim Cengiz Han'ın gönderdiği 450 kişilik (Cüveyni, 2013, s. 137) ticaret kervanındakilerin, tamamı Müslüman olduğu halde yine Müslüman bir ülke valisi tarafından katledilmelerindeki mesaj da netti. Haberi alan Cengiz Han bu kez başlarında bir Türkün ve iki de Moğol'un bulunduğu heyeti Muhammed Harzemşah'a göndermiş ve İnalçık'ın iadesini istemişti. İnalçık'ın teslimi bir yana, Türk elçi öldürülmüş ve Moğolların da sakalları kesilerek geri gönderilmişlerdi (Hartog, 2004, s. 86). Öyle anlaşılıyor ki bu, Moğol devlet geleneğinde büyük bir hakaret anlamı taşıyordu (Vernadsky, 2015, s. 56).

Cengiz Han devrinin diplomasi dili, elde edilen güç ve başarı oranında sertti. Bu dil sadece Moğol olmayan dünyaya karşı değil, birbirleri arasındaki ilişkilere de yansımıştı. Vassaf eserinde tıpkı Reşidüddin ve Cüveyni gibi İlhanlı özeline yoğunlaşmış olsa da diğer hanlıklar ile kurulan münasebetlere de değinmiştir. Abaka Han'ın tahta geçer geçmez Horasan hududunda Çağatay Ulusu tarafından taarruza uğradığından bahseden Vassaf, 1268 yılı sonbaharına doğru Çağatay Ulusu tarafından ünlü vezir Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesud'un devlet elçisi olarak Abaka Han'ın sarayına geldiğini anlatır. Burada Mesud'u karşılama görevi Şemseddin Cüveyni'ye verilmiştir. Mesud, Şemseddin Cüveyni'ye alaycı bir şekilde “Sen misin Sahib-i Divan?” diye seslense de Cüveyni soğukkanlılığını korumuştur (Vassaf,

1383, s. 47). Anlaşıldığı kadarıyla bu tavrın arkasında, Yalavaç ailesinin Büyük Kağanlık'tan miras özgüveni vardı.

Moğollar, akan kanın Tanrı'dan gelen ilahi bir mesaj olduğu şeklindeki söylemlerini, diplomasi dilinin bir parçası haline getirdiler. Nitekim Buhara düştükten sonra şehrin ileri gelenlerine bir camide seslenen Cengiz Han, özetle “ben işlediğiniz günahların cezası olarak gönderildim” demişti (Cüveyni, 2013, s. 126). Haleflerinden Güyük'ün de bu söylemi kullandığı görülür. Papa IV. Innocentus'a, ünlü elçi Carpini ile gönderdiği mektupta: “...onlar Tanrı'nın Çingiz Han'ın yasalarına uymayıp, önceden planladıkları şekilde kötü kalpleriyle elçilerimizi öldürmüşlerdir. Bu nedenden dolayı Tanrı bize onları ortadan kaldırmayı emretmiş ve kaderlerini ellerimize bırakmıştır...” (Carpini, 2000, s. 21; Dawson, 1955, s. 85) diyordu.

Moğolların elçi göndermek ve kabul etmek hususunda önemli kuralları olduğu anlaşılmaktadır. Çin tarafından casusluk faaliyeti yürütmesi için Moğol topraklarına gönderildiği anlaşılan Shao Hung'un aktardıkları dikkate değer. Öncelikle hangi devlet ya da statüden olursa olsun Moğolların elçilere büyük bir özen gösterdikleri, çok misafirperver bir şekilde ağırladıkları ve hemen her ihtiyaçlarını karşıladıkları anlaşılmaktadır. Yam teşkilatının elçi kabulünde de önemli kolaylık sağladığı, elçilerin her dinlenme noktasında atlarının değiştirildiği belirtilmektedir (Hung, 2012: 84).¹⁴⁷ Benzer bilgiler Carpini (2001 s. 69) ve Rubruk'ta da (2001, s. 87) bulunur. Carpini ayrıca elçilik kabulüne dair bir ritüelin de uygulandığından bahseder:

Huzura kabul edilen bütün elçilerin isimleri ile yüksek sesle çağrıldıktan sonra dizlerini dört kez yere vurduklarını, muhafızlar tarafından arandıktan sonra Güyük Han'ın çadırına doğu kapısından girdiklerini ifade etmektedir. Ardından elçilerin getirdikleri ipek, kumaş, kürk, işlemeli kemer vs. gibi hediyelerin takdimi yapılırdı (Carpini, 2001, s. 126).

¹⁴⁷ “Seyahat eden kişilerin güvenliğini sağlamak açısından yam sisteminin önemi ve gerekliliği meselesine 14. yüzyılda da önem verilmiştir. Delhi'ye Çin'den gelen elçilere karşılık Çin'e giden kalabalık heyete dahil edilen İbn Battuta da bu hususa önemle vurgu yapmaktadır. Battuta, Çin'de her konak yerinde bir han bulunduğunu, burada bir grup görevli askerin beklediğini, her akşam handa konaklayan kişilerin isimlerinin yetkili bir kişi tarafından kaydedildikten sonra han kapısının kilitlendiğini, ertesi sabah herkesle tek tek görüşülerek bilgi alındığını kaydetmektedir. Bu işlem tamamlandıktan sonra da seyahat eden kişilerin yanına diğer konaklama noktasına kadar eşlik etmek üzere adamlar verildiğini, görevlilerin bu kişileri ulaştırdıklarına dair belgeyi mutlaka bir önceki konaklama noktasına getirmekle yükümlü olduklarını ifade etmektedir. Battûta bu sistem sayesinde bir kişinin bütün servetiyle dokuz aylık bir güzergâhı hiç kaygılanmadan tek başına gidebileceğine dikkat çekmektedir.” (Berber, 2018, s. 92).

Moğol diplomasi geleneğinin önemli unsurları arasında mektupları da görmekteyiz. Bu mektuplarda asıl vurgu, Moğol seferlerinin gelişi güzel bir istila olmayıp, plan doğrultusunda ve kademeli olarak gerçekleştiğine yapılmaktadır. Kademeli ifadesinden kasıt, saldırı öncesinde ısrarla denenen diplomatik girişimlerdir. Oktay Berber'e (2018, s. 94) göre Moğol fetihlerinin yapılmasının sebepleri arasında düşman tarafından diplomasinin hiçe sayılması önemli bir etkidir.

Bu mektuplardaki en belirgin vurgunun "üstünlük" olduğu açıktır. Cengiz Han'ın Muhammed Harzemşah'a (D'ohsson, 2014, s. 93), Mengü Han'ın Fransa Kralı Ludwig'e (Rubruk, 2001, s. 128) ve Hülagü'nün Memlük Sultanı Kutuz'a (Reşidüddin, 2013, s. 55) gönderdiği mektuplar buna en iyi örneklerdir.

Esasen elçilik faaliyetleri ile ilişkili olmakla birlikte, resmiyet dışı olarak da kullanıldığını bildiğimiz diplomasi araçlarından birinin de hediyeleşme olduğunu belirtmemiz gerekir. Moğollar bugün de büyük oranda bozkırda ve göçebe olarak yaşamaktadırlar. Bu nedenle çorak iklimin sunduğu fazlaca bir şey olmadığından hediye alma-vermenin değeri büyüktü.

Moğolların XII. Yüzyıl sonundaki olağandışı inkişafının temelinde ekonomik refah kaygısı olduğunu ya da en önemli sebepler arasında sayılması gerektiğini daha evvel belirtmiştik. İlk diplomatik ilişkilerin de bu amaç doğrultusunda kurulduğu görülmektedir.

Temuçin henüz Cengiz adını¹⁴⁸ almamışken, kaçırılan nişanlısını Mergitlerin elinden kurtarmak için yardım almak üzere huzuruna çıktığı Ong Han'a siyah bir samur kürk hediye etmişti. Gizli Tarih'te hediyeleşmeye dair pek çok örnek olmakla birlikte Ong Han'ın bu hediye karşılığında Timuçin'in Börte'yi kurtarmasına yardım etmekle kalmayıp adeta Moğol siyasi birliğini kurmasıyla sonuçlanacak olan süreci başlattığına işaret edilmektedir (MGT, 2016, s. 43).

Moğol diplomasi geleneğinin en karakteristik unsurlarından birisi de yarlıklardır. Türkçe'den Moğolca'ya geçen "yarlık" kelimesi Türk ve Moğol dillerinde "buyruk, emir, ferman" anlamına geliyordu. Geniş coğrafyalara hâkim olan Moğol hanları, kendilerini Çin imparatorları gibi "Gök'ün oğulları" diye gördükleri ve yeryüzünde kendilerine eşit insanların bulunmadığını düşündükleri için başkalarına söyledikleri yahut yazdıkları her şeyi

¹⁴⁸ Carl Brockelmann (2019, s. 203), Cengiz adının bizzat Temuçin tarafından seçildiğini ve yaşlı bir şaman vasıtasıyla ilan ettirildiğini belirtir.

“büyüğün küçüğe söylediği söz, emir” telakki etmiş ve dîvân-ı inşâlarında çıkan bu tür yazılara yarlık demişlerdir. İlk Moğol hanlarının yarlıkları sözlüdür. Bunların yazıya geçirilmesi fikri, diğer birçok uygulamada olduğu gibi XIII. yüzyılın başında Uygurlar’dan alınmıştır (Kemaloğlu, 2013, s. 334).

Yarlıklar, esasen dış politikanın araçlarından olmakla birlikte devlet idaresinin de temel işlevsel mekanizmalarının başında gelir. Örneğin Toktamış Han (1377-1395) İç kargaşayı bertaraf ettikten sonra Deşt-i Kıpçak’ı tamamen ele geçirmiş ve peşinden Moskova ve Slav Prenslikleri’ne yarlıklar göndermiştir. Bu yarlıklardan birini 1393’te Toktamış Han Litvanya Lehistan Kralı Yagayla’ya göndermiştir. Böylece Yagayla, Toktamış Han’ı tanıdığını belirtmiştir. Böylece Toktamış, Rusya’yı vergiye bağlamıştı. Yarlık aynı zamanda Toktamış’ın Slav prensliklerine hâkimiyetinin belgesi niteliğindedir (Özyetgin, 1996, s. 2-3).

Bir diğer örnek ise Çağatay Hanlığının bitmek bilmeyen iç karışıklığına müdahil olan Kubilay’ın Barak’a verdiği yarlık ile mevcut Çağatay hanı Mübarek Şah’ın yanında ikinci Han olarak belirlemesidir (Grousset, 2015, s. 337). Görüldüğü üzere yarlıklar, Büyük Moğol Hanlığı’nın devamı niteliğindeki Yüan Hanlığı’ndan diğer hanlıklara da verilebilmekteydi. Özyetgin’e göre (1996, s. 3) yarlıklar devletin sosyal ve mali vaziyetini ortaya koyan en önemli belgelerdir. Vernadsky’e göre ise (2015, s. 140) yarlıkların asıl işlevi, Yasa’da açık hüküm bulunmayan konular hakkındaki içtihatlarıdır. Nitekim Altın Ordu hanları, hanlıklarının idaresi ile ilgili olarak birçok yarlık çıkarmışlardır. Bu yarlıkların hemen hepsinde Büyük Yasa’nın otoritesine doğrudan atıf vardır.

Moğol diplomasi geleneği içinde, dönemin hemen her ülkesi için uluslararası ilişkilerin vazgeçilmezi olan evlilikleri de saymamız gerekir. Cengiz Han’ın ilk göz ağrısı Börte’den sonraki eşlerinin sayısı bilinmemektedir. Bilinen ise bunların çoğunun diplomatik evlilikler olduğudur. Çin açısından alışılabilir bir durum olmakla birlikte, müstevliler için genellikle bir prestij göstergesi olan bu evliliklerin diplomasi alanındaki rolü büyüktür (Minjiin, 2014, s. 56).

3.2.2. Hukuki Sonuçlar

Moğol işgali öncesinde Türkistan'daki hukuki düzenin, siyasi ve kültürel daire çerçevesinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Harzemşahlar idaresi altında Şeriat hukukunca yapılan yargı düzeninin başında *Kadilkudat* bulunuyordu (Gürbüz, 2005, s. 193).

Kadı, din ve şeriatla ilgili bütün işlerde yetkiliydi. Buna göre kadılar, evlenme ve boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakarlar, yetimlerin ve erkek akrabası olmayan kadınların vasiliklerini üzerlerine alırlar, noter vazifesini görürler, camileri ve bunlara ait tesisleri ve vakıfları yönetirler, vakfiyeler tanzim ederlerdi (Sevim-Merçil, 1995, s. 515; Atçeken-Bedirhan, 2016, s. 224)

Döneme ait Harizm Kadılığı Menşuru ile ilgili şu bilgilere rastlanmıştır:

Belgede “Kadilkudâtlık makamı, din ve şeriât işlerinin en büyüklerinden” olarak tanımlanmaktadır. Muhaptan öncelikle takva sahibi olması istenmektedir ardından da Kur’ân’a iktidâ etmesi ve onu yol gösterici olarak göz önünde bulundurarak vereceği kararları âyetlere dayandırmasının gerektiği hatırlatılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber’in hadislerini ve sahabenin uygulamalarını dikkatinden uzak tutmaması gerektiği belirtilerek, âlimlerle müzakere etmesi ve salihlerin sözlerinden yararlanması istenmektedir. Bundan başka belgede bu makamın görevlerine dair de bilgiler mevcuttur. Yetimlerin mallarının korunması, miras ve vasiyet işleri dinin kurallarına göre yürütülmesi onun görevidir. Kadilkudât, sorumluluklarını yerine getirirken nâiblerinden yardım alır. Ayrıca bölgede bulunan bütün devlet memurları ve reâyânın şer’î konularda ona itaat etmesi ve saygı göstermesi gerekmektedir (Gürbüz, 2005, s. 194).

Bu dönemde Kadilkudat ve Kadıların, mescitlerin, medreselerin, vakıfların, yönetiminden de sorumluydular. Yetkileri o kadar fazlaydı ki, kendilerine idare etmesi için verilen bölgenin tamamına yetişemediklerinde, yerlerine naip dahi görevlendiriyorlardı. Üstelik Kadılık makamının büyük oranda babadan oğula aktarılan bir müessese olduğu da görülmektedir. Harezm sultanlarının siyasi manevralar için Kadılık makamını kullandığı da sıkça rastlanılan durumlardandır. Yani siyaset, din ve hukuk iç içe geçmiş bir durumdadır. Bunlardan başka, Kadıların elçilik görevi yaptıkları da kayıtlarda yer alır. Nitekim Moğollar Nişabur önlerine geldiklerinde, bir umutla Kadı Rükneddin Ali b. İbrahim el-Mugîsî’yi elçi olarak göndermişlerdi (Gürbüz, 2005, s. 194-197).

Türk-İslam devletlerinde varlığına sıkça rastlanan örfî hukuk sistemi ve teşkilat yapısına dair bilgilere Harzemşahlar özelinde rastlamak mümkün görünmemektedir. Ne var ki içinden çıktıkları Büyük Selçuklu teşkilatında izlerini takip etmek mümkündür. Nitekim Emîr-i dâd (Dadbeyi) adına rastlamaktayız ki, Adalet Bakanı vazifesini görmekte ve şer’î işlerden başka davalara bakan Divan-ı Mezâlîm in başkanlığını yapmakta olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu

ordusu içindeki anlaşmazlıklara ise Kadı-yı leşker'in başkanı bulunduğu askerî mahkemeler bakmaktaydı (Sevim-Merçil, 1995, s. 516). Kadı-yı leşkerin izine Harzemşahlar'da rastlayabiliyoruz (Gürbüz, 2005, s. 199).

Cengiz döneminde Moğollar, Uygur yazısını resmi yazı olarak kullanırken¹⁴⁹Moğol örf adetlerini, inançlarını ve Cengiz'in koyduğu kuralları içeren *Yasak* da yazılmıştı (Cüveyni, 2013, s. 85). Henüz metnin asıl nüshasına ulaşılmasa da Arap, İran ve Ermeni tarihçiler ile Gizli Tarih'teki kayıtlara istinaden bir bütünlük sağlayabiliyoruz. Yasa'ya göre Moğol Devleti'nde mahkeme, Hanın ve Moğol aristokrasisinin havale ettiği davalara bakan yüksek mahkeme ve bir de normal davalara bakan mahkeme olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Cengiz Han, yüksek mahkeme reisliğine Şigi-hutuhu'yu tayin ederken, halkın taksim işi ve mahkeme kararlarını “Koko Debter” (Mavi Defter)'e kaydedilmesini emretmiştir (MGT, 2016, s. 135). Han'ın tayin ettiği yargucilerin en büyüğü Karakurum'da oturmuş ve “yeke yarguci” adıyla görevini sürdürmüştür (Yuvalı, 1997, s. 131).

Cengiz Han, Moğolları bir ulus altında birleştirdikten ve kendisi de büyük kağan ilan edildikten sonra *Büyük Yasa* oluşturuldu. Bu yasanın orjinal metni olmamakla birlikte yasanın bazı parçaları ve içeriği hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu bilgilere Arap, İran ve Ermeni kaynaklarında ve az da olsa seyahatnamelerde rastlamaktayız (Alinge, 1967, s. 31).

Cengiz Han'ın bıraktığı miras içinde “Yasa” en önemli sigorta idi. Tüm Moğolların ortak hassasiyeti olan Yasa, devlet teşkilat yapısının temelini oluşturuyordu. Dolayısıyla Yasa'yı en iyi bilen ve tatbik eden şehzadenin, Moğol İmparatorluk tahtının en güçlü adayı olduğu söylenebilir. Nitekim Ögedey ailesi ile Tuli ailesi arasındaki hakimiyet mücadelesinde, Moğol aristokrasisinin, Yasa hükümlerine tam olarak vakıf olan Mengü Han'dan yana oylarını kullandıklarını biliyoruz (Reşidüddin, 1373: Cilt: II, s.825).

Cengiz Han, Ch'ang Ch'un'a gönderdiği davet mektubunda Moğol fütühatının hukuksal çerçevesini şu şekilde çiziyordu:

Şimdi benim toprağım Shan Yü (Hun hükümdarı Mete)'den sonra görülmemiş kadar büyümüştür. Fakat benim vazifem büyüktür. Benim mecburiyetim de ağırdır ve korkarım ki benim idaremde belki eksiklik bulunabilir. Nehirleri geçmek için kayıklar ve dümenler

¹⁴⁹ Moğolların kullandığı yazıya dair en eski belge 1225 yılında yazıldığı anlaşılan “Cengiz Taşı”dır. Detaylı bilgi için bkz. Kalan, E. (2018). Moğollarda Yazılı Geleneğin Kökenleri ve “Cengiz Taşı”. *Türkbilig*, 2018/35: 1-16.

yapabiliriz. Aynı şekilde bir İmparatorluğu iyi idare etmek için bilge kimseleri davet ederiz. Yardımcılarımızı seçeriz (Lin Chen-Nan, 1975, s. 161).

Cengiz Han'ın bu nutku, Yeke Yasa'ya göre uyarlanmıştır. Yeke Yasa¹⁵⁰ da itaat eden devlet ve bölgelerin, hediye ve rehin sunması, askerlik hizmetinde bulunması, erzak ve gıda göndermesi, Yam teşkilâtına tabi tutulması, nüfus defteri hazırlayıp sunması ve darugaçı idaresine razı göstermesi şarttı (Danuu, 2016, s. 43). Danuu'ya göre (2016, s. 44) Yeke Yasa'nın bu maddesi Moğol fütuhatının hukuksal temelini oluşturmaktadır.

Çağatay Hanlığında adli işlerden *yasa emiri* sorumluydu. Mahkemelerde görev yapan hâkimlere ise *yargucu* denirdi. M. Kafalı'nın çoğu kez Çağatay Hanlığı hakkındaki genellemelerinin daha ziyade Cuci Ulusu ve İlhanlılardan edinilen bilgiler doğrultusunda yaptığını biliyoruz. Esasen bunun kaynak azlığından kaynaklandığı da malumdur. Örneğin Çağatay Ulusu için kullanılan “Yasa ve Şeriat hükümleri birlikte kullanılırdı” ifadesinin Cuci Ulusundan genelleme yapılarak alıntılandığı açıktır. Bunun nedeninin Çağatay Ulusu tarihi açısından en önemli kaynakların başında gelen İbn Battuta Seyahatnamesinde geçen bilgilerin sınırlarının net olmamasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Daha çok Cuci Ulusu'na bağlı Harezm ülkesi ile Türkistan şartlarının farklı olmayacağını düşünerek yargı işlerinin Çağatay Ulusu'nda böyle cereyan ettiğini söyleyebiliriz. Ancak böyle bir mahkeme heyetinin teşekkülü, ulusta islâmiyetin hâkim oluşundan sonra düşünelebilir. Başlangıç dönemlerinde bu işin Yargucu ve yardımcıları marifetiyle yürütüldüğünü söylemek gerek. İbn Battûta, Harezm ülkesinde gördüğü bir mahkeme heyetini şöyle anlatmaktadır:

Hergün vazife görmek üzere kendilerine âit daireye giden Kadı, yanında Fakih ve Kâtibi ile birlikte bulunurken, Yargucu da sekiz kişilik maiyetiyle yine bu dairede bulunmaktaydı. Yargucu ümerâdan bir zât idi. Muhakeme ânında her iki heyet de birlikte bulunurlar ve dâvânın şeriate âit olan kısmına Kadı hükmeder. Yasa ve Töre'ye âit olan tarafına Yargucu hükmeder; neticede karar birleştirilirdi. Onların verdikleri hükümlerin metin ve âdil olduklarını gördüm (Kafalı, 2005, s. 66).

Hukuk kurallarının Türkistan içinde bölgelere göre değiştiğine dair bilgiler mevcut değilse de ceza davaları açısından yaptırımlarda bazı özel durumların varlığına rastlamaktayız. İbn

¹⁵⁰ 1268 yılında Kubilay Han tarafından Kore kralına gönderilen mektupta Cengiz Han'ın Yeke Yasa'ya göre Moğol idaresine girdiği zaman bu şartların yerine getirilmesi gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Bu mektubun ana metni Kore devleti tarih mecmuası, 26. kısmında kaydedilerek günümüze ulaşmış Yeke Yasa'nın en eski metni özelliğine sahiptir. Sumyabaatar, B, “Çingis Haanı İh Zasgiin Heseg Shineer Oldov”, MUI SMHSSEŞB. XX.C; XXVIII kısmı, Ulaanbaatar, 2003, s.237. Ayrıca bkz. Denise Aigle, *The Mongol Empire between Myth and Reality*, Brill Press, Boston, 2014, ss. 135-145.

Battuta, Buhara halkı ile ilgili olarak mutaassıp ve inkârcı oluşları nedeniyle Harezm bölgesindeki davalarda şahitliklerinin geçerli olmadığından bahseder (Battuta, 2015, s. 277).

1325 yılına gelindiğinde Türkistan'da Müslüman dervişler ve cemaatler kendine has polisiye yöntemlerle devlet içinde devlet haline gelmişlerdi (Cahun, 2006, s. 262). Yasak'a göre yargılama yapan laik mahkemelerin bünyesinde şeriat hükümleri etrafında yargılama yapan mahkemeler kurulmuştu. Buna göre Kadı her gün duruşma salonuna gelip şeriat bilginleri ve kâtipleriyle birlikte bu amaca tahsis edilmiş yere otururdu. Baş emirlerden biri, yargıç olarak adlandırılan büyük emirlerden ya da Türk şeyhlerinden sekizi ile birlikte Kadının karşısına otururdu. Dinsel kuralları ilgilendiren davalar Kadı; diğerleri emirler tarafından yürütülürdü. Şüphesiz bu paylaşımın Yasak ve Şeriat arasında yapıldığı bu dönemde Kıpçak hükümdarları ile Türk ve Moğol yönetici sınıfı İslamiyeti benimsemişlerdi. Moğol prensleri olarak Kıpçak sultanlarının Harezm bölgesinde dinsel hukukun sivil hukukun alanına tecavüz etmesine göz yummaları ve Müslüman olarak sivil hukuku ayakta tutmaları dikkat çekicidir (Cahun, aynı yer).

Battuta gibi Yasak'ı lanetleyen birinin Harezm'deki hukuk düzenine duyduğu hayranlık, Kadının din bilginleriyle birlikte laik mahkemelere girişi, bunun eski Moğol siyasal düşüncesine karşı bir kazanım ve Han'dan koparılmış olan bir ayrıcalık olduğu açıkça ortadadır (Cahun, 2006, s. 263). Bu anlamda El-Ömeri'nin görüşleri ile paralellik olduğu anlaşılır:

Bu ülkelerdeki insanlar hükümdarları konusunda ihtilafa düşmüşlerdi, ama bu sultanın¹⁵¹ gücü sayesinde bu anlaşmazlığa son verdiler. Cengiz Han'ın soyundan gelen bu ülke hükümdarları ve onların hizmetkârları, bu prensin güneşe tapma ve her konuda bahşılardan görüşlerine müracaat etme gibi ailede dogma haline gelmiş yasayı titiz bir şekilde uyguladılar. Onlar, atalarından, örneğin büyük ilhandan ve tebaasından gördüklerini sıkı bir şekilde icra ederler. Halbu ki Harezm ve Deşt-i Kıpçak'taki diğer iki kol ve keza İran'da yaşayanlar ayrı bir yol takip ederler. Kısacası, her ne kadar bu ülkedeki Cengiz Han'dan inen dört Moğol hanı ve Hita'dakiler bu prensin kanunlarını ve onun koyduğu düzenlemeleri titiz bir şekilde uygularsa da devletlerinde ve tebaaları arasında adaleti tesis etme ve ülkeyi yönetme hususunda hanedanın diğer prenslerinden daha hamiyetlidirler." (El-Ömeri, 2014, s. 91).

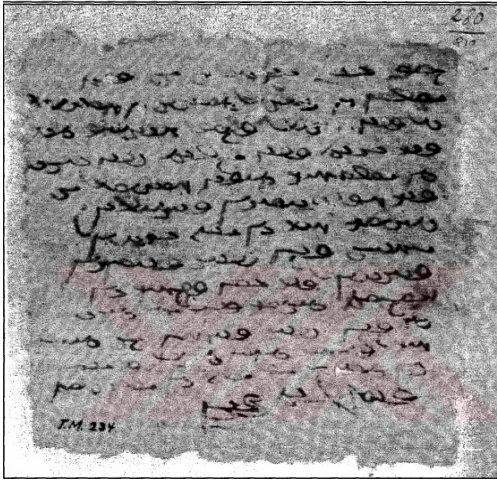
Moğolların Türkistan hâkimiyetinde net sınırlar olmadığı gibi idari ve hukuki yaptırıma dair sınırlar da net değildi. 13-14. Yüzyıl Uygurca metinlerde özellikle Doğu Türkistan'da Yasa(k)'ın etkin olduğu görülmektedir. Ülkemizde bu konu üzerine ilk çalışmaları

¹⁵¹ Tarmaşirin'den bahsetmektedir.

yapanlardan biri Reşit Rahmeti Arat olmuştur.¹⁵² Yakın tarihte ise merhum Özkan İzgi¹⁵³, A. Melek Özyetgin¹⁵⁴, Bülent Gül¹⁵⁵ ve Abdullah Şen de bu konu üzerine çalışmalar¹⁵⁶ yapmışlardır.

Metinlerde daha çok ticaret ve emtia alışverişi üzerine birtakım kayıtların mevcut olduğu görülür. Bunlar aynı zamanda sosyal ve ekonomik hayata dair veriler de sunarlar. Alım-satımda en çok adı geçen maddeler arasında şarap, pamuk, susam, mısır ve hayvanlardan eşek ve koyun bulunuyordu. Dikkat çeken önemli nokta ise alınan borç her ne olursa olsun, eğer aynı cinsten ödenemiyorsa değer karşılığı olarak şarap ile ödenmesidir. Yine Yasa'nın etkinliğinin metinlerde "halk töresince" (Şen, 2004, s. 29) ya da "mahalli kanunlara göre" (İzgi, 2017, s. 148) ibaresiyle karşılık bulduğu görülür. Tıpkıbasımı ve tercümesi ile beraber bir vesikayı aşağıda sunuyoruz:

Resim 1.

Tercüme:

¹⁵² R. Rahmeti Arat, Eski Türk Hukuk Vesikaları, *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. I, 1964.

¹⁵³ Özkan İzgi, Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müesseseler ve Şahıslar, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1981, ss. 799-802.

¹⁵⁴ Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara: Köksav Yayınları.

¹⁵⁵ Gül, B. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

¹⁵⁶ Şen, A. (2004). *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

1. Ejderha yılının ikinci ayının yirmi
2. beşinde bana Torçı'ya Süçü'ge
3. bez gerek olduğu için Kayımtu'dan
4. bir yarım bez aldım. Sonbahar-
5. da otuzar tenbin tatlı (şarab)ı
6. bir kap (deri tulum) (içerisinde) vereceğim. Vermeden (zamanı)
7. geçirsem, halk töresince
8. faizi ile doğru (olarak) vereceğim
9. verinceye kadar ölür isem
10. oğlum Temür Buka, evdeki-
11. ler ile doğru (olarak) versinler. Tanık:
12. Kara Bakşı. Tanık: Temür. Bu nişan
13. ben Tungçı'nındır. Ben kendim
14. yazdım. (Şen, 2004, s. 29).

Antlaşmaya uymayanlar için ağır yaptırımlar da uygulanıyordu. Cezalar, mahalli idarecilere ödendiği gibi, doğrudan Moğol ordusuna da ödenebiliyordu. İzgi'nin çevirdiği vesikalardan bir örnek vermek gerekirse:

Bir tarla satış senesinde bu satışa itiraz edecek akrabalar olması durumunda ceza olarak Ögedey ordusuna bir altın yastuk, mahalli hükümet memurlarına bir binek atı ceza olarak vereceklerdir (İzgi, 2017, s. 149).

Vesikalarda geçen *yastuk*, *satır* ve *bakır* gibi para birimlerinin, Çağatay Hanlığı ile doğrudan ilgili terimler olduğu açıktır.

Çağataylarda hukukun referans kaynağı zaman zaman değişiklik gösterebiliyordu. Örneğin Tarmaşirin Moğol örfi hukuku olan Yasa'ya bağlı değildi. Bunda İslamiyeti kabul etmiş olmasının doğrudan bir tesiri olduğuna dair net bilgiler mevcut değildir. Bozkır geleneklerini iyi bilen XV. Yüzyıl başlarında yaşamış adı bilinmeyen bir yazar da Tarmaşirin'in Yasa'ya uymadığını yazmaktadır (Arslan, 2014, s. 395).

Çağatay Hanlığının gerek Karakurum'dan ve gerekse Pekin'den bağımsız hareket edememiş olması ya da bu kabiliyete geç kavuşması nedeniyle hanlık tahtına oturanların geçici eğilimler içine girmiş oldukları görülmüştür. Bir dönem işlerin kötüye gittiği Maverünnehir'de ya bıkkınlıktan ya da buna yönlendirildiği için olsa gerek, Çağatay'ın altıncı halefi olan Barak Han, Gıyaseddin adını alarak İslamiyeti kabul etti. Muhalefet öyle sert oldu ki halefi Nikbay halkın önünde İslamiyetten ayrılıp eski dine, yani dinlerle olan tarafsızlığa döndü. Gariptir ki İranlıların nezdinde İslamiyet zafer kazanmıştı. Şehirlerin uygar yüksek sosyetesini elinde tutan bir din adamı sınıfı oluşturulmuştu. Bunlara Sadr-ı

Şeriat adı veriliyordu. Bu dönemde Semerkant kadısına ise “sadr-ı cihan” deniyordu (Battuta, 2015, s. 286).

Çağatay Hanlığı siyasi sınırları içinde ya da Türkistan özelinde zaman zaman Şeriat hukukunun etkin olduğu gözlemlense de özellikle avam tabakasının Yasa’yı Şeriaten üstün tuttuğu çok açıktır. Bu konuda Arabşah da gerek Çağataylarda ve gerekse diğer hanlıklarda bu durumun değişmediğini, Timur’un dahi aynı tutumu takındığını belirtir. (İbni Arabşah, 2012, s. 431). Velidi Togan da benzer gözlemlerde bulunmuştur:

Gerek Cengizogulları ve gerekse Temür, ulemaya ve meşahiye hürmet göstermelerine, hatta Çağataylar ve Temürlüler devrinde hanedanın şu veya bu tasavvuf mesleklerine intisap etmelerine rağmen, devlet işlerinde şeyhlerle katiyen istişare etmemişler, din ile devleti karıştırmamışlar, hele de bunu ordu meselelerine hiç karıştırmamışlardır. Temür’ün çok dindar olan oğlu Şahruh bile Çin imparatoruna yazdığı mektupta “Yasa’yı bırakıp Şeriat hükümlerini payidar ettim” dese de Yasa’nın tek bir harfine bile dokunamamıştır (Togan, 1981a, s. 98).

3.2.3. Askeri Sonuçlar

Askeri teşkilat, bir devletin kuruluşunun ön koşulu olduğu gibi, yıkılışının da en büyük sebeplerindendir. Özellikle de çalıştığımız alan Orta Asya gibi korunaksız bir coğrafya ise, birbirine büyük oranda benzeyen öncül ve ardıl devletlerin yıkıcı güçlerinin zamanla kendilerine dönen silahlar olduğunu belirtmemiz gerekir.

Orta Asya ve daha içeride Türkistan’da bin yıldan fazla süredir hâkim olan ve bir devleti kurarken diğerini yıkan bu askeri gücün Büyük Hun Devleti’nden kalan bir miras olduğu genel kabul görmektedir. Ne var ki bu mirası bütün geleneksel benliği ile XIII. Yüzyıla taşımış olan Moğollar, zorlu yaşam koşullarının getirdiği sıkı disiplinin eklenmesiyle tam bir yıkım makinesine dönüşmüşlerdi. Moğollardaki askeri dönüşümün daha iyi anlaşılabilmesi açısından karşılaştırma yöntemini kullanmanın daha faydalı olacağını düşünüyoruz. Zira Moğollar gelmeden evvel Türkistan’da etkin olan devlet Harzemşahlar idi.

Gurlular’ın Harzemşah ülkesine saldırması ile ilgili olarak Kazvini, Gürgenç şehrinde neredeyse bütün halkın asker olduğunu ve hemen her meslek erbabının ihtiyaç halinde vazifeye koştuğunu aktarmaktadır (Kazvini, 1960, s. 519). Ancak Kafesoğlu, Harzemşahlar ordusunun sayıdan ziyade bir nitelik problemi olduğunu kaydetmiştir. Bunu, 1217 yılına kadar Moğol tehlikesinin farkına varılamamış olmasıyla açıklamaktadır (Kafesoğlu, 1999,

s. 176). Aziz Rabbani Gulam ise Harzemşahların Moğollar karşısındaki tükenişini, kartondan evlerin aniden yıkılışı ile tasvir eder (Gulam, 1978, s. 187).

Başarısızlığın, kaybedenin zayıflığından mı yoksa kazananın kuvvetinden mi kaynaklandığı konusunda biraz daha adil olmak gerekir. Bu biraz da Moğol topraklarının istila ile mi yoksa fütihat ile mi ele geçirildiği meselesine benzer. Zira Cengiz Han büyük yoksunluklar ile mücadele ederek topladığı bir ulusa ve karizmatik liderliğine koşulsuz şekilde bağlı itaatkâr savaşçılara sahip iken; Muhammed Harzemşah, her an sivil ya da askerî açıdan bir komplo kurbanı olmamak için hassa ordusundan özel olarak seçtiği bir suikastçı birliğine sahipti.

Kozmopolit bir devlet olan Harzemşahlar'ın ordusu da bu durumdaydı. Harzemşahlar'da yerli kıt'alar yanında ordunun asıl vurucu çekirdeğini Kanglı, Kimek ve Kıpçak-Uran gibi bozkırlı Türkler meydana getirmekteydi. Bu kuruluş Sultan Tekiş zamanında başlamış, hanımı Terken Hatun'un akrabaları sıfatıyla Harzemşahlar topraklarına akın eden bozkırlı unsurların çoğalmasıyla gittikçe artarak, oğlu Alaaddin Muhammed'in asıl dayanağı olmuştu. Ancak Harzemşah'a büyük bir imparatorluk kazandıran bu ordunun daha ziyade Terken Hatun tarafını tutması ve bundan da mühim olmak üzere, yerli halk ile bir türlü kaynaşamaması Sultan Muhammed'in Moğollar karşısında perişan düşüp devletini kaybetmesine neden olmuştur (Kafesoğlu, 1999, s. 372). Daha önce Tekiş'in de benzer sıkıntılarla karşılaştığı malumdur. Kayır Buka Han'ı takibi sırasında, ordusundaki Uranların, akrabaları ile savaşmak istemeyip bir kısmının da Kayır Buka Han ile anlaşarak taraf değiştirmeleri sonucunda Sultan Tekiş ağır bir yenilgi almıştı (Cüveyni, 2013, s. 275).

Devletin yıkılış belgesi olarak adlandırabileceğimiz Otrar hadisesi, esasen yukarıda andığımız problemin en açık göstergesidir. Cengiz Han'ın göndermiş olduğu 450 kişilik ticaret kervanını katledip mallarına el koyan Otrar valisi Kayır Han (İnalçık)'ın yine bir Kıpçak Türk'ü olan Terken Hatun'un akrabası olması en hafif tabirle masumane bir tesadüf olmalıdır.¹⁵⁷

Harzemşahlar ordusunun geri kalanı ise aile üyelerine ve büyük devlet adamlarının emrine tahsis edilmişti. Selçuklu ve Osmanlılar'da da görüldüğü üzere şehzadelere ikta olarak

¹⁵⁷ Kayır Han ve Terken Hatun arasındaki akrabalık ilişkisine dair bkz. İbrahim Kafesoğlu *a.g.e.*, s. 240 ve devamı.

verilen topraklarda hem bölgenin güvenliği sağlanacak hem de gerektiğinde merkez ordusuna destek verilecekti. Bu askerlerin daha ziyade faydası, devlet merkezine düzenli vergi akışını sağlamaktı. Ancak şehzadelere verilen bu güç fayda sağladığı gibi tehlike de oluşturabiliyordu.

Ordu içindeki Türkmen nüfusuna da dikkat çekmek gerekir. Harzemşahlar askeri içindeki varlıklarına ilk kez Alaaddin Muhammed devrinde rastlıyoruz. Moğollar, Merv üzerine yürüdükleri sırada buranın komutanı olan Buka'nın, teslim olma çağrılarına yanıt vermeyerek emrindeki Türkmen askerleriyle direniş gösterdiğini biliyoruz (Cüveyni, 2013, s. 164). Ancak Türkmenlerin ordu içindeki asıl nüfuzunun Sultan Celaleddin devri olduğunu belirtmek gerekir. Moğollar İran coğrafyasına girdikleri esnada, Azerbaycan Türkmenlerinden destek bulma gayretine giren Celaleddin amacına bir nebze de olsa ulaşmıştı. 1231 yılında Nesevi'yi Türkmenlere göndererek elçilik yaptırmıştı (Taneri, 1977, s. 19).

Her ne kadar Cüveyni'de Harzemşahlar ordusunun sayısı muazzam ifadelerle aktarılsa da kesin olarak bir sayı veren kaynak yoktur. Zaten Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi “şark müelliflerinin sayıların zaptında daima mübalağaya saptıkları” (Kafesoğlu, 2000, s. 248) unutulmamalıdır. Ancak yine de döneme dair kaynakların genelinde, Harzemşahlar Devleti'nin İslam dünyasının en büyük devleti olduğu şeklindeki yorumundan, bilinen sayılara bakarak bilinmeyen sayıları tahmin etme yoluna gitmekteyiz. Muhammed Harzemşah devrinin, devletin olduğu gibi, ordunun da en parlak devri olduğuna şüphe yoktur. Ordu mevcudunun en yüksek seviyede olduğunu biliyoruz. Nesevi, Şah'ın Irak seferine (1217) çıkacağı sırada yalnızca atlı askerlerin sayısının dört yüz bini aştığını kaydetmiştir. (Gürbüz, 2005, s. 141).

Harzemşah ordusu içindeki hiyerarşinin en tepesinde sultan bulunuyordu. Ondan sonraki rütbe “Emir-i Emiran” idi. Bu rütbeye, savaşlarda elde edilen başarı ve sultanın kazanılan güveni sayesinde sahip olunabilirdi. Üçüncü en yüksek rütbe ise “han” adını taşıyordu. Bu rütbenin sahipleri Kıpçak ve Moğol kökenli olup, sultanın hizmetine girenlerdi. Gürbüz (2005, s. 146), bu adın komutanlarca, eski birliklerinden taşınarak Harzemşahlar ordusuna yerleştirilmiş olduğunu belirtmektedir.

Daha önceki Türk devletlerinde hükümdarın erkek çocukları için kullanılan “Melik” unvanının Harzemşahlar devrinde askeri bir rütbe olarak hanedan dışından kimselere de

verildiğini görmekteyiz. Nesevi'nin kayıtlarında bu rütbenin halk tabakasına da tevdi edildiği bilgisi yer alır. Kafesoğlu da benzer bilgiler vermektedir. Bu emirlerin Sultan ile doğrudan bir iletişim ağının bulunduğu ve Sultan'ın emirlerini doğrudan yerine getirdiklerine dikkat çekmektedir (Kafesoğlu, 2000, s. 207). Bu yönüyle düşünüldüğünde Muhammed Harzemşah'ın, güçlenmeye başlayan ve iktidarını zedelediğini düşündüğü yüksek kademeli memurları kaldırması için neden bu birliği kullandığı anlamak güç değildir. Meliklerin elde ettikleri güç, Tarih-i Güzide kitabında da işlenmektedir (Kazvini, 2018, s. 395-396).

Harzemşah ordusunun teçhizatına dair de birkaç şey söylemek gerekir. Ok, ordu içinde sayısı en fazla olan aletti. Silah olarak kullanılmasının yanında bir çağrı işareti olarak da kullanıldığı görülmektedir. Harzemşahlar ordusunun toplanma çağrısı "içtima alameti" olan kırmızı oklar ile yapılıyordu. Celaleddin, ordusunu toplamak için, çavuşlar ve pehlivanların eline bu oklardan verirdi (Gürbüz, 2005, s. 151). Devrin hemen her ordusunda değerli silahlar arasında belki de en vazgeçilmezi kılıçtır. Tarihi ve edebi eserlerde de kılıç ile ilgili bir yazım geleneği olduğu görülmektedir. Alaaddin Tekiş ile Sultanşah'ın birbirlerine hitabında buna örnek bulabiliriz. Sultanşah, "*Düşman benim kılıcımla inler*" derken Tekiş de kendisine "*Hazineler senin olsun, keskin kılıçlar bizim olsun*" diyordu (Gürbüz, 2005, s. 152).

Herhalde o dönemde esir askerleri piyon olarak öne sürmek genel bir savaş taktiğidir ki, Harzemşahlar da bu yolu kullanmışlardır. Cüveyni'nin "Haşer" adını verdiği birliklerin özellikle Moğollar tarafından İslam dünyasına karşı kullanıldığını görüyoruz. Otrar ve Buhara gibi şehirlerden toplanan ve büyük oranda Türklerin oluşturduğu bu birliği asıl Moğol ordusunun önüne sürerek daha kalabalık görünmesi sağlanıyordu (Cüveyni, 2013: 147).

Harzemşahlar ordusundaki silah çeşitliliği içinde mızrak, gürz, topuz, hançer (bıçak), arrade, miğfer, kalkan, zırh, mancınık gibilerini sayabileceğimiz gibi savaş kabiliyetinin vazgeçilmezleri olan hayvanları da anmak gerekir. Asya'nın en eski kültürlerine ait arkeolojik kayıtlarda, farklı kültürlerin en önemli ortak noktasının at olduğunu görmekteyiz. Harzemşahlar Devleti'nde de diğer İslam devletlerinde görüldüğü üzere, Sultanın en çok değer verdiği üst düzey memurluklardan olan Emir-i Ahur (İmrahor)'un atlardan sorumlu olduğunu görmekteyiz. Harzemşahlar'ın kullandığı atlar ile Moğol atları arasında temelde

genetik farklar vardı. Nispeten daha küçük ama uzun mesafede ve zorlu şartlarda daha dayanıklı olan Moğol atına göre daha iri ve uzun bacakları ile Türkistan'daki atların savaş meydanlarında süratiyle etkili oldukları görülmüştür. Celaleddin Harzemşah'ın, Cengiz Han ve Moğol askerlerinin önünden kaçarak nehri geçmiş olmasının at farkına delalet olduğunu söylememiz gerekir (Gürbüz, 2005, s. 152-160).

Savaş meydanlarında çok sık görülmemekle birlikte Harzemşahlar ordusunda varlığına rastladığımız filleri de kaydetmeliyiz. Cüveyni'ye göre, Semerkant'a yüz on bin kişilik bir ordu yerleştirilirken, dev cüsseli ve asla geri dönmek nedir bilmeyen yirmi adet fil ile desteklenmişlerdi. Şiir: *“Taş sütunlarını devirirler, ejderha ile alay ederler, üzerlerine konulmuş olan örtüler, onları çeşitli renklerde gösterir”* (Cüveyni, 2013, s. 144).

Nadiren de olsa savaşmak için binilen; fakat daha çok yük nakil aracı olarak kullanıldığını gördüğümüz develeri de Harzemşah ordusu içinde görmekteyiz. Yoğun olarak ticari faaliyetlerin yürütüldüğü Türkistan'da en değerli kervan aracı devedir. Sultan Alaeddin Muhammed'in Moğol orduları harekete geçtiğinde ülkenin her yerinden asker toplamaya çalışmış, bunun için verilen emirde, askerlerin her birisinin bir devesi olması istenmişti. Cüveyni'ye göre Sultan Celaleddin'in Gürcülerle savaşı sırasında orduda develer de vardı (Cüveyni, 2013, s. 359).

Döneminin en güçlü devletlerinden olan Harzemşahlar'ın sahip olduğu askeri güce dair vermiş olduğumuz bilgilere istinaden, bu gücün Türkistan üzerindeki görünümünü ve dağılımını da vermeye çalıştık. Şimdi ise bu askeri gücün savunma ve taarruz kabiliyeti hakkında bir şeyler söylememiz gerekir. Bu kısımda asıl bilgilerin mevcut olduğu savaşların zaten Moğollar ile yapıldığı düşünülürse hem Harzemşahlar'ın hem de Moğolların savaş sanatını sunmuş oluruz. Bu kısma geçmeden evvel Moğol ordusunun temel özelliklerine değinmek daha anlamlı olacaktır.

Moğol ordusuna dair en eski bilgiler Çin İmparatorluğunun elçilik sıfatı ile Moğollara göndermiş olduğu, ancak birer casusluk faaliyeti olarak tarihe geçmiş olan ve dilimize *“Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları”*¹⁵⁸ adıyla çevrilmiş olan eserde

¹⁵⁸ Bu çalışmada yer alan Shao Hung'un Meng Ta pei lu (Moğol Tatarların Umumi Tarihi) adlı eseri ve Peng Da Ya ile Xiu Ting'in kaleme aldığı Hei Ta Shi lu (Kara Tatarlara Dair Muhtasar) adlı eserler, Moğolların Gizli Tarihi'nden evvel yazıldığı için en az onun kadar kıymetli birer kaynaktır. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*. Haz. Mustafa Uyar, Çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2012 (Önsözden).

verilmektedir. Moğolların doğuştan at sırtında büyüdükleri, boş zamanlarında savaş sanatını öğrendikleri ve ilkbahardan kışa kadar ise avcılıkla meşgul oldukları yazılıdır. Yaya asker hiç yoktur, herkes süvaridir. Onlarca tümenden oluşan büyük ordu sefere çıktığında, hiçbir yazılı emir kullanmadan büyük kumandanlardan başlayarak binlik, yüzlük komutanları ve onbaşlılarına kadar sırayla emirler verilir ve uygulanırdı (Hung, 2012: 71).

Moğolların dünya siyasetindeki inkişaflarının temel dayanağı askeri disiplindir. İslam kaynaklarında da yapılan bütün insanlık dışı katliamlara rağmen, bahadırılık ve disiplinlerinden övgüyle bahsedilen Moğolların, tarihin gördüğü en etkili ordulardan birini oluşturduklarını belirtmemiz gerekir. Bu konuda Cüveyni de benzer ifadeler kullanır:

Hz. Âdem'den Cengiz Han'a kadarki insanlık tarihinde böylesi bir ordu görülmemiştir. Bu öyle bir ordudur ki, zamanın sıcağını soğuşunu görmüş olup, rahatsızlık anında sabırlı, rahat anında da şükreden askerlere sahipti. Askerler maddiyat beklentisi olmadan kulaklarını komutanlarının emrine açmıştır (Cüveyni, 2013, s. 88).

Marco Polo da benzer görüşler paylaşıyor:

Yeryüzünde hiçbir halk gözü peklikte onlarla boy ölçüşemez, yoksunluklara onlar kadar katlanamaz. Liderlerinin buyruğuna kesinlikle uyarlar. İşte bu savaşkan niteliklerinden dolayı dünyaları ele geçirdiler (Polo, 2015, s. 59).

Gerek Avrupa'dan gönderilen gerekse de İslam dünyasından gelerek gözlemlerini kaydetmiş olan seyyahların hemfikir oldukları nokta Moğol ordusunun meydana geldiği zor koşullar ve katı disiplindir. Bu nedenle XIII. Yüzyılın Moğol ordusu, karşı konulamaz bir savaş makinesiydi. Tarihi açıdan bakıldığında Moğol ordusu ve harp sanatı bozkırlı göçebelerin çok eski çağlardan beri süregelen savaş geleneklerinden besleniyordu. Cengiz Han zamanında eski örnekleri mükemmel hale getirdiler (Vernadsky, 2015, s. 141).

Cengiz Han Otrar hadisesinden sonra Vali İnalçık'ı cezalandırmak için hazırlıklara başladığı sırada, İnalçık, Moğolların askeri gücünü öğrenmek için bir casusunu dilenci kılığında Moğol ordusuna sızdırmıştı. Casus burada bir Moğol askerinin yanında saatlerce beklemiş ve hayli acıktığı halde Moğol askerinin hiçbir şey yemediğine şahit olmuştu. Nihayet yaklaşık tam bir gün geçmişti ki Moğol askeri çantasından kuru bir barsak çıkarmış, sonra bunu sıcak suda yumuşatmıştı. Ardından atından çektiği taze kanı bu barsağa doldurup ateşte pişirmiş ve yemişti. Yiyeceği bundan ibaretti. Casus, Otrar'a döndüğünde İnalçık'a, Moğollarla başa çıkmanın imkânsız olduğunu söylemişti (İbn Battuta, 2015, s. 278).

Moğol silahlı kuvvetleri üç ordu grubuna bölünmüştü: Merkez, sağ ve sol kanatlar. Çadırlarını daima güneye bakar şekilde kurdukları için, sol kanat doğu ordu grubunu, sağ

kanat batı ordu grubunu işaret ederdi. Birliklerin yerleşmesini planlamak, seferler esnasında orduların hareketlerini yönlendirmek ve ordugâhların yerlerini tespit etmek için özel subaylar (yurtçı) tayin edilmişti. Bunlar aynı zamanda izcilerin ve casusların faaliyetlerini yönetiyorlardı. Baş Yurtçının görevi, modern ordulardaki karargâh subaylarının kumandanının göreviyle mukayese edilebilir. Çerbiler levazım işlerinden sorumluydular (Vernadsky, 2015, s. 148)

Büyük şehirleri zapt etmeden önce, çevredeki küçük şehirleri birer birer ele geçirip sakinlerini esaret altına aldıktan sonra oradan sürerlerdi. Her süvari on kişi yakalayıp getirmekle görevlendirilir ve bundan sonra esirleri gece gündüz demeden çalıştırarak yakacak, bitki ve taş toplatılırdı. Bu işte ihmal gösteren veya yavaş hareket edenleri kılıçtan geçirirlerdi. Bu şekilde hazırlatılan bu malzemelerden şehrin dışındaki kanal, hendek gibi engellerin doldurulması ve wudung (mancınık) kurulmasında istifade edilirdi. Bu işte on binlerce kişiyi helak etmekten çekinmezler ve bu şekilde saldırıldığında hiçbir şehir ve sur uzun süre dayanamazdı (Hung, 2012, s. 72).

Moğolların savaş esirlerine muameleleri ile ilgili olarak Plano Carpini de birtakım gözlemlere sahiptir:

Bir kaleyi kuşatmayı sürdürmekte iken, savunma halinde bulunanlara her türlü tatlı vaatlerde bulunarak kaleyi teslim etmelerini sağlamayı isterler. Ardından adetleri olduğunu ileri sürerek sayım yapmak amacıyla şehirden dışarı çıkmaya ikna ederler. İnsanlar dışarı çıkınca onlara aralarında kimlerin zanaatkâr olduğunu sorarlar. Bunları bir kenara ayırarak diğerlerini öldürürlerdi (Carpini, 2001, s. 104).

Cüveyni ise ordu düzeni hakkında şu bilgileri verir:

İnsanları onar onar bölerler, her on kişiden biri diğer dokuzunun emiri olur. On emir arasından birini yüz kişinin emiri (emir-i sad) yaparlar, geri kalanı onun emrine verirler. Bu şekilde bir emiri on bin kişinin başına getirirler ve ona emir-i tümen derlerdi. Bir işi önce emir-i tümene havale ederler, sırasıyla on kişinin emirine kadar varır. Böylece işler eşit şekilde paylaştırılırdı. Orduda kişinin işi servet, taraftar veya nüfuz kazanmak değil savaştı. Eğer ansızın askerlere ihtiyaç duyulursa, birkaç bin kişi filan saatte filan yerde, gece veya gündüz hazır olunacak denildiği zaman göz açıp kapayıncaya kadar orada hazır olunurdu. Diğer yandan emri alan hangi rütbede olursa olsun, hatta yüz bin kişilik bir ordunun komutanı dahi olsa eğer hata yapmışsa, han ile onun arasındaki mesafe doğu ile batı arasındaki mesafe kadar bile olsa, bir süvari gönderilir, fermana uygun şekilde cezası verilir (Cüveyni, 2013, s. 89).

Vernadsky (2015, s. 149) Moğol ordusunda, propaganda ve psikolojik harbe büyük önem verildiğinden bahseder. Ordu hedefine ulaşmadan önce, düşman ülke içinde istihbarat ve örgütlenme faaliyetlerinde bulunan Moğol casusları inanç alanındaki hoşnutsuzluklar ve ekonomik kaygıları deşmek suretiyle, geniş kapsamlı bir çalışma başlatırlardı. Artık,

yaklaşmakta olan Moğol ordusu bir kurtarıcıya dönüşmüştü. Tüccarlar açısından da Moğolların gelişi ile güvenliğin sağlanarak ticaret hacminin artması anlamını ifade ediyordu.

Moğol savaş stratejilerinin en geniş kapsamlı uygulama alanı bulduğu yer Türkistan olmuştur. Moğollara görece bolluk ve bereket içinde yaşamaya alışmış şehir halkına çektirilecek en geçerli acının, nakliyatı kesmek olacağı açıktır. Eğer kuşatma uzun sürecekse, şehre düzenli şekilde giren temel besin maddelerinin önü kesilirdi. Moğolların, kilometrelerce uzunluğundaki şehirlerin etrafını bıkmadan yorulmadan tahta çitlerle ördüklerini ve belirli aralıklarla asker dizdiklerini biliyoruz. Bu şekilde beklemekle yetinmeyen Moğollar, şehirlere kaya, ziftlenmiş kayalar ve ciritler göndermek suretiyle yangınlar çıkararak büyük bir panik havası da yaratıyorlardı. Kendi askerlerin canına büyük önem veren Moğolların fethedilmiş yabancı ülkelerin halklarından devşirdikleri esir askerleri piyon olarak kullandıklarını da görmekteyiz¹⁵⁹ (Vernadsky, 2015, s. 150).

Moğol ordusunun bütün disiplin ve cesaretine rağmen savaş hilelerine sıkça başvurduklarını biliyoruz. Gerçi bugün için de orduların neredeyse tamamının kullandığı bu yöntemlere, savaş stratejisi adı verilir oldu. Moğol fütuhatının en sert yüzü ile tanışmış milletlerin kayıtlarına, “onursuzluk” olarak geçmişse de savaş hilesinin, Türklerin de dahil olduğu bozkır kültürünün genelinde kullanıldığının unutulmaması gerekir. Günümüzde çoğumuzun nereden türediğini bilmediği *ali cengiz oyunu* tabirinin, fütihat yıllarının acı hatırası olduğunu belirtirken; tabirin aslının “Âl-i Cengiz = Cengiz Soyu” olduğunu da ekleyelim. Abdullah Gündoğdu’nun (2013, s. 2) da Osmanlı tarih yazıcılığının ilk örneklerinin bu algı üzerine kurgulandığına dair tespitleri vardır.

Moğol ordusunun defalarca uyguladığı ve her defasında da başarılı olduğu yöntemlerden veya hilelerden birisi de sahte geri çekilme idi (Ringmar, 2016, s. 10). Bir örnek vermek gerekirse:

Tuli’nin zaptettikten sonra Merv’e vali olarak bıraktığı görevlinin yerel halk tarafından öldürüldüğünü duyan Cengiz Han, üvey kardeşi Şigi Kutuhu’yu buraya göndermişti. Bütün ahali kılıçtan geçirilmiş ve bu katliam 1 hafta sürmüştü. Üstelik halkın, Celaleddin taraftarlığı yapmış olması nedeniyle bir kişi dahi sağ bırakılmamıştı. Fakat Moğollar, gizlenmeyi başarmış ahaliyi aramak yerine, kolay yolu seçtiler. Şehri terk ediyormuş gibi yaparak biraz uzaklaştıktan sonra beklemeye başladılar. Birkaç gün içinde saklandıkları yerden çıkan ahali, ani Moğol baskısıyla tamamen yok edilmişlerdi (Grousset, 2015, s. 252).

¹⁵⁹ Moğollar tarafından savaşlarda esir edilen genç ve yiğitlerden oluşan birliğe “Haşer” adı veriliyordu. Bkz. Cüveyni, 2013, s. 147.

Mustafa Kafalı'ya (2005, s. 58) göre, Moğol yayılmasını müteakip ele geçirilen hemen her bölgede Moğol devlet teşkilatı dönüşüm geçirmiş; fakat sadece askeri alanda dönüşüm olmamıştır. Esasen askeri sistemin değişim ve dönüşüm geçirdiğine dair kaynakların verdiği fazla bir malumat yoktur. Cengiz Han'ın kurduğu devletin askeri sistemi, eski Türklerin onlu teşkilatından başka bir şey değildi. Moğolların XIII. yüzyıldaki ani inkişafının, bozkırdaki Türk gücünün sükûta erdiği bir ana rastlamış olması da tesadüf olmamalıdır. Kurulan askeri düzenin Türkistan'da da başarı ile işlemiş olmasının ortak tarihten ileri geldiğini söylemek yanlış olmaz.

Moğol askeri sistemi üzerine çalışmalarıyla tanınan Timothy May bu konuyu şöyle özetlemektedir:

Moğolların üst düzey bir konsantrasyonu vardı. Düşmanı kesintisiz şekilde ok yağmuruna tutabilirlerdi... Düşmanı yarım daire içine alarak yıpratır, bazen de sahte geri çekilme yaparlardı... Düşmanla direk temastan kaçınırlardı (Fabian Taktiği) ve az sayıda bir öncü birlik askeri göndererek düşmanı sınırlendirirlerdi... Fethin psikolojik yönü de vardı. Savaş meydanında uygulanan şiddete şahit olan birkaç düşman askerinin kaçmasına göz yumulurdu. Ülkelerine dönen askerlerin yaydığı bilgiler, yaklaşmakta olan tehlikeyi olduğundan büyük gösterirdi... Moğol ordusu, karizmatik liderlerinin varlığı ile yeterince güdülenmiş olmakla birlikte, doğaüstü güçlerin etkisine de giriyorlardı. Savaş öncesinde şamanların yaptığı ayinler ile baktıkları fallarda zafer ilan edilmişse, sonucun aksi yönde çıkmasına imkân yoktu... Zamanlama da Moğol ordusunun önem verdiği unsurlardır. Savaş öncesi mutlaka bir nüfus sayımı yapılırdı. Büyük ya da bölgesel bir kurultay toplanır ve savaş kararı alınır. Bu kurultayda Moğol ordusu motive edilir ve genellikle sonbahar-Kış mevsimi beklenirdi (May, 2007, s. 42-49).

Barthold'un, Moğol devletini aristokratik bir teşkilat olarak değerlendirmesine katılmamak mümkün değildir. Zaten bunun ispatı başlıbaşına Gizli Tarih'tir. Bu durumun askeri teşkilat içinde de hâkim olduğu açıktır. Gerek Deşt-i Kıpçak'ta ve gerekse Türkistan'daki Moğol askeri birliklerinin başında Noyanlar bulunuyordu. Bunlar Cengiz Han'ın hâkimiyet mücadelesi verdiği yıllarda desteğini sağladığı soylu ailelerden geliyordu. Bu mevkilerin genellikle irsi olarak nakledildiği biliniyor. Moğolların kısa zamanda Türkistan'da benliklerini kaybederek Türkleşmeleri neticesinde Noyan adı "Beğ" olarak değişmeye başlamış ya da ikisi birlikte kullanılır olmuştur. İslami etkinin artmasının sonucu olarak "Emir" adının daha sık kullanıldığı görülmektedir (Biol, 1991, s. 60).

Cengiz Han her ne kadar sadakat ve liyakat usulünce yol arkadaşlarını seçmişse de genelde bunlar yine soylu ailelerden çıkıyorlardı. Bunun strajik bir eğilim olduğu açıktır. Ne var ki Cengiz Han ailesine dahi güvenmiyorken, devletin iplerini bu Noyanlar güruhuna teslim edemezdi. Bu nedenle en yakınında güçlü bir hassa ordusu kurdu. Gizli Tarih'te de görüldüğü üzere Cengiz Han başarısını bu orduya borçludur ve bu ordunun yetkileri

Noyanların yetkisinden fazlaydı. Ancak hiyerarşinin hükümsüz kaldığı tek nokta burasıydı. Noyanların başında bulunduğu ordunun hiyerarşik yapısını Bakavul adında bir askeri makam düzenliyordu. Bakavullar, askeri gücün dağılımı, birliklerin sevki, tayin dağıtımını, ganimet paylaşılması ve ordu içi genel disiplinin temini işlerini yürütüyordu. (Biol, 1991, s. 63).

Cengiz Han hayatta iken oğullarının hizmetine tayin ettiği binlikler ve binbaşılar ile kazanılan il ve kabilelerin halkından hisselerine düşenleri tahsis etmişti. Çağatay'ın hissesine bu taksimde Haraçar, Müngge, İdohuday ve Kokoços adındaki binbaşılar ile Nayman kabilesinden sekiz bin kişilik topluluk düşmüştü (Kafalı, 2005, s. 60). Binbaşılardan içinden çıktığı kabilelerin¹⁶⁰ Barulas, Celayir, Suldus ve Arlatlar olduğu düşünüldüğünde Çağatay Hanlığının yıkılışı esnasındaki güçlerine dair fikir sahibi olabiliyoruz. Zira Timur da Barulaslar'dan idi.

Çağatay'ın bu dört binlikten başka "Kavçın" adı verilen özel muhafız birliği de vardı. Bunların başında da aynı zamanda Çağatay'ın müşaviri olan Kokoçun (Koşun) Noyan bulunuyordu. Hanlığın ilk zamanlarında bu birliğin başkent Almalık'ta bulunduğu anlaşılıyor (Kafalı, 2005, s. 62). Bu muhafız birliği haricinde kalan diğer dört binliklerden hangisinin Baruungar (sağ kol), hangisinin Zuungar (sol kol) ve Merkez olduğu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Yalnızca bu birliklerin zamanla tümen olarak adlandırıldığı tespit olunuyor ki bu da sayılarının hayli arttığına işaret eder. Bunlar içinde, Barulaslar'dan gelen Karaçar'ın, Ulus Emiri olarak diğer askeri birliklerin üstünde bir rütbeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu şahsın, Timur'un cediti olduğu düşünülürse Çağatay Hanlığı içindeki Barulasların etkinliği daha net anlaşılacaktır. Kavçınların ise hanlığın muhafız birliği olmalarının avantajı ile zamanla bir boy olarak adlandırıldığını ve içlerinden 1346-1358 yıllarında iktidarı ele geçirecek olan Emir Kazagan'ı çıkardıklarını görmekteyiz (Kafalı, aynı yer).

¹⁶⁰ Hayrunnisa Alan tarafından yapılan çalışmada incelenen *Kitab-ı Nesebname-i Müluk* adlı eserde Cengiz Han tarafından yapılan taksimatta Çağatay'a verilen kabilelerden üçünün (Barlas, Celayir, Sünit) adının geçtiğine değinilmektedir. Bkz. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, Yay Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalolu, Ötüken Yay. İstanbul, 2016, s. 69.

3.2.4. İktisadi Sonuçlar

Türkistan'daki Moğol hâkimiyetinden önce en temel ekonomik kaynak tarım ve hayvancılıktı. Ticaret ise toplumun belirli kesimlerinin elinde tekelleşmiş durumdaydı. Devletin bu işten kazancı o denli artmıştı ki, ulusal ve uluslararası politikayı ticaretin belirlediği bir döneme girilmişti.

Harezm bölgesi coğrafi konumu itibariyle Asya'yı Güney Rusya'ya ulaştırıyordu. Çin ve Hindistan'dan gelen malların Sibiryaya ve İskandinav ülkelerine gönderilmek üzere dağılacakları merkez bölgeyi Harezm oluşturuyordu. Ayrıca Bağdat'a ulaşan mallar, karayolları ile Mısır ve Afrika'ya, deniz yolu ile İspanya'ya kadar ulaşıyordu (Gürbüz, 2005, s. 207). Çin'den Türkistan'a girerek uzun bir güzergâhta ilerleyen ticaret yolunun güvenliği önemli bir sorundu. Bu kadar büyük bir ticaret ağının korunması da başlıca bir problemdir. Moğollardan evvel Türkistan'ın ticaret güvenliğinden Harzemşahlar sorumluydu. Bu işi, iktisad sahiplerinin bireysel çabası ve büyük şehzadelerin bölgesel yönetim gayretleri sayesinde yürütüyorlardı. Gürbüz'e göre (2005, s. 209), büyük şehzadelerin ticari hayat ile iç içe olmalarının istenmesi, devletin istikbalinde ticaretin yerinin göstergesidir. Nitekim Selçuklulardan bu yana hem askeri üs olan hem de ticari karakol görevi gören Cend şehrinin birçok şehzadeye ev sahipliği yapmış olması tesadüf değildir.

Ne var ki Ticaretin ihtiyaç duyduğu asıl hammaddenin barış ve istikrar olduğunu belirtmemiz gerekir. Tüccarlar, uluslararası siyasetin en önemli aktörleridir. Esasen bugün de durum değişmemiştir. Bu nedenle küçük ve parçalanmaya müsait devletler yerine, geniş coğrafyalara hükmeden daha büyük imparatorlukları tercih etmektedirler. Disiplin altına alınmış ve güvenliği sağlanmış yolların, istikrarsız ve güvensiz ortamlara tercih edilmeleri bu nedenledir. Yine bu nedenledir ki bozkırı, ziraat alanlarına karşı genişletmekten çekinmeyen Moğollar, iş ticaret yollarının denetim ve güvenliği olunca, savaş dâhil bütün çözüm yollarını denemekten çekinmiyorlardı (Gündoğdu, 2015, s. 311).

Moğol fütuhatından sonra Türkistan'da nasıl bir mali yapının işlediği konusunda açık bilgilerin yer aldığı kaynakların sayısı çok azdır. Mustafa Kafalı'nın "*Moğol uluslarındaki devlet teşkilatına dair mekanizmanın tek tip prensip üzerine kurulu olduğu*" görüşünü kabul

edecek olursak, Çağatay Ulusunun uzun süre Büyük Kağanlığa¹⁶¹ bağlı olarak hayatını sürdürdüğünü gözardı etmiş olacağımız gibi, konu hakkında Çağatay Hanlığı döneminin dolaylı kaynaklarına eğilmek gibi bir zorunluluğun olduğunu da kabul etmiş oluruz. Ama biz Togan'ın pozitif perspektifinden hareketle, konuya bir ön kabul ile yaklaşmayı deneyeceğiz. Bu, Moğol fütuhatinde ekonomik dönüşüm adına atılan en önemli adımın, para piyasasının tek elde toplanarak, yüksek maliyetleri düşürmek ve alım gücünü artırmak olduğu ön kabulüdür (Togan, 1969, s. 4).

Türkistan, Moğol fütuhatinin ilk merhalesinde maddi ve manevi yıkımlar görmüşse de yüzlerce yıldır hiçbir devletin ömür süresine bağlı kalmadan ekonomik ve kültürel etkinliğini devam ettirmiştir. Yani Türkistan'da siyaset üstü bir ekonomi işleyişi vardı. Bu nedenledir ki, ilk fütihat devresinden itibaren, kurulu düzenin değiştirilmesi yönünde Moğolların olumsuz anlamda herhangi bir tasarrufu olmamıştır. Tam tersine varolan işleyişin daha hızlı ve düzenli işlemesine yönelik önlemler alınmıştır. Bu önlemlerin başında, bölgenin Harzemşahlar'dan beri idaresinde bulunan Yalavaç ailesini aynı görevde bırakmak gelir. Diğer önemli müdahale ise Yam (posta) teşkilatının kurulmasıdır. Bu sayede İmparatorluğun en uzak köşeleri ile düzenli bir irtibat ağı kurulduğu gibi, ticareti sekteye uğratabilecek olumsuzlukların da önüne geçilmiş oluyordu.

Yam teşkilatı 1221 senesinde Moğolistan ve Türkistan'ı bağlayacak şekilde kurulmuştur. Altay Dağları geçidi için veliaht Ögedey yol yaptırmış, Tanrı Dağları'nın arka etek geçidi için de şehzade Çağatay 48 tane ahşap köprü inşa ettirmişti ki buradan iki araba rahatça geçebilmekteydi. Yam teşkilâtından tüccarların yararlanması Mengü Han dönemine kadar devam etmiştir.

Çinli Seyyah ve münzevi Chang Chuen'in kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Moğollar, askeri harekâtın hemen ardından, refahın eski haline gelmesi için önlemler alıyorlardı. Bu da ağırlıklı olarak Arap-İslam kaynaklarındaki yaklaşımın ne denli mübalağa ve kasıt taşıdığı hakkında fikir vermektedir. Bir kere, büyük bir medeni hassasiyetle olmasa bile, başta Cengiz Han olmak üzere tüm Moğollar, tüccar ve çiftçi yerleşiklerden

¹⁶¹ İlhan Erdem'e göre Çağataylıların uzun süre Büyük Kağanlığa bağlı olarak yaşamalarının kendileri açısından müsbet sonuçları olmuştur. Bunlar içinde en önemlisi, Altınordu ve İlhanlı sınırında yer alıp önemli bir gelir kaynağı olan Türkistan (kısmen Horasan ve Harezm) üzerinde kolayca hakimiyet kurması sayılmalıdır. Bkz. İlhan Erdem, *Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri*, Pamukkale Üniv. Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, s. 106, Denizli, 1997.

toplayabilecekleri vergi miktarının, göçebelere toplanandan fazla olacağını biliyorlardı. Hazine gelirleri hanedanın ortak malı olduğundan, medeni bölgelerin idaresinin göçebe Moğol memurlarına teslim etmenin ne denli büyük bir tehlike olduğunu da biliyorlardı (Barthold, 2018, s. 296).

Moğol devlet ananesinde ve Cengiz Han yasalarında da yer alan göçebe yaşam tarzının terkedilmemesine yönelik telkinin büyük oranda etkili olduğunu biliyoruz. Ne var ki Türkistan coğrafyasındaki sosyo kültürel ve ekonomik düzenin girdabından uzakta durmak mümkün değildi. Zaten uzak kalınan dönemde bu bölge doğrudan Büyük Kağanlık tarafından yönetiliyordu. Yaklaşık yarım asırlık dönemin sonunda bağımsızlığını ilan etmek isteyen Çağatay ailesinin ilk manevrası, ekonomik gücün temeli olan yerleşik hayata ve bu hayatın sosyal kurgusunu üstlenmiş olan İslamiyet'e meyletmek oldu. Ancak bu birkaç hükümdar ile sınırlı kalınca politik bir çatlak günyüzüne çıkmış oldu. Barthold'a göre Tarmaşirin devrinde İslam kültürüne aşırı yaklaşmaya karşı verilen geleneksel Moğol tepkisinin ardında yatan gerçek, ekonomikti. Bu, doğuda yoğunlaşan ve göçebe yaşamı devam ettiren putperest Moğollar ile batıda yoğunlaşan ve Türk-İslam kültür dairesinde erimeye başlayan Moğolların ekonomik önceliklerinin çatışmasından başka bir şey değildi. Hanlığın ikiye ayrılmasındaki temel gerekçe de buydu (Barthold, 2018, s. 193). El-Ömeri de (2014, s. 92) Tarmaşirin devrinde gelişim gösteren ticari faaliyetlere dikkat çekmiştir. Tarmaşirin'den önce Çağatay topraklarından Suriyeli ve Mısırlı tüccarların geçmesinin mümkün olmadığını belirten Ömeri, bu dönemde Çağatay Hanlığının ticaret merkezine dönüştüğünden bahseder ki, bu da Barthold'un tespitini doğrular.

Togan, Moğol fütuhatının yıkım ve felaket olarak kayıtlara geçtiği yerler ile ilgili önemli bir tespitte bulunmuştur. Ona göre, büyük direniş gösterilen bölgelerde, öteden beri var olan ticaret politikasının ve bu politikaya hükmeden sülalelerin, avantajlarını kaybetmemek adına sert bir direniş göstermeleri nedeniyle Moğol şiddetine maruz kalmışlardır. Aslında yıkılan şehir surları değil; yüksek gümrük duvarlarıydı (Togan, 1969, s. 4). Bu nedenledir ki, Moğolistan bozkırlarından gelip şimdiki Kazakistan ortalarından geçen işlek ticaret yolu, 1982-1902 yıllarında inşası tamamlanan Sibiryaya demir yolunun temeli oldu. Yani bu, Asya tarihi açısından bir devrimi işaret eder (Togan, 1969, s. 12).

3.2.4.1. Vergi Düzeni ve Para

Togan, Türk-Moğol fütuhata iktisadi açıdan bakarken, fütuhatin gelişi güzel bir yıkım eylemi olmadığını ispatlama ve Türkistan'daki dönüşümü tüm detaylarıyla ortaya koyma gayretindedir. O, hiçbir çalışmada Moğol fütuhatinin medeniyet tarihi açısından taşıdığı önemi, fütuhata öncesinin düşkün vaziyeti ile karşılaştırarak sunma gayretinde bulunmamıştır. Aksine, zaten var olan ve işlemekte olan iktisadi sistemin Moğol fütuhatından sonra daha geniş bir coğrafyada, sistemli ve istikrarlı bir yapıya kavuştuğunu savunmuştur. Togan'ın Moğol fütuhatını iktisadiyat tezi ile özetlediği düşünceleri şöyledir:

Türkistan'daki külçe paralar yalnızca iç pazarlarda fiyatın istikrarını temin etmekle kalmamış; Moğol Devleti gibi büyük bir devletin kurulduğu zamanlarda, eski dünyada ticaret münasebetlerini yeniden ve temelinden organize etmeye bile saik olmuştur. Herhalde Moğol devrindeki altın ve gümüş Yastuk ve Sumların Asya ve Doğu Avrupa'daki kıymetler üzerinde hâkim mevkiide bulunduğu muhakkaktır. Çin, İran ve Ceneviz tüccarlarının kurdukları "kapalı iktisad" sistemine nispetle, onları yıkarak iktisadi hayatı daha daha geniş mikyasta organize eden muayyen külçe vahidikiyasisinin ve "ortak" ticaret şirketlerinin kudretiyle bu hayata yeni bir hız vermek, dünya iktisad tarihi bakımından daha mühim bir amil olmuştur. Kendi çalışmalarının neticesi olarak ben, büyük devletler kuran Orta Asya Türk ve Moğollarında daima çekirdek halinde mevcut olan "kağanlık devlet teşkilatı" ile onun dayandığı ve halkın içtimai bünyesinde en eski zamanlardan beri yaşayan "türe"yi bozkırlarda bilhassa Batı Türkistan'da hiç değişmeden yaşayan kadim ölçü sistemine dayanan vahidikiyasisini, kumaş paralar ile tediyaatı mümkün kılan, Yunan ve İslam tüccarlarınca da çok takdirle yadedilen itimat ruhunu bu fütuhatların kuvvet merkezi olarak tanyorum. Bu fütuhatin netice itibariyle beşeriyet için faydalı tarafı da herşeyden önce bu müstakir ölçü ve fiyatı bütün Asya'da ve Doğu Avrupa'da tanzim eylemesi olmuştur (Togan, 1981, s. 128).

Harzemşahlar devrinde Türkistan'da kullanılmakta olan para birimi dinar olmakla birlikte uygulamadaki vergiler hakkında kesin bilgiler yoktur. Bunların çeşitlerini ve miktarlarını tespit edemiyoruz. Harzemşahlara dair kaynaklar, ödenen vergilerin daha ziyade mağlubiyetler neticesinde devlet eliyle olduğundan bahseder. Cüveyni, tarım ürünlerinden alınan vergilerle ilgili olarak Belh bölgesinden bahseder. Buradaki bolluk ve bereketin diğer şehirlerden fazla olmasına paralel olarak alınan vergilerin de fazla olduğu görülür. Vergiler yıllık olarak toplanıyordu. Ancak olağanüstü durumlarda bir yıl içerisinde birkaç kez vergi alındığını görüyoruz. Örneğin Sultan Alaeddin Muhammed, Cengiz Han'ın harekete geçmesi üzerine, savunma hazırlıkları yapmaya karar verdiğinde 1218-1219 yılı vergilerinin toplanmasını emretmişti ki, bu aynı yıl içinde üçüncü vergi alımıydı (Gürbüz, 2005, s. 214).

Moğollar zamanında kullanımda olduğunu gördüğümüz Baliş adı verilen ve 2274 gr. ağırlığındaki gümüş ve altın külçelerinin –Türkçe adı Yastuk – eskiden Göktürkler, Dokuzoğuzlar, Uygur ve Karahanlılar zamanında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu

Yastukların onda biri “Sum”, ellide biri “Satır” olarak adlandırılan küçük külçelerdi. Samanoğulları devrinde Maverünnehir’de ve bilhassa Seyhun havzasında basılan “Müseyyebi”, Harezm’de basılan “Tazça” isimindeki 2.27 gramlık gümüş dirhemler, keza Karahanlıların da aynı şekilde bastırdıkları gümüş-bakır dirhemleri bu Yastuk’un binde birini ve Sum’un yüzde birini oluşturduğu anlaşılmaktadır (Togan, 1981, s. 122).

Moğol mali sistemi incelendiği zaman karşımıza çıkan en ilginç konu vergilendirme sistemidir. Her hanın tahta çıktığı zaman ya yeni bir vergi çıkarttığı ya da var olan vergilere ilaveler yaptığı görülmektedir. Çıkarılan vergiler bazı dönemlerde halkın tüm kesiminden alınmıştır. Cengiz Han’a göre ise Moğollar vergi vermemeliydi. Ancak 1231’de durum değişti. Artık Moğollar da %1’lik bir vergiye tabiydiler. 1236’da her on koyundan biri ya da her on çuval üründen bir çuval alınmaya başlamıştı. Bu durumun Türkistan halkları için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz (Kushenova, 2013, s. 81). Moğollar devrindeki Türkistan’da vergi sistemini bütünüyle düzenleyen ve uygulamaya aktif olarak katılan isim Mahmud Yalavaç’tır. Cengiz’in başdanışmanı olan Yelüçutsai, vergilerin hane başına alınmasını istiyorken, Yalavaç, çalışan ve üreten herkesten vergi alınmasını savundu. Buna “Dink” sistemi deniyordu (Reşidüdin, 1374hş., s. 565; Yuvalı, 1997, s. 124; Ögel, 1982, s. 335).

Ögedey devri, devletin ulaştığı siyasi sınırlar ve yapılan idari reformlarla tam anlamıyla kurumsallaşmanın yaşandığı zirve olarak görülmekle birlikte hazinenin bol keseden harcandığı devri de işaret ediyordu. Ögedey, öncelikle vergilerin daha güvenli ve eksiksiz toplanması için merkezden uzaktaki prenslerin yanına Tangmaçin¹⁶² ve Baskak¹⁶³ adlı idarecileri verdi. Vergilerin tutarı bizzat Ögedey tarafından kararlaştırılmıştı. Hayvan yetiştiricilerinden hayvanların yüzde biri, tarımcılardan ürünün onda biri alınıyordu. Ögedey, toprağın türüne göre değişen bir vergi de koydu. Buna karşın, lüks ürünler dışındaki mallara konmuş olan, değerlerinin otuzda biri oranındaki vergiyi kaldırdı. Verginin yarattığı baskı, görüldüğü gibi hafifti, ayrıca devlet gelirlerinin çoğu yoksullara yardım olarak ayrıldığı için toplumsal kabul görüyordu (Roux, 2001, s. 270). Bunun toplum nezdinde

¹⁶² Melek Özyetgin (1996, s. 173), kelimenin “gümrük memuru” anlamında da kullanıldığını ve bu anlamda bir verginin de yürürlükte olduğunu belirtir. Türklerde tamga, eski konar-göçer bozkır imparatorluklarında, bir boyun mülkiyet nişanı olarak özellikle at, koyun gibi hayvanlarını tanıyabilmek, başka boyların hayvanları ile karışmasını önlemek amacıyla da kullanılmış olduğu gibi, Altınordu sahasında kar getiren bütün ticaret emtiasından alınan vergi anlamında da kullanılmıştır.

¹⁶³ Karahitaylarca kullanılan Baskaklar Cengiz Han devrinden itibaren Moğol taşra yönetiminde yer almışlardı. 1221’de Almalık’ın Baskak tarafından idare edildiği bilinmektedir. Bkz. Peter Jackson, *The Mongols and The Islamic World*, s. 108.

onaylandığının en açık göstergesi Uygur vesikalarıdır. Şahıslar arasında imzalanan senetlerin ödenmesine dair sorunlarda, ceza bedelinin devlet kesesine ödenmesini kabul ettiklerine dair cümleler çok açıktır.

Ögedey devrinde gelişmekte olan vergi sisteminin para politikasının güncellemesini de zorunlu kıldığı anlaşılıyor. 1251 Kurultayında, kopçur vergisinin aynı olarak değil de balış ile toplanması kararlaştırılmıştı. Bu dönemde balışlerin yanısıra Dinar ve Dirhemler de tedavüldeydi. Otrar şehri, Mengü Han devrinde “Hani” adıyla ile basılan paranın da merkeziydi (Kushenova, 2013, s. 84-86)

Cüveyni’ye göre Ögedey devri hem zirve hem de çöküş devridir. Fetret devri olarak adlandırdığı ve merkezi birliğin çatırdamaya başladığı dönem Mengü’nün saltanatı ile son buldu (Cüveyni, 2013, s. 458). Cüveyni onu, adaleti ile Nüşirevan’a benzetmiştir. Bu dönemde alimler korunup kollanmış, Güyük döneminde büyük sıkıntılar yaşayan Müslüman tüccarların işleri yeniden canlanmaya başlamıştır (Cüveyni, 2013, s. 459). Bu noktada konumuzdan uzaklaşmadan belirtmeliyiz ki, Roux’a göre Mengü Han tam bir zalimdir. Başa geçtiğinde naip kraliçe Oğul Kaymış, danışmanlardan Elçidey, Kadak, Çinkay’ı ve Ögedey ve Çağatay ailelerinin birçok ferdi öldürtmüştü (Roux, 2014, s. 305).

Mengü Han, Ögedey ailesi ile olan iktidar mücadelesini bertaraf edip isyanları bastırdıktan sonra ilk iş olarak vergi sistemini düzenledi. Esasen bu işi Mahmud ve Mesud Yalavaç’a bıraktı. Baba ve oğul neredeyse imparatorluğun kurumsal işlerini ellerine aldılar. Mahmut Bey, Kuzey Çin’i yönetirken, oğlu Mesut Bey tüm Türkistan’da söz sahibi oldu. Moğolların devlet idaresinde en çok tercih ettiği Uygur ve Fars kökenli devlet adamlarının ortak yönü, ticaretten iyi anlıyor olmalarıydı. Mengü Han’ın tahta çıkınca ilk iş olarak, ekonomik reformu gerçekleştirip vergi miktarını belirledi ve borçlu olanlara vergi muafiyeti getirdi (Reşidüddin, 1373, c. II, s. 844-847).

Emir Argun, geç de olsa Mengü Han’a bağlılıklarını bildirmek için İran’dan yanında getirdiği ekonomistler ile birlikte bir süre nüfus sayımı yapmak ve yeni vergileri belirlemek için Karakorum’da kaldı. Yeni vergi sistemi hakkında Mengü Han’ın bir yarlık çıkarttığını ve arşivde kaydının olduğunu belirten Cüveyni, bahsettiği arşiv hakkında başka bilgi vermemiştir. Ancak, vergi düzenlemesinin özetini, “kimseye ödeyebileceğinden fazla vergi yüklenmeyeceği” şeklinde yapmıştır (Cüveyni, 2013, s. 490).

Kafalı (2005, s. 50) Çağatay Hanlığının bağımsızlık alameti olarak işaret ettiği paranın basılmasındaki gecikmeye istinaden, gelişmiş bir mali sistemin varlığından söz edilemeyeceğini belirtirken Yalavaç ailesi dönemini çemberin dışında bırakmaktadır. Üstelik Yalavaç ailesi döneminde tedavülde bulunan anonim paraların varlığı, bölgede gelişmiş bir mali sistemin varlığına işaret etti. Çağatay Hanlığı konusunda en kapsamlı çalışmanın hâlihazırda Kafalı'ya ait olduğunu ve büyük oranda kendisinden yararlanmış olduğumuzu da belirtmeyi unutmayalım. Onun, Çağatay Hanlığı'nın diğer akrabaları olan İlhanlılar ve Altın Orda Hanlığı kadar şanslı olmadıkları fikrine katılmamak mümkün değildir. Kağanlık merkezine yakın olmaları nedeniyle devamlı olarak müdahaleye maruz kaldıkları ve bu nedenle bağımsızlık sembolü olan ilk Çağatay parasının ancak Kebek (1318-1326) devrinde basılmış olduğu da önemli bir tespittir. Yine Çağatay zamanına ait Semerkant'ta basılan anonim bir para üzerindeki “*Semerkant ve bu şehrin çevresini ele geçiren günahkâr olur*” anlamındaki Farsça ifadenin pek manidar olduğu açıktır (Kafalı, 2005, s. 51). Kanımızca bu paranın Mahmud Yalavaç tarafından bastırılmış olma ihtimali yüksektir.

Yeri gelmişken Yalavaç ailesi hakkında da birşeyler söylemek gerekir. Cüveyni, Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud'un iyi ve adil idarelerini methetmektedir. Ona göre ülkede onların zamanında Moğol tahribatının izleri tamamen ortadan kalkmıştır. Buhara şehri öyle yüksek bir refah seviyesine ulaşmıştı ki, hiçbir Müslüman şehri nüfus, zenginlik ve ilmi gelişme bakımından onunla yarışamazdı. Buhara yönetimi onun usta ellerine bırakılınca, onun adalet mıknaatısı oraya buraya dağılmış olan Buharalıları tekrar vatanlarına çekti. Yalavaç'ın üstün gayretleri sayesinde şehrin imar işleri büyük ilerleme gösterdi ve tarihinin en yüksek seviyesine çıktı. O boş arsa haline getirilen yer, çok sayıda insanın barındığı merkez oldu. Bu arada Buhara'da Moğollara karşı patlak veren isyan hareketinin kanlı şekilde bastırılmasını da o engelledi (Barthold, 2017, s. 507). Bu olaydan sonra araları açılan Çağatay'ın hamlesine, Büyük Kağan olarak karşılık veren Ögedey, Mahmud Yalavaç'a itibarını iade etti. Yalavaç'ı görevden almakla haddini aştığını anlayan Çağatay, kardeşinden özür dilemek zorunda kaldığı gibi bu kez de Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesud'un yıldızının parlamasına seyirci kalmıştı. Böylece Yalavaç ailesi Maverâünnehir, Buhara, Semerkant, Harezm, Cungarya, Kaşgar ve Fergana dahil neredeyse bütün Türkistan'ın yönetimini eline almış oldu. Ögedey'in son yıllarından itibaren başlayarak Mengü Han'ın idaresi de dahil Çin

hududundan Buhara'ya kadar Büyük kağan namına Mesud Yalavaç tarafından idare edilir olmuştur (Barthold, 2017, s. 507).

Cüveyni, Çağatay Hanlığı idaresindeki Türkistan'da alınan çeşitli vergilerle ilgili olarak, *mal* ve *talay* adı altında şehir mülkünden; *kalan*¹⁶⁴ adı altında 1/10 nispetinde zirai mahsulden; *tamga*¹⁶⁵ adı altında ticaret mallarından ve *kopçur*¹⁶⁶ adı altında 1/100 nispetinde hayvan vergisi alındığından bahseder.¹⁶⁷ *Kopçur*¹⁶⁸ diğer vergilerin içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Çünkü göçebe toplumlarda en önemli geçim kaynağı hayvancılık olduğundan bu vergi her dönemde tahsil edilmeye çalışılmıştır (Spuler, 2011, s. 335). Bu vergiye dair ilk düzenlemenin Mengü Han devrinde yapıldığını biliyoruz (Ebu'l-Ferec, 2011, s. 25). Mengü Han'ın uyguladığı vergi sistemi tüm imparatorluğu içine alan ve işleyen bir vergi sistemi haline gelmiştir. Bu sistem imparatorluğun üç büyük idari bölgesinde Türkistan, Kuzey Çin ve İran'da aynı tür vergilerin toplanması şeklinde işlemiştir (Özyetgin, 2004, s. 26; Schurmann, 1956, ss. 304-389; Smith, 1970, ss. 46-85). Moğollarda ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla "Gale" adıyla bilinen bir vergi de alınmaktaydı. Bu vergi sayesinde ordunun ihtiyacı olan yiyecek ve hayvan gereksinimi karşılanıyordu. Bu verginin toplanması ile ilgili büyük problemler yaşandığı bilinmektedir. Türkistan, özellikle de Harezmi ve Maverâünnehir bölgesi, Moğol ulusları arasındaki çatışmalar için bir arenaydı. Üstelik orduların ihtiyaçlarının karşılanması için zaman zaman ağır vergilerin toplandığını da biliyoruz (Roux, 2001, s. 370).

¹⁶⁴ Schurmann' a (1956, s. 327) göre kelimenin kökeni, Moğolların Uygurlardan aldıkları "alban" vergisine dayanır. Alban, Moğol toprak düzeni içinde köylünün, çalışanın, çiftçinin, toprak sahibine karşı görevlerini içeren yükümlülükler anlamında kullanılmıştır. Kelime, alban > alwan > qalwan > kalan şeklinde evrilmiştir.

¹⁶⁵ Çağatay sahasındaki oranı tam olarak bilinmemekle birlikte, Petruşevsky' e (1968, s. 532) göre, Altınordu ve İlhanlı sahasında bu verginin ticaret kapasitesine göre % 10 olarak alındığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁶ Togan'a göre Kopçur vergisi Türkistan'da yılda iki kez alınıyordu. Bkz. Togan, Z. V. (1931). Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt: 1, s. 19, İstanbul: Evkaf Matbaası.

¹⁶⁷ Allsen (1983, s. 262), tüm Moğol halef devletlerinde en temel vergilerin kopçur, kalan ve tamga üçlüsünün olduğunu belirtir.

¹⁶⁸ Göçebe Moğolların eskiden beri kullandıkları kopçur (küpçür) vergisinin Moğol hakimiyetine giren Uygurlardan tahsilinde nakit para, at ya da darı kullanıldığı anlaşılmaktadır (Özyetgin, 2004, s. 44).

Nitekim Uygur hukuk vesikaları¹⁶⁹ içinde de görebildiğimiz çeşitli vergiler bulunmaktaydı. Uygurların 13-14. Yüzyıllarda kaleme aldıkları bu vesikaların, Moğol tahakkümünde olmaları nedeniyle tezimiz açısından değeri büyüktür. Bu kayıtlar, özellikle de Çağatay Hanlığının¹⁷⁰ doğu bölgeleri açısından bazı değerlendirmelerde bulunmamıza olanak sunmaktadır. Örneğin, çoğu metinde ödeme koşulları arasında “şarap ile ödeme” kaydı geçmektedir. Salık “üzüm bağı vergisi”, Altınordu yarlıklarında geçtiği gibi Uygur hukuk vesikalarında da geçmektedir. Bağcılık ve şarapçılığın gelişmiş olması nedeniyle devletin böylesi bir vergiye başvurmuş olduğu anlaşılmaktadır (Özyetgin, 1996, s. 181).

Yukarıda sayılanlar dışında Moğollarca Türkistan’da kullanılan bazı vergiler de vardı. Bunlardan birisi “tartnak” vergisidir. Kantar vergisi manasına gelen bu vergiyi tahsil edenlere “tartnakçı” deniyordu (Özyetgin, 1996, s. 174). Moğolların yerel kültürel hassasiyeti de iyi kullanarak bazı vergiler topladıklarını görmekteyiz. Bunlardan birisi “şer-i kabala” vergisidir. Şer’an verilmesi gereken vergi anlamındaki bu adın “söz verme” anlamında da kullanıldığı görülmüştür. Alım satım senetlerinin bazen “kabala-name” adıyla anıldığı anlaşılmaktadır (Özyetgin, 1996, s. 180). “Borla tamgası” da bir çeşit üzüm bağı vergisidir. Yine alınan vergiler içinde en ilginç olanlarından birisi “tabanlığ”dır. Özyetgin (1996, s. 181), bir çeşit konut vergisi ya da ayakbastı vergisi olabileceğini düşünmektedir. Bugün de Moğolistan’da bir şehirden çıkıp başka bir şehre girerken alınan bir ücret bulunmaktadır ki, aynı mantıkla işlemekte olduğu kanaatindeyiz. Vergiler arasında “harcı” (tütün vergisi) da bulunuyordu. Bu kelime Uygurca metinlerde “her evden alınan vergi” anlamında kullanılıyordu. Fazla hacimli olmamakla birlikte, her evin aynı olarak (elbise ya da kumaş) ödediği bir vergiydi (Özyetgin, 1996, s. 1994).

Çağatay Hanlığı’nın sonu olarak değerlendirilen Tokluk Temür (1347-1365) devrine ait olup, bizzat Han’ın kendisine hitaben yazılmış bir şikâyet dilekçesi mahiyetindeki belgede, artan vergi miktarına itiraz edildiği görülür. Esen Buka (1309-1318) devrinden beri *kalan* vergisinden muaf tutulan bazı büyük ziraat erbabının, Tokluk Temür’ün kalan muafiyetini kaldırması ile sıkıntı yaşadıkları ve bağlarını toplayamayacak hale geldikleri

¹⁶⁹ Özyetgin (2004, s. 26-27), Uygur sivil belgelerinde görülen ve Uygurlar için uygulanan vergi sisteminin diğer tüm Moğol hâlef devletlerinde de uygulandığını, konargöçerlikten gelen bazı Moğol vergi uygulamalarının Uygurlar arasında içerik yönünden değişime uğrayarak çeşitlendiğini belirtmektedir.

¹⁷⁰ Uygur sivil belgelerinde adına rastlanmasa da Çağatay Hanlığının batısı ve İlhanlı coğrafyasında en yaygın getirisi yüksek verginin Tamga vergisi olduğu anlaşılmakta olup, bu verginin tahsilinde muafiyete pek fazla gidilmediği görülmüştür (Özyetgin, 2004, s. 49).

anlaşılmaktadır.¹⁷¹Belgede aynı zamanda Türkistan’da alınan vergiler arasında olup, muaf tutulan bazı vergilere karşılık olmak amacıyla “urub” adındaki bir verginin varlığından haberdar oluyoruz. Bu verginin geniş kapsamlı ve genel bir vergi çeşidi olduğu anlaşılıyor (Özyetgin, 2004, s. 53).

Moğolların daha çok göçebe hayat tarzını yansıtan vergileri Türkistan’a taşıdıklarını söyleyebiliriz. Bunların başında kopçur geliyordu. İş ve hizmet yükümlülükleri ile ilgili vergi terimlerine de rastlıyoruz. Örneğin *çarig* vergisi askerlik hizmeti ile ilgilidir. Kelimenin köken itibariyle Türkçeden Moğolcaya geçtiği ve tam anlamıyla “asker” olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Özyetgin, 2004, s. 128). Yine Çağatay sahasında görülen ve Uygur sivil belgelerinde tanıklanan vergilerden bir diğeri *iş küç* vergisidir. Kelimenin Çağatay Türkçesinde *kar u bar* olarak geçtiği, daha çok olağan dışı durumlarda devlete yapılması gereken hizmetlerle ilgilidir (Özyetgin, 2004, s. 130). Bir başka vergi çeşidi de *süsün* adı ile karşımıza çıkar. Moğolca kökenli bir kelime olan *süsün*, daha çok Yam teşkilatı ile ilgilidir. Devletin hizmetinde kuryelik yapan görevlilerin beslenme ihtiyaçlarının karşılanması için alınan vergidir (Özyetgin, 2004, s. 136). Yine adı *süsün* ile birlikte geçen vergilerden birisi de *ülifedir*. Han adına hizmet eden görevlilerin atlarının beslenmesi için temin edilen yemdir (Özyetgin, 2004, s. 142). Son olarak bazı aynı vergilerin varlığından da bahsetmek gerekir. Bunlar arasında *kavut* (darı ile ilgili bir terim), *kapaz* (pamuk), *kurut* (kurutulmuş gıda), *tarıg* (darı) gibi vergileri saymak mümkündür (Özyetgin, 2004, s. 142-155).

3.2.4.2. Ticaret

Ticaret, Moğol fütühatının temel ideolojisi içinde gizlenmiş en önemli unsurların başında gelir. Esasen gizli olmaktan çıktığı an Otrar Olayı’dır. Yüzyıllardır iktidar sırasının Moğollar ve Türkler arasında gidip geldiği Orta Asya’da, sıra yeniden Moğollara gelmişti ve uzun süreli başarının sırrı yakıp yıkmaktan değil, ekonomik sürekliliği sağlamaktan geçiyordu. Bunun için tarihi İpek Yolu’nun denetimi ve doğu-batı ticaretinin tek gücün elinde toplanması şarttı. Ne var ki ticaret öylesine kazançlı bir faaliyetti ki, Moğol hanları dahi bu

¹⁷¹ Bahsi geçen belgenin metin ve çevirisi ile ilgili olarak bkz. Özyetgin, 2004, ss. 172-177.

ağın içinde yerlerini almışlardı. Kurulan ortaklık¹⁷² şirketlerinin denetimine önem veriliyor ve hatta bu Cengiz Han'dan bu yana Yasa içinde yer bulmuş maddelerden biri oldu. Bir kişinin üç kez üst üste iflasını açıklamasının cezası ölümdü. Bu konunun devletin önemli kademelerinde görev yapanlar açısından da ölüm tehlikesi doğurduğunu biliyoruz. Ancak şurası açıktır ki, ticaret, Moğolların damarlarındaki kan gibi vazgeçilmezleridir (Saunders, 1971, s. 156). Türkistan işgali sırasında Buhara ve çevresinde etkin olan büyük ticaret kartellerinin, sahip oldukları ayrıcalıklı gücü müstevlilere kaptırmaya niyetleri olmadığı açıktır. Buhara'daki büyük direnişin bu yönüyle de değerlendirilmeye ihtiyacı vardır. Nitekim bunların Moğol şiddetinden büyük paralar karşılığında kurtulmaya çalıştıklarını da biliyoruz. Orta Asya ticaretine büyük önem veren Altınorda hanlarının da bu ortaklıklara meyletmelerini büyük kâr payından nasiplenme girişimi olarak değerlendirmek gerekir (Özyetgin, 2009, ss. 444-449).

Moğolların Doğu Avrupa, Orta Asya ve ona komşu diğer bölgeleri ele geçirmesi, söz konusu bölgelerde belirgin ekonomik çöküntülere neden olmuştur. Henüz ilk Moğol hanlarının idaresi döneminde merkezi yönetimin kontrolü altında olan şehirler eski hallerine dönmeye, zanaat ile ticaret düzene girmeye, ticaret yolları yeniden canlanma eğilimine girmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük Moğol İmparatorluğu teşkilat yapısını oluşturmuş ve Avrasya'nın ticari ekonomik ilişkileri bakımından son derece etkin rol oynamaya başlamıştır (Kalan, 2015, s. 94).

Moğol İmparatorluğu her ne kadar uçsuz bucaksız topraklara hükmetmiş olsa da geleneksel bozkır merkezîyetçiliğinin en önemli temsilcisidir (Roux, 2001, s. 268). Ögedey zamanında büyüme hızla devam ederken aynı oranda büyüyen bir ticaret ağı da vardı. Ne var ki bu, beraberinde merkezi otoritenin zayıflama tehlikesini de getirmişti. 1235 Kurultayında bu hassasiyetler üzerinde duruldu; fakat pek de işe yaramadığı görüldü. Temelleri Cengiz Han tarafından atılan Yam teşkilatının daha kurumsal bir yapıya dönüştürülmesi için birtakım önlemler alındı. Genel olarak devlete ve orduya hizmet amacıyla kurulan teşkilatın, amacı dışında kullanılmamasına yönelik yarıklar çıkarıldı. Güzergâha yakın yerleşim birimlerine ve ekili meralara girilmemesi ve halkın rahatsız edilmemesi gibi kararlar alındı. Sistem, yalnızca imparatora hizmet etmeliydi; ama o kadar çok kötüye kullanılmıştı ki, bunların

¹⁷² "Ortak" teşkilatı Moğollara Uygurlardan geçmiştir ve Karahanlılar zamanında da mevcut olduğuna dair deliller vardır. Detaylı bilgi için bkz. Togan, 1981a: 124-125.

önlenmesine yönelik buyruklar ve yasaklar uygulamaya konulmuşsa da işe yaramamıştı (Roux, 2001, s. 269).

Türkistan'da Moğol fütuhatından sonra görülen değişim ve dönüşümün önemli evrelerinden bir olan Mengü Han zamanında, Güyük'ün ölümünden sonra şehzadelerin dağıtmış olduğu haksız yarlıklarla beratlarla el konuldu. Mengü Han ülkenin her tarafına elçiler göndererek, ticaretle uğraşanlara kredi dağıtıp onlara ortak¹⁷³ oldu. Yöneticilere haber göndererek, Cengiz Han'dan itibaren Ögedey, Güyük ve şehzadeler tarafından dağıtılmış olan yarlık ve payzaların toplatılmasını emretti. Bunun dışında şehzadelerden, mali işlerde sarayın görevlendirdiği naiplere danışmadan karar vermemelerini istedi. Yam teşkilatı hakkında da tasarrufları olan Mengü, habercilerin posta menzilleri dışına çıkmalarını, görevli olmadıkları köy ve şehirlere uğramalarını yasakladı (Reşidüddin, c. II. s. 844). Daha önce Cengiz Han ve Ögedey'in fermanlarıyla, ilave vergi (mu'an) yükünden muaf olan Müslümanların büyük seyitleri ve ileri gelen imamlarından, *erkeün* dedikleri Hıristiyan Rahiplerinden ve öğrencilerden, *toyin* dedikleri putperestlerin rahiplerinden, yaşları ilerlemiş ve geçimlerini temin etmekten aciz kişilerden vergi almadı. Bu grubun dışında kalan Yahudiler hüsrana uğramışlardı (Cüveyni, 2013, s. 490). 1253 yılına gelindiğinde geçitler üzerine kurulan yamalar birbirinden bir günlük mesafede posta istasyonlarından oluşmakta olup insanların yaşamadığı bölgelerde dahi mevcut bir duruma gelmişti (Rubruk, 2010, s. 79). Vergi memurlarının (sahib-i şughl) kendi başına vergi koymasını yasaklayarak, herkesin vereceği yıllık vergi şemasını (muvaz'a) belirleyen Mengü, Kuzey Çin'de, zenginlerden alınan vergiyi fakirlere göre 1/10 oranında fazla alırken, bu kuralı Maverünnehir'e de taşıdı. Bununla da yetinmeyen Mengü, Güyük ve eşleri zamanında *ortaklık* yoluyla büyük servet kazanmış tüccarlar üstündeki vergileri artırdı (Cüveyni, 2013, s. 491).

Türkistan, Moğol hâkimiyet coğrafyasında bulunduğu sürece ticaret hayatının en parlak günlerini Mengü devrinde yaşamıştı. Ne var ki ölümünden sonra Büyük Moğol İmparatorluğu'nun ilk kardeş kavgası yaşanmış ve hanlıkların kesin sınırları belirmişti bu kavgalar en çok ticareti etkiledi. Uluslararası bir kavram olan Pax Mongolica (Moğol Barışı)

¹⁷³ “Ortaklık” müessesesi hakkında detaylı bilgi için bkz. İsenbike Togan (1984), “Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve “Ortak” Tüccarları”, Toplum ve Bilim, S. 25/26; Ekrem Kalan (2015), “Moğollar Devrinde İpek Yolu”, İpek Yolu, Ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.

ilk olarak içeriden çatlamıştı. Ama yine de daha evvel belirttiğimiz üzere, ticaret, siyasi sınırları görmezden gelme eğiliminde olan bir faaliyettir. Nitekim ağırlaşsa da işlemeye devam etti (Roux, 2001, s. 362). Kubilay, kardeşi Arık Böke ve amcası Ögedey'in torunu Kaydu'yu bertaraf ettikten sonra Moğol tarihinin en görkemli kağanlarından biri olmuştu. Fakat iktidarının büyük kısmı mücadele ile geçmişti. Üstelik onun başarıları, bölünmeyi engelleyememişti. Herşeye rağmen, sürekliliği siyasi iktidarların ömrüne bağlı olmaksızın devam eden Türkistan'daki ekonomik düzenin, bu tür bunalım dönemlerine karşı her zaman için ikinci bir planının olduğunu biliyoruz. Nitekim Mengü Timur, esasen ticaret mallarını kendine çekmek için bile olsa, Çağataylar ile iyi geçinme kararı almıştı. Çağataylar devrindeki Türkistan'da, ticaret ekonominin bel kemiği idi. O kadar etkili bir kazanç yöntemi ki, devlet idarecileri de bu ağın içinde yerlerini almışlardı. Bunlar arasında, en güvenilir devlet adamlarından olan Habeş Amid de vardı (Biran, 2007, s. 33). Ticaretin sahip olduğu siyasal güç, elçilik hizmetlerinin de bu ağın içinde kullanılmasına neden oluyordu (Kalan, 2016, s. 188).

Bilindiği üzere Çağatay Ulusu içinde dört büyük Moğol kabilesi bulunuyordu. Bunlardan biri olan Celayirlerin hizmetinde çalışan Muhammed İbn Hinduşah Nahçivani¹⁷⁴, devletlerin gelişiminde ticaretin rolünün altını çizerek, tüccarların rahatlıkla ticaret yapabilmeleri için kendilerine uygun şartların –özellikle de ulaşım vasıtalarının- sağlanması gerektiği, aksi halde ticari faaliyetlerin sekteye uğrayacağı ve bunun da toplumsal sorunlara yol açacağını ifade etmiştir (Kalan, 2015, s. 97). Nitekim bunun en somut örneğini Çağatay Hanlığının ikiye bölünmesi ile görmüştük. Bölünmenin temel sebebi, ülkenin doğusu ve batısı arasındaki gelir paylaşımı meselesi olduğu açıktır. Ancak öne sürülen gerekçenin “geleneklerden kopma” olarak sunulmasının yeterli olmadığı kanaatindeyiz.

Moğol hanları, ticaret yollarının güvenliği meselesine büyük önem veriyorlardı. Bu amaçla *Tatgaul* adı verilen özel birliklerle bir yandan yolun güvenliğini temin ederken, öbür yandan da sorumlu oldukları güzergâhlardaki gümrük ve ticaret vergilerinin toplanmasını sağlıyorlardı. Yine bu ticaret yolları üzerinde tüccarların rahatça seyahat edebilmeleri için

¹⁷⁴ Mustafa Uyar, Nahçivani'den aktardığı kadarıyla ticaret ve casusluk faaliyetlerinin Moğollarca içiçe geçmiş bir mesele olduğuna değinmektedir. Bkz. Mustafa Uyar, Hinduşah Nahçivani'ye Ait Düstür el-Katib fi Ta'yin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı, *Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXIV, Sayı: 38, s. 282, Ankara, 2005.

belli aralıklarla su kuyuları açılmış ve çok sayıda kervansaray inşa edilerek, tüccarların ihtiyaçlarını karşılamaları ve konaklamaları mümkün kılınmıştı (Kalan, 2015, s. 100).

Türkistan'da Moğol hâkimiyetinde kurumsallaşmanın gecikmesinin ticaret üzerinde de olumsuz etkileri olmuştu. Aslında ticaret hacmi hızla artıyordu; fakat beraberinde hızlı bir tekelleşmeyi getiriyordu. Han, prensler ve Moğol aristokrasisi *ortaklık*¹⁷⁵ adı altında kurulan büyük ticari şirketler ile bu ağın içine düşmüşlerdi. Bu durumun yarattığı en büyük handikap, önce Büyük Kağanlık'ın sonra da hanlıkların merkezileşme ve kurumsallaşmasının gecikmesi olmuştur. Büyük ticaret ağı ilişkileri, ister istemez siyaset ile de dirsek teması kurmakta ve başvezirlik makamı da dâhil olmak üzere devletin her kademesinde ayrıcalık sağlamak isteyen bürokratların doluşmasına neden olmuştu. Tabir yerinde ise, fillerin tepiştiği bu ortamda çimenler, yani halk eziliyordu. İsenbike Togan, bu durumu, adem-i merkeziyet serbestisi olarak tanımlamaktadır. Büyük ortaklıklar adına hareket eden tüccarların, ellerine aldıkları payzalar¹⁷⁶ ile istedikleri güzergâhı kullanabilme keyfiyetleri, güzergâh üzerindeki halk için bir angarya oluşturuyordu. Mönke Han'ın merkezileşme çabaları da bekleneni verememişti. Bu işi başaracak olan Kubilay idi (Togan, 1984, s. 79). Esasen bu dönemde de hanlıklar arasındaki siyasi ilişkilere söz geçirmek fazla mümkün olmadı. Ama söz konusu ticaret olunca, hanlıkların tamamı yumuşak bir dış politika izleme yolunu tercih etti. Belki de bu bir zorunluluktur. Moğol hanlıkları ticaretin gelişmesi için ortak bir tavır takındılar ve alınan önlemler içinde yeni yolların yapılması, yam teşkilatının güçlendirilmesi, kervansaraylar yaptırılması, kentleşme ve ortaklıklar kurulması, ılımlı bir vergi¹⁷⁷ rejimi ile pazar ve fuarların¹⁷⁸ sıklaştırılması vardı (Kalan, 2015, ss. 97-105).

¹⁷⁵ Tarihi Türk şivelerinden Kıpçak, Harezmi, Çağatay Türkçelerinde "Ortak", "arkadaş" şeklinde geçmektedir. Doğu kaynaklarında geçen "ortak" tabiri ise Altınordu ve İlhanlılarda İranlı tüccarlar için kullanılmıştır. Barthold ise kelimeyi "iş arkadaşlığı" ile ilişkilendirmiştir. Büyük Kağanlıkta kelimenin "hanın ticari mümessili" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hanlarla bu tacirler arasında sıkı ilişkiler vardı. Gerektiğinde tacirler hanlara borç para verirdi. Yine tacirler önemli devlet görevlerine getirilir, yabancı ülkelere elçi olarak gönderilirdi. Bkz. Özyatgin, 1996, ss. 169-170.

¹⁷⁶ Ringmar (2016: 23), payzaları, modern çağın kredi kartlarına benzetir.

¹⁷⁷ Gaziz Gubaydullin'e göre bu dönemde ticaretten alınan vergi miktarı % 3-5 arasındadır bkz. Kalan, 2015, s. 103.

¹⁷⁸ Pazar ve fuarların sıklaştırılması ticaret hacmini arttırdığı kadar, malların üreticiden tüketiciye doğrudan ulaşmasına vesile olduğu için fiyatların düşük olmasına ve alım gücünün artmasına olanak sağlıyordu. Bkz. Kalan, 2015, s. 102.

Pegolotti'nin ifadesiyle, Çağataylar döneminde ticaret yollarının son derece güvenilir olduğunu söyleyebiliriz (Biran, 2007, s. 33). Zira Türkistan, ticari aktivitesinin zirvesini Moğollar zamanında yaşamıştır. Yine Pegolotti'nin belirttiği üzere, bir seyyahın Tana¹⁷⁹'dan Pekin'e sadece Kıpçakça (Kumanca) konuşarak ulaşması mümkün görünüyordu (Kalan, 2015, s. 94). Türkistan şehirleri bu dönemde sadece üretim merkezleri değil, aynı zamanda birer ticari merkezdirler. El İstahri'nin belirttiğine göre Semerkand, Maveraünnehrin büyük bir kara limanıdır. Bütün Maveraünnehr malları buraya toplanır sonra bölgelere dağıtılırdı. Tabiki bu dağıtımın kolayca yapılması da yol ve köprü yapımına verilen önem ile doğru orantılıydı. Zaten çok eskiden beri faal olan İpek Yolu'nun bu dönemde en güvenli ve işlek şekilde kullanılıyor olduğunun arkeolojik olarak da ispatı mümkündür. Otrar'da bulunan gümüş hazinede, Almalık, Pulad, Emil, Kırım, Sivas, Konya, Tebriz ve Cend şehirlerinde basılmış paralar ele geçirilmiştir. Bu paralar sadece uluslararası ticareti açıklamakla kalmaz, aynı zamanda Moğollar devrinde Türkistan şehirlerinin önemli bir karayolu şebekesine sahip olduğunu göstermiştir (Kushenova, 2013, s. 75).

Bu dönemde (XIII. Yüzyıl ortalarından itibaren) Türkistan'ın tarım, ticaret ve şehircilik alanında hızlı bir atılım içine girildiği kesinlik kazanmış bir bilgidir. Türkistan'ın merkezi olarak nitelenebilecek olan Maveraünnehr, ikliminin uygunluğu ve kurulan sulama sistemi ile tarım üssü haline gelmişti. Bölgede ağırlıklı olarak pamuk, tahıl, su kabağı, kavun, yonca ve üzüm yetiştirilmekteydi. Gerek bu ürünleri gerekse de bu ürünlerden üretilen el sanatı ürünlerinin hızlı satışına yönelik pazarlar kuruluyordu. Bu da şehirleşmeyi hızlandıran bir faktör demektir. Buhara ve Semerkand¹⁸⁰'ın yanı sıra Moğol hanlarının vekilleri olan Mahmud ve Mesud Yalavaç'ın yaşadığı şehirler olan Hocend ile Çağatay Hanı Duva tarafından daha da büyütülerek Fergana¹⁸¹'nin merkezi haline getirilen Andican şehri İpek Yolu ticaretindeki önemli üslerden biri haline gelmişti (Kalan, 2015, s. 105).

¹⁷⁹ Tana'nın 14. Yüzyıl ortalarında Altınordu'nun önemli bir ticaret üssü olduğu düşünüldüğünde, buradan Pekin'e kadar devam eden ticaret yolunun Çağatay Hanlığı üzerinden devam ettiği anlaşılabilir. Çağatay Hanlığının ticarete verdiği değeri de ortaya koymaktadır. Nitekim eserde bu yollarda yoğun güvenlik önlemi alındığından da bahsedilmektedir. Bkz. Kalan, 2015, s. 94. Melek Özyetgin (1996, s. 171), şehrin M.Ö. II. Yüzyılda Miletoslular tarafından kurulmuş olan Tanais adlı koloniden geldiğini belirtir.

¹⁸⁰ Buhara, keten ve yünlü kumaşları, koyun postu ve halıları ile ticaret hayatına aktif olarak katılırken; Semerkant, bakır kazanları, kuyumculuğu ve yazı kâğıtları ile meşhurdur. Bkz. Kalan, 2015, s. 105).

¹⁸¹ Moğol fütuhati öncesinde Fergana ve çevresindeki ticari kapasite hakkında bkz. Aynakulova, 2014, s. 157-168.

3.2.4.3. Toprak Yönetimi

Moğolların toprak yönetimi “soyurgical”¹⁸² adı ile bilinen ve Moğolca “lütfetmek, bağışlamak, merhamet etmek” gibi anlamları olan bir sisteme dayanıyordu. Bu sistemin temelde Arap-İslam devletlerinde ve Selçuklular’da görülen ikta sisteminden büyük farkı yoktu (Golden, 2017, s. 322).

Sistemli bir toprak düzeninden bahsedebilmek için Türkistan’ın batı kısmını dikkate almak mecburiyetindeyiz. Moğol fütuhatının hemen öncesinde de Türkistan bölgesinde göçebe ve yerleşik hayat arasındaki sınırı belirleyen Sır Derya idi. Amu Derya kıyılarına varıncaya kadar da yarı göçebe - yerleşik şehir ve tarım kültürü kök salmıştı. Bilindiği gibi fütuhat yıllarında göçebelerin otlatma yerleri, feodaller arasında iyelik olarak bölünmüş ve irsi olarak intikal etmiştir. Toprak mülkiyeti ise Han > Ulus Sahibi (Oğullar vs.) > Noyan > Feodal > Göçebe veya Köylü şeklinde şematize edilmişti (Kushenova, 2013, s. 92).

Vladimirtsov’a göre (1995, s. 183) Moğol İmparatorluğu ayrı ve müstakil parçalara ayrılmak zorundaydı. Çünkü temelinde sadece kabile asabiyeti olmayıp, feodal prensipler de vardı. Bütün Moğol uluslarında (Çağatay-İlhanlı-Altınordu) toprak sistemi üç aşama üzerine kurgulanmıştır. İkta, Tarhanlık, Soyurgical. Moğol fütuhatına kadar Türkistan’da tek başına ikta sistemi hâkimdi. Vakıflar üzerinden işletilen toprakların Soyurgical adı ile irsi olarak naklolunduğu dönemin ise XIII. Yüzyıl sonu ile XIV. Yüzyıl başları olduğu ve özellikle de Altınordu ve Çağatay Uluslarında uygulandığı anlaşılmaktadır (Kushenova, 2013, s. 93). Amitai’e göre (2001, s. 169) Gazan Han devrinde birtakım yeniliklere tabi tutulmakla birlikte ikta sisteminin komşu Moğol hanlıklarında da devinim halinde uygulanmış olduğu görülmektedir.

Türkistan’da, Ortaçağ Avrupası’ndaki gibi topraktan elde edilen ürünün dolaşımı üzerine kurgulanmış bir yapı olmadığı görülür. Bu sistemde vasallık ve efendilik ilişkisi içinde yer tutan aktörlerin de toprak mülkiyeti esasına dayalı bir ilişki ağı içinde yer almadıkları anlaşılır. Burada açık bir şekilde "Han"ın hâkimiyeti söz konusudur. Ama bu da Avrupa’daki feodalite savaşından güçlenerek çıkan merkezi krallıklar ile karıştırılmamalıdır. Han’ın

¹⁸² Kelimenin kökü Çince “tsoyurka” (merhametli, şefkatli olmak) ile bağlantılıdır. Moğolca’da “imtiyaz vermek, mükâfatlandırmak” anlamındadır. Moğollarda tarhanlara verilen soyurgical topraklarında, hana verilen vergiler, tarhana verilirdi. Bkz. Özyetgin, 1996, s. 177-178.

vasallarının tamamı askeri devlet modeli içindeki komutanlardı. Dolayısıyla hepsi Han için çalışan görevlilerdi. *Noyanlık* ve *tarhanlık* gibi mevkiler Gizli Tarih’te her ne kadar sadakat ve güvenin ödüllendirilmesi olarak açıklansa da Cengiz Han’ın bu mevkileri dağıtırken stratejik çıkarlara öncelik verdiği açıktır. Örneğin mesai arkadaşlarından Boorcu’nun asil Arulad oymağından olup genç yaşında Temucin’in hizmetine girmiş olmasının salt güven ve sadakatin mükafaatı olarak düşünmek mümkün değildir. Tercih edilenlerin, Moğolistan bozkırında söz sahibi ailelerden geldikleri ve bunların yeni nesil fertlerinin de gelecekte önemli görevler üstlendikleri görülür (Vladimirtsov, 1995, s. 205).

Togan da Moğol egemenliğindeki Türkistan’da eski feodal hiyerarşinin ihya edildiğini; fakat içerik yönünden değiştiğini savunur. Moğollar ve Timurular zamanında ziraat feodalitesi fazlasıyla hoşnut edildi; fakat bu defa da esaret ve kölelik sistemini bilmeyen Türk-Moğol gelenekleri ile İslamiyetin karışımı sonucunda rejim değişti. Köylü eskisi gibi tarhanların esiri değildi. Moğol merkezileşmesinin sonucu olarak tarhanlık kavramı da değişti. Kelime, devlete büyük hizmetleri geçmiş memurlar, arazi sahipleri ve tüccarlara, yüksek bir rütbe kabilinden verilen özel bir nişan anlamını ihtiva eder oldu (Togan, 1981a, s. 97).

XIII. Yüzyılın ortalarında Türkistan’ın doğu sınırında ve Sır Derya boylarından geçen Rubruk’un verdiği bilgilerin doğru olduğunu kabul etsek bile, bu dönem için yazılanların bütün Moğol fütuhatını kapsamadığını belirtmemiz gerekir. Yedisu, İli, Çu ve Talas havzalarında şiddetli savaşlar yapıldığı ve tarım alanlarının otlaklara dönüştüğü gerçektir. Ne var ki yapılan arkeolojik kazılarda XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Sayram, Uzun Tepe, Karaspan, Aktepe, Otrar, Savran, Sıgnak, Eşnas, Özkent ve Cend şehirlerinde hayatın tekrar canlandığını ispatlamıştır (Kushenova, 2013, s. 94). Ancak paradoksal şekilde, şehir hayatının varlığı da göçebe hayatın varlığına bağlıdır. Nitekim 1269 Kurultayında üzerinde ısrarla durulan şey otlaklar ve tarım alanlarının birbirinden ayrılmasıydı. Almalık’ta yaşanan kıtlık bunu zorunlu hale getirmişti. Atlar arasında başgösteren salgın hastalık, şehirlerin ekonomik düzenini epey bozmuştu. Her ne kadar salgın göçebeler ile doğrudan ilgili olsa da dolaylı yoldan etkilenen şehirler olmuştur.

Maveraünnehr’in Harezmi’ye yakın bölgelerinde ise zaten öteden beri var olan köklü şehir hayatının –fütihat saldırılarında aldığı darbelere rağmen – bütün hızıyla yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, bu bölgenin ayakta kalması her şeyden önemliydi. Devlet hazinesi bu bölgedeki ticaret faaliyetleri sayesinde doluyordu.

Şehir hayatının ayakta kalması da elbetteki beslenme ile doğru orantılıydı. Bu nedenle bu şehirlerin etrafındaki tarım alanlarının canlı tutulması gerekiyordu. Moğolların geleneksel beslenme alışkanlıklarının bugün için de pek değişmediği düşünülürse, o dönem için tarımsal ziraatin alenen desteklendiğini söyleyemeyiz. Tarımın desteklendiği bölgelerin ticaret kapasitesinin yüksek olduğu yerler olması bu durumu açıklar niteliktedir. Nihayetinde asıl amaç Moğol imparatorluğunun merkezine para ve ürün akışının devamını sağlamaktır. Bu nedenle, Türkistan hâkimiyetinin ilk yıllarından itibaren yıkımın izlerini unutturmak adına imar faaliyetlerine girişildi (Togan, 1981a, s. 120).

3.2.4.4. Zanaat ve Üretim

Moğol fütühatını başarılı kılan en önemli unsur mobilizasyon yetisidir (Biran, 2007, s. 85). Mobilizasyonun en başarılı olduğu alan ise ordudur; fakat ordu ile sınırlı kalınmamıştır. Moğolların hâkimiyet kurdukları bölgelerin genellikle yerleşik hayatı benimsemiş olmaları nedeniyle, ilk etapta ele geçirilen ne varsa nicelik olarak değer verilmiş; fakat zamanla niteliğin önemsenmesi gerektiği anlaşılmıştı. Bizzat büyük babaları Cengiz Han gibi, ele geçirilen esirlerle özel olarak ilgilenmeyi alışkanlık haline getirdiler. Esir edilen nitelikli insanları, kardeş ve kuzenler arasında paylaşmaktan da gocunmadılar. Daha doğrusu ilk zamanlar durum böyleydi. Biran (2007, s. 87), bu sürecin 1221’de Maverâünnehir’den Moğolistan’a ve Çin’e götürülen 100.000 zanaatçı ile başladığını ve Merv’e gönderilen kuzey Çinli çiftçiler ile sürdüğünü belirtmektedir. Nitelikli insanları toplama işi 1230’ların sonunda, insanları becerilerine göre sınıflandıran nüfus sayımı ile düzenli bir hale getirildi. Daha sonra farklı hanlıklar bu uzmanlar için rekabete girip, kendi ekonomik ve kültürel kaynaklarını daha iyi kontrol edip kullanmak ve itibarlarını yükseltmek için bunları değiş tokuş etti.

Ne var ki bu işin de birtakım çıkmazları vardı. Daha doğrusu bu, mobilize edilenler açısından böyleydi. Biran, bu durumu çok trajik şekilde açıklıyor:

Kuzey Çin’e aktarılan Semerkantlı zanaatçılar, herhalde Çinli meslektaşlarıyla sanat tekniği alışverişi yapma fırsatına sevinmekten çok kaderlerine, ana yurtlarının harabeye çevrilmesine ve akrabalarının öldürülmesine kederlendiler. Ama Moğollar bir yandan insani ve kültürel kaynakları acımasızca yok ederken, uzun mesafe kültürel alışverişin geliştiği koşulları da yaratıyorlardı (Biran, 2007, s. 87).

Türkistan’daki Moğol hâkimiyetinin ilk zamanlarında üretim ve zanaatın, hemen herşeyde olduğu gibi sekteye uğramış olduğunu biliyoruz. Ancak yine de günlük hayat gereksinimleri

ile birlikte savaş aletleri üzerine bir uzmanlaşma ve bunun çevresinde izlenen bir normalleşme eğilimi gözleniyordu. 1970'li yıllarda yapılan Otrar kazılarında, burada 13. Yüzyılın ortalarında çömlek atölyelerinin faaliyette olduğu görülmüştü. Bu atölyeler aynı zamanda yoğun şekilde tuğla üretiyorlardı ki bu da Türkistan'daki yeniden yapılanmanın hızına dair bir göstergedir (Kushenova, 2013, s.90). Moğolların Batı seferini büyük bir dikkatle gözlemleyen Ch'ang Ch'un zanaata verilen önemin farkındadır. Raporunda, vezir Çinkay'ın, Moğolistan'ın kuzeybatı bölgesindeki Uliastai'ya yakın bir yerde su kanalı açtırarak buğday yetiştirmekle birlikte batıdan getirilen 300'ü aşkın aileye altın işlemeli kumaş dokuma, Çin'den getirilen 300 aileye de yünden elbise dikme görevi verdiğini kaydetmiştir (Lin Chen-Nan, 1975, s. 58).

Ch'un, Kemciüt'te de demircilik yapılmakta ve buğday yetiştirilmekte olduğunu yazıyordu. Hatta buraya 1223 yılında Çinli sanatkârlar yerleşmiş ve ipek tül, işlemeli ipek kumaş ve şam ipeği dokumacılığı ile uğraşmışlardı (Lin Chen-Nan, 1975, s. 123). Han da bu işçilerin toplanmasını, niteliklerine ve mesleklerine göre alanlarına ayrılmasını istemişti. Bunlar Han'ın yakınlarına hizmet etmek üzere dağıtılmışlardı. Umumi Nazırlık memuru olan Ko Sau Pu hua isimli bir kişi, altın ve gümüş işçileri ile batı bölgesindeki toprakları işlemek için tarım ve üzüm işçilerini toplamak istediğini Ögedey Han'a bildirerek icazet almıştı. Silah ve maden gibi ağır sanayiinde batı memleketlerinden ve Avrupa'dan gelen ustalar çalışmaktaydı (Danuu, 2016, s. 37).

Ebu'l-Gazi Bahadır Han'da da bu dönemle ilgili olarak Maverâünnehir ve Sir-derya mıntıkasına dair bilgiler bulmak mümkündür. Semerkant'ta çinicilik alanıda uzmanlaşmıştı. Ayrıca küçük çapta dokuma ve çömlek atölyeleri vardı. Şehir hayatındaki zanaat kollarından birisi de göçebelerin varlığına bağımlı bir sektör olan dericiliktir. Yine Semerkant gibi, Fergana ve İlak dağlarındaki madenlerden çıkarılan hammaddelerin tüm Türkistan şehirlerine gönderildiğini ve buna bağlı olarak da tüm Türkistan'da kuyumculuk sektörünün gelişmiş olduğunu anlıyoruz. Özellikle Maverâünnehir şehirlerinde saray, köşk, medrese ve cami yapımına ve bu anlamda gelişmiş bir inşaat sektörünün varlığına da değinmek gerekir. Öyle ki sadece Belh'te 1200 cami ve bir o kadar da hamam vardı (Ebu'l-Gazi, 2010, s. 118).

3.2.5. Sosyal ve Kültürel Sonuçlar

3.2.5.1. Toplumsal Yapı, Din ve İdeoloji

Moğolların girdiği Türkistan'da, XIII. Yüzyılın ilk yarısı büyük fetihlerin yüzyılı olmuştu. XIV. Yüzyıl ise yeniden yapılanma ve atılım dönemi oldu. Çoğu zaman kendi aralarında, nadiren de başkalarıyla savaşlar sürüyordu. Ancak korku salan o eski savaşlardan sonra şimdiki savaşlar daha tanıdık, neredeyse bayağı bir görünüm almıştı. Eski Avrasya dünyasını kurtaran ve o şiddetli Moğol fütihat dönemini atlatmaya olanak veren şey, büyük çaplı uygarlık birikimidir. Moğollar, yıktıkları dünyanın ne büyük bir kayıp olduğunu erken bir evrede anlamışlardı. Esasen istedikleri, kültür, sanat gibi ince kavramlar olmaktan ziyade, para ve refahtı. Ancak bunu sağlayacak olan düzenin yeniden kurulurken içinde gizlediği ince kavramlara hayat verdiği de göz ardı edilmemelidir (Roux, 2001, s. 448).

Göktürkler devrinden itibaren, Türk göçebeleri bütünüyle yerleşik dünyanın sınırlarına dayanmışlardı. Karahanlılar ve Selçuklular kendilerini Orta Asya ile Yakın ve Orta Doğu'nun Müslüman kent ve tarım toplumlarına kabul ettirmişler ve Orta Asya bozkırlarının Türkleşmesi tamamlanmıştır. Çağdaş Türk halklarının şekillenmesinde en önemli unsur olan Cengizliler devri, Orta Asya, Batı Avrasya ve Orta Doğu'da bazı yeni unsurları ilave ederek bu bölgelerin Türkleşmesini teyid etmiştir. Var olan etnik-dilsel unsurları yoğurup çoğunlukla üzerinde biraz çalışmış ve yeni oluşumlara döndürmüştür. Süreç içinde eski boy yapılarının altını oymuş ve değiştirmiştir (Golden, 2017, s. 303). Bu büyük dönüşümün Türk-İslam medeniyeti açısından sonucu ise tek kelime ile "gelişim" olmuştur (Yuvalı, 1988, s. 64).

Moğollar, XII. Yüzyılın başlarında yaşadıkları örgütlenme ve toparlanma sürecinde Moğol adını hak edecekleri bir kimlik arayışı içine girmiş ve en yakın kültürel komşuları olan Türklerle önemli bir medeniyet alışverişi içine girmişlerdi. Cengiz Han da başta idari ve askeri olmak üzere devletin temel dinamiklerini Türk medeniyetinin tarihsel verilerine göre düzenlemiştir. Türklerin anayurdu olan coğrafyanın ticaret yollarının buluşma noktasında bulunması ve güçlü medeniyet verilerinden yararlanmış oldukları İran ve Soğd unsurları ile komşu olmaları, ileri bir medeniyet seviyesine çıkmalarını sağlamıştır (Togan, 1981b, s. 54).

Moğolların eski Türk kültürünü canlandırdığına dair yoğun şekilde fikir birliğine katılmamak mümkün değildir. Tespitlerden biri, Cengiz'in, kendisini Ong Han'ın düzenlediği suikasttan kurtaran Kilik ve Bare'yi¹⁸³ *tarhan* yapmasıdır. Eski Türk kültüründe olduğu gibi Cengiz Han tarafından da verilen bu unvanı alan kişiler devletteki her türlü vergiden muaf tutulmuşlardır (Kushenova, 2013, s. 56). Bir diğer tespit *Yasa* ile ilgili olandır. *Yasa*'nın Türk Devlet geleneğindeki töreden başka bir şey olmadığını söylemeliyiz. Moğollarda değişen tek şey içeriktir. Türk kültürünün geniş etkisini belli bir mecraya akıtarak Moğollara tevdi edenlerin Uygurlar olduğunun altını çizmeliyiz. Yuvalı'ya¹⁸⁴ göre “*Moğol Devleti'nin var olmasının tek sebebi, Cengiz'in müşavirleri¹⁸⁵ olan Uygurlar'ın büyük hizmetleridir.*”. Neticede Moğol İmparatorluğu sınıflı bir yapıya sahipti ve birliğin temeli Türk-Moğol aristokrasisine dayanıyordu (Jackson, 2017, s. 123).

Moğolların zapt ettikleri ülkelerde kurdukları idari, askeri, hukuki ve mali sistemleri, bu sistemleri uyguladıkları ülkelerin coğrafi şartlarından mutlaka etkilenmiştir. Ancak en önemli etki, o ülkede temellenmiş olan baskın kültürdür. Çağatay ulusu buna örnek teşkil eder. Devletin batı kısmı olan ve Batı Türkistan¹⁸⁶ olarak adlandırılan bölgede daha önceden tarımsal ekonomik etkinliklerin yerleşmiş olması sebebiyle, buraya yerleşen Moğollar çok daha erken Türkleştiler. Zühal Ölmez'e (2007, s. 175) göre Çağatay adı zamanla Hanlığın Türk ağırlıklı bölgesi olan Maverāūnehir için kullanılmaya başlanmış, daha doğudakiler Moğol olarak anılmıştır. Moğol tarihine dair en hacimli eserlerden biri olan *Mongol Ulsiin Tüüh*'ün Çağatay Hanlığı kısmında da Çağatay adının kullanımına dair benzer bir kabul vardır.¹⁸⁷ Bunlar görece daha uzun süre göçebelğe tutundukları için değişime daha geç entegre olmuşlardı. Kushenova (2013, s. 58) Moğol Devleti'nin geniş Türk coğrafyalarında

¹⁸³ Cengiz Han'a haber veren Yeke-çeren'in çobanlarından biri Badai diğeri de Kişilih idi. bkz. Moğolların Gizli Tarihi s. 91; Cengiz Han'ı Ong (Vang)'in hilekârca planına karşı uyarın çobanlardan biri Kişihir. bkz. Barthold, a.g.e, s. 540; Kilik ve Bare Ong Han'ın oğludur. bkz. Cüveyni, a.g.e, s. 93.

¹⁸⁴ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. B. Ögel, *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul, 2002.

¹⁸⁶ Biz, kastedilen bölgeyi doğu ya da batı olarak adlandırmayı uygun görmedik. Bizce bahsedilen bölge, Türkistan'ın göbeğidir. Batı Türkistan adlandırmasını İran'ın kuzeyi için kullanmak daha doğru olacaktır.

¹⁸⁷ Bkz. *Mongol Ulsiin Tüüh*, Ed. A. Oçir, Ç. Dalai ve diğeri, c. 2, s. 279, Ulanbaatar, 1999.

daha tutumlu ve uyumlu hayat sürmüş olmasının nedeninin, temellerinin Türk kültürü üzerine inşa edilmesi olarak açıklamaktadır.¹⁸⁸

Tarihi kayıtlarda Amuderya (Ceyhun) ve Sirderya (Seyhun) nehirleri arasında kalan verimli vadi ve yakın dış çevresini de içine alan bölge Maverâünnehir veya Türkistan olarak adlandırılmıştır. Esasen birçok kaynakta yalnızca Türkistan adıyla anılmakla birlikte daha yakın dönem kaynaklarında Doğu Türkistan bölgesinden ayrı tutmak adına Batı Türkistan adı da kullanılmıştır. Buranın tamamlayıcısı konumunda ise Türk ve Fars kültürünün içiçe geçtiği Harezm bölgesini görmekteyiz. Moğol devri Harezm şehirleri ile ilgili olarak en kapsamlı bilgilere İbn Battuta Seyahatnamesi'nden ulaşmaktayız. Battuta, Harezm'de yoğun ve katı bir İslam disiplininin varlığından bahsederken, Kadılık makamı ile Moğol iktidarı arasındaki yakın ilişkilere de değinir. Ayrıca bölge halkı arasında yaygın olan Mutezile itikatının, ehl-i sünnet olan Kadılık makamı ile temkinli bir ilişki ağı içinde bulunduğu anlaşılmaktadır (Battuta, 2015, s. 272).

Biran (2007, s. 26) Moğol fütuhâtı öncesinde Türkistan'da yüksek bir kültürel birikimin olduğunu kabul etmekle birlikte, bu kültürün dejenerasyonunda failin Moğollar olmadığını ısrarla vurgulamaktadır. Fütuhât sırasındaki yaşanan fiziki yıkımın ardından yaklaşık yarım yüzyıl içinde galip gelen yine Türk-İslam kültürü olacaktır.

Gufrani (2015, 223) de Moğollar gelmeden hemen önce, bölgenin mental olarak Hilafet merkezi ile ayrı düşmüş olduğundan bahseder. Maverâünnehir'de çok güçlü kültürel ve siyasal etkinliği bulunan Şii ve Alevi ailelerin bölgenin Irak ve merkezdeki Abbasi hilafetinden uzakta olması nedeniyle özellikle muhaliflerin yaşamayı tercih ettikleri bir mekâna dönüşmüştü. Samaniler gibi, ardından gelen Karahanlılar ve Karahitayların da görece bir serbesti sağlamış olmaları bu itikadın daha da güçlenmesine vesile olmuştur.

Cahen (2015, s. 353) Samaniler devrini Müslüman Orta Asya Türk tarihinin altın çağı ve belki de yüzyılın en mutlu zamanı olarak tanımlamaktadır. Tarım, madencilik, uluslararası ticaret ve bunların politik bağlantıları konusunda tarihin tanıklık ettiği en iyi evredir. Ticaret

¹⁸⁸ Hayton, Moğol hanlarının tahta çıkma merasimine iki kez şahit olmuş ve şunları not etmişti: "... Bu sırada herkes bir araya gelir, ortalarına bir taht yerleştirilir; yere siyah bir keçe serilir ve imparator da bunun üstüne otururdu. İlk imparatorun soyundan kimselerce kaldırılarak tahta oturtulurdu. Bunun ardından da önünde diz çökerek hükümdarları olarak ona biat ederlerdi" (2015: 74-75). Bu seromoninin Göktürkler zamanında uygulanandan pek bir farklılık arz etmediği anlaşılmaktadır: "... Onun reisleri tahta çıktığı zaman yakın hizmetçileri, önemli vezirleri onu keçe kilim üzerine koyarak güneşi takiben dokuz kere çevirirler, her bir çevirişte vezirlerin hepsi onu selamlardı" (Taşağıl, 2012: 113).

yolları yıldız biçiminde dört bir yana uzanarak İran ve Irak'ta Müslüman merkezlere, doğuda Çin'e ve Avrasya steplerine, kuzeybatıda Volga boylarına varıyordu. Bu son yol, Volga Bulgarlarına elçi olarak gönderilen İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde¹⁸⁹ detaylı şekilde anlatılmaktadır.

Samanoğulları Devleti'nin yerini alan Gazneliler dönemi İslam kültürünün bir önceki evreye nazaran daha katı disipline tabi tutulduğu bir evredir. Gazne şehrinin yıldızı parlıyorsa da hiçbir zaman Samanoğullarının Buhara'sı ile boy ölçüşemeyecektir. Rejimin askeri yapısı da bir hayli sertti. Bu disiplin, ganimetlerin ve devlet gelirlerinin ordu ve "ikta" yöntemi ile korunması işlevi de görüyordu. Öte yandan Gazneli Mahmut, Samanoğullarında görülen hoşgörünün tersine, çok katı bir Sünni Müslüman tutum takınmıştı. Ne var ki bunu yaparken, kendisinden sonra Selçukluların da başarısında etkili olmuş çevrelerin desteğine dayanmıştı. Kültürel açıdan Gazne sarayı, Buhara sarayının geleneğini sürdürmüşse de onun liberalizmini göstermemiştir. Bundan dolayı Avicenna (İbn Sina) Harezm'e, sonra da Büveyhoğullarının yanına gitmiş ve Firdevsi de Mahmut ile bozuşmuştu (Cahen, 2015, ss. 256-260).

Harzemşahlar'dan evvel Türkistan bölgesine hâkim olan Selçuklu Devleti'nin temelini Türkler oluşturuyordu. Hemen her dinden unsuru bünyesinde barındıran bu devletin sınırları içindeki bütün cemaatler huzur içinde yaşamaktaydılar. Ne var ki devletin son yıllarında büyük bir sorun olarak ortaya çıkıp, doğrudan iktidar zirvesine suikast düzenleyecek boyuta gelen Haşhaşiler gibi grupların da etkin olduğu görülüyor (Arayancan, 2007, ss. 333-345)

Yerleşik ve göçebe hayatın birlikte yaşadığı Harzemşahlar devrinde yerleşiklerin geçim kaynağı tarım ve ticaret iken, göçebelerin asıl geçim kaynağı hayvancılıktı. Arazi mülkiyetinin büyük kısmı devlete ait olduğundan ziraatla uğraşanların çoğu has ve ikta arazilerini işleterek iktidar ile kurumsal bir ilişki ağı içinde bulunuyorlardı. Köylüler hukuki olarak şehirliler kadar haklara sahiptiler. Toprağı işledikleri sürece çocuklarına miras bırakabiliyorlardı. Sosyal tabakaların devlet nazarında özel yerleri yoktu. Sadece yöneten bir aile ve yönetilen bir reaya vardı. Dini cemaatlerin de Selçuklulardaki kadar güçlü politik fonksiyonları yoktu. Devletin onay vermediği hiçbir dini topluluğa katılmak mümkün değildi. Sosyal tabakaları küçük çiftçiler, ikta ile ayrılmış topraklarda çalışan işçiler,

¹⁸⁹ Şeşen, R. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Eklere*. İstanbul: Yeditepe Yayınları

hayvancılıkla uğraşanlar, geniş toprak sahibi dihanlar ve sermaye sahibi tüccarlar olarak isimlendirebiliriz. (Yazıcı, 2002, s. 382).

Ekonomik gelirleri içinde ilk sırayı ticaretin aldığı düşünüldüğünde, hayvancılık ile uğraşan göçebeler ile pek de sıcak ilişkilerin kurulamadığı düşünülebilir. Esasen bu durum zaten yarı göçebe devletlerin genel sıkıntısıdır. Hayvancılıkla geçinen bu kabileler, mevsime bağlı olarak yaptıkları göç hareketleri esnasında yaylak ve kışlaklar arasındaki köy ve kasaba hayatına büyük zarar veriyorlardı. Ordunun önemli bir bölümünü de bunlar oluşturdukları için bazı vergilerden muaf tutuluyor olmaları da zamanla ciddi bir probleme dönüşmüştü (Yazıcı, 2002, s. 383).

Devlet ile reaya arasındaki ilişkinin temeli, ekonomiktir ve vergi ile ilgilidir. Belgelerde devlet-reaya ilişkisi adına vergilerin toplanması konusunda memurlara, halka nasıl davranacakları hususundaki hatırlatmaların dışında başkaca bir ilişkiyi gösterecek bilgi yoktur. Vergi ilişkisinde de “kararlaştırılan verginin dışına çıkılmaması”, “vergi hususunda çalışanlar tarafından zulme uğramışlar ise gönüllerinin alınması” ve “şefkatli davranılması” gibi noktalara temas edilerek reyanın adı anılmaktadır. Devlet, reyanın güvenliğini sağlamak ve refahını temin etmek için çalışmaktadır. Bunun bir gereği olarak çalışanlarını kontrol altında tutar ve onlardan halkın malına el uzatmamalarını ister. Bu suçtur. Örneğin, Asarü'l-Vüzera'ya göre, Sultan Alâeddin Muhammed, veziri Nizamülmülk Muhammed b. Salih'i halkın malına tecavüz ettiği için azletmiştir (Gürbüz, 2005, s. 223).

Moğolların henüz büyük bir tehlike olarak belirmedikleri; fakat belirseler dahi bunu fark edemeyecek kadar iç çekişmelere dalmış olan İslam dünyasının ve özelde Türkistan'ın en önemli problemlerinden birisi de mezhep çatışmalarıydı (Caferiyan, 2013, s. 77). Bu dönemde başta Harezmi olmak üzere Maverünnehir ve Türkistan'da Şiiiler ve Sünniler

arasında yoğun mezhep çatışmaları sürüyordu.¹⁹⁰ Harezm, Mutezile¹⁹¹, nin en güçlü olduğu yerd. Zamanla taraftar sayısını artıran bu yapının Şiilikten daha fazla güçlendiği anlaşılmaktadır (Turan, 1994, s. 199). Bu dönemde İslam dünyasının liderliği Abbasiler’de olmasına rağmen, Harzemşahlar’ın bu durumdan hoşnut olmadıklarını biliyoruz. Öyleki, sıcak çatışma dahi gündeme gelmişti (Turan, aynı yer). Hilafet makamını tanımadığını beyan eden Harzemşah, Halifelğin Hz. Ali ailesinden zorla alındığını gerekçe göstererek, hâkim coğrafyadaki Şii nüfusa karşı popülist bir tavır takındı. Gerçi bu durum pek uzun sürmedi ve Terken Hatun’un ılımlı siyasetiyle bir nebze de olsa Hilafet makamı ile ilişkiler normalleşti. Terken Hatun’un, tahta çıkmasını istemediği Celaledin döneminde ise beklendiği üzere işler yine terse döndü. Nihayetinde kendileriyle birlikte bütün güç odaklarını önlerine katarak ortadan kaldıracak olan Moğolların gelişine kadar bu karmaşa devam etti.

Moğollar gelmeden evvel Türkistan’da etkin bir topluluk daha vardı. XII. ve XIII. yüzyıllarda Harzemşahlar ülkesinde etkileri iyiden iyiye artan Sufiler, huzursuzluk ortamında sığınacak tek liman gibi görünüyorlardı. Tanrı’yı hissetmeyi ve iç huzuru farklı bir yol ile bulmayı şiar edinmiş olan Sufizm, elbette ki İslam’ın siyasal söylemi olan Hilafet ve uzantıları olan kadılar ve müderrislerce sevilmiyorlardı (Topçu, 2007, s. 295). Ancak halk kitlelerini etkileyebilecek güce ulaşmışlardı. Artık toplumsal mekanizmanın içinde önemli bir işleve sahiplerdi. Moğol akınlarında devlet erkinin sarsıldığı ya da tamamen ortadan kalktığı anlarda bu işlevlerinin çapı daha da büyümüştü.

Harzemşahlar devrinde, müritlerinin sayısı ve yetiştirdiği öğrencilerinin şöhreti ile Sufizmin en güçlü ismi olan Necmeddin-i Kübra¹⁹², Moğollara karşı dik duruşun da sembolü olmuştu.

¹⁹⁰ Moğollara karşı toplu şekilde ve kuvvetli bir direnişin olmayışında bölgenin mezhepsel anlamdaki bölünmüşlüğü de vurgulanması gereken bir husustur. Ne var ki bu bölünmüşlük sadece Şii-Sunni olarak değil, Hanefi ve Şafi olarak da mikro ölçekli bir yapı arz ediyordu. Detaylı bilgi için bkz. İbnü’l- Fuvati, *el-Havâdisü’l-Câmi’a ve’t-Tecâribü’n-Nâfi’a fi’l-Mietî’sSâbi’a*, tahk. Mehdi en-Necm, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003. Geleneksel Şii siyaset teorilerinin, Şiilerin işgal karşısındaki tavrını belirlemede önemli bir enstrüman olduğu ileri sürülebilir. Şii siyaset felsefesinde bir teori sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu teoriye göre gaybet-i kübra’dan sonra mehdî-i müntazar inancı ve bu inanca göre İmam’ın mutlaka bir gün geri döneceği düşüncesi, yeryüzündeki tüm yönetimlerin gayr-i meşru olarak kabul edilmesini doğurmuştur. Yani bu inanca göre Moğollardan önceki idare de gayri meşru oluo, yıkılmasında bir sakınca yoktur (Şahin, 2008, s. 65).

¹⁹¹ İbn Battuta, Harezm’de Kadı ve beraberindeki İslam büyükleri ile kıldığı bir sabah namazından bahsederken, isimlerini teker teker saydığı bu zatların kerem ve fazilet sahibi çok değerli kişiler olduklarını; fakat tamamının Mu’tezile mezhebinden olup, bu durumu gizli tuttuklarından bahseder. Bkz. *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Haz. Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 272.

¹⁹² Diyanet İslâm Ansiklopedisinin Harizmşahlar maddesini yazan Aydın Taneri makalesini şu cümlelerle bitiriyor: “Harezmşahların yıkılması Türk ve İslam âlemine çok şeyler kaybetti. XII. Yüzyılın ikinci yarısında İslâmiyet, Harezm’e komşu bölgelerden Asya içlerine doğru yayılmaktaydı. Başta Ahmed Yesevî

Hatta Cengiz Han, Şeyh Necmeddin-i Kübra¹⁹³, ya birisini göndererek Harezm’de yapılacak olan katliamın dışında kalmasını istemişti ancak o bunu kabul etmeyerek direnmeyi tercih etti (Kazvini, 2018, s. 544). Onun yetiştirdiği ve siyaseten de etkili olduğunu gördüğümüz Mecdüddin Bağdadi ile birlikte bu itikadı yapının siyasi ayağının geliştiğini anlıyoruz. Her ne kadar Muhammed Harzemşah tarafından idam edilmişse de bunun nedeninin farklı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁴

Türkistan’ın Moğollar tarafından işgali esnasında yaşanan büyük maddi ve manevi yıkım ile aynı anda kurulmaya çalışılan yeni düzende Cengiz Han’ın siyasi ve toplumsal gerginliği iyi değerlendirdiği anlaşılıyor. Daha önce Muhammed Harzemşah’ın Hilafet makamına karşı öne sürdüğü argümanları bu kez Cengiz Han ona karşı kullanıyordu. İlk icraatlarından biri, Büyük Yasa adı verilen kurallar külliyesi için *“Hz. Ali ve ardıllarına hürmet edilmesi”* (Alinge, 1967, 143-146) emrini koydurmak oldu. Büyük bir coğrafyaya hâkim olmak yönetim açısından zafiyet yaratsa da bu zafiyetle başa çıkma çabasının, neticede büyük bir avantaja dönüştüğü görülecektir. Yayılım alanının merkezinde bulunan ve önemli bir geçiş güzergâhı olan Türkistan’ın el üstünde tutulduğu görülmektedir. Dönemin ileri kültürleri olan Çin ve İran’dan gelen siyasi ve ekonomik danışmanların buluşma noktası da Türkistan’dı (Kushenova, 2007, s. 229).

olmak üzere Türk mutasavvıflarının gayretleri çeşitli boylar arasında meyvelerini vermeye başlamıştı. Kanglı, Kıpçak ve Kimekler İslamiyet’i kabul ettikleri takdirde Türk-İslâm medeniyetine katkıda bulunabilirlerdi. Fakat Harezmşahların Moğol istilası karşısında yıkılması bu imkânı ortadan kaldırdı. Çok sayıda Türk Sibiryaya ve Altaylarda tecrid edilmiş bir halde eski hayatlarını sürdürmeye mahkûm oldu. Ayrıca Maverâünnehir ve Harezm’deki ilim ve edebiyat hayatı da sona erdi. Birçok âlim ve edip ülkesini terk edip Hindistan, Suriye, Mısır ve Anadolu’ya kaçmak zorunda kaldı” (DİA, XVI/231). Ne var ki burada trajik bir durum vardır. Moğol istilası öncesinde İslamiyet’in Doğu Asya istakemetinde yayılma imkânı neredeyse hiç yoktu. Çünkü İslam dünyası kendi içinde soğuk ve zaman zaman da sıcak çatışmalara kapılmış, bireysel ya da yerel çaplı örgütsel tebliğ faaliyetlerinden öte devlet bazında bir faaliyet söz konusu değildi. Ne gariptir ki İslam dünyasının duraksadığı yerde devreye Moğollar girmiş ve Doğu-Batı ticaretine verilen önem sayesinde kültürel geçirgenlik de büyük bir fırsat yakalamıştır. İlhanlılar-Altınordu-Çağatay hanlıkları arasındaki sınır mücadeleleri zamanında ise Çin’de büyük bir güç olarak beliren Kubilay’ın ülkesine deniz yoluyla gelen Müslüman Arap Tüccarların faaliyetleri sayesinde İslamiyet Güneydoğu Asya’da sağlam temellerle filizlenmiştir.

¹⁹³ Moğol hanlarını dinî bakımdan en fazla etkileyen ekol, Harezmli Ebu el-Cennâb Necmeddîn Kübrâ’nın (1145-1221) tesis ettiği Kübreviyye Tarikatı’dır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine, *Yücel Özkaya’ya Armağan Yazılar*, Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Hel Yayınları, Ankara, 2015, ss. 211-233.

¹⁹⁴ Kazvini’ye göre bu konu şahsi bir meseledir. Muhammed Harzemşah, annesi Türkan Hatun ile aşk yaşadığı gerekçesi ile Mecdüddin Bağdadi’yi öldürtmüştü. Bkz. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara, 2018, s. 544.

Türkistan, Cengiz Han fırtınasından sonra toparlanmakta güçlük çekmişti. Belh gibi bir şehir Moğol tahribatlarının izlerini hala taşımaktadır. XV. Yüzyılda Timur'un oğulları Şahruh, Uluğbey ve Hüseyin Baykara zamanında bu bölgelerde görülen gelişim, baştan aşağı alt üst olmuş bulunan bu ülkeye eski halini iade edemeyecekti. Ne var ki Arap-İran medeniyetinin en büyük düşmanı gibi hareket etmiş ve bu medeniyete karşı, Müslüman yazarların kendi alınına vurdukları damga ile bir mel'un, bir cehennemlik gibi muamelede bulunmuş olmakla beraber, prensip itibariyle Cengiz Han'ın İslamiyet'e karşı hiçbir husumeti yoktu. Müslümanlara abdesti ve koyun, keçi, inek gibi hayvanların öldürülme tarzını menetmesi, bunların Moğol adet ve hurafelerine aykırı olmasındandır (Grousset, 2015, s. 253).

Moğolların Türkistan'a yerleştikleri ilk yıllarda toplumsal tansiyonun ne denli yüksek olduğunu gösteren gelişmeler de oldu. Tarabi olayı, büyücülük iddiasıyla çevresine topladığı muazzam kalabalık ile Moğollara karşı büyük çaplı direnişin ve dönemin sosyo ekonomik çalkantıları nedeniyle yoksul halk zümrelerinin hislerine tercüman olmaya çalışan Mahmud Tarabi'nin hikâyesidir (Özbyraktar, 2017, ss. 211-227). Bu hikâyenin asıl konusu, Türkistan'da zaten ezilmekte olan yoksul kesimlerin, üstüne üslük bir de Moğol saldırılarından en büyük zararı görüyor olmaları neticesinde kendilerini ifade etmek için gösterdikleri bir arayıştır. Tarabi'nin, aristokrat zümreleri cezalandırırken bu yoksul halktan seçtiği fedaileri kullanması ve bu işi yapacak yığınların olması ayrı bir sosyolojik araştırma konusudur. Zira biliyoruz ki Türkistan'daki büyük şehirlerin zaptı sırasında büyük paralar karşılığında hayatlarını kurtaran zenginler olmuştu. Üstelik bu olayın dini ve ideolojik boyutu da bulunmaktadır (Kushenova, 2013, s. S. 46). Tarabi'nin kullandığı yöntemlerin eski Türk ve Moğol inançları ile olan bağlantısının Barthold tarafından da fark edildiğini görmekteyiz (Barthold, 2017, s. 486). Bu yönüyle değerlendirildiğinde, Tarabi isyanının, Türkistan'ın Karakurum hegemonyasından kurtarılmak istenmesinin güçlü bir ifadesi olduğu açık olmakla birlikte, bölgedeki Moğol askeri varlığının bu isyanı bastırmaktaki gevşekliğinin, isyanın sonuçları düşünüldüğünde, Çağatay'ın amacına hizmet eden bir olaya dönüştüğünü ihtimal dâhilinde tutmak gerekir.

Türkistan'da hâlihazırda var olan eski bozkır kültür dairesine dair izlerin Moğolların işini kolaylaştırdığı kanısındayız. Esasen Ümit Hassan (1985, s. 168) da Moğolların ve sonrasında Çağatayların bu kültür dairesinden kopmakta büyük zorluk yaşadıklarına dikkat çekmektedir. Moğollar üzerindeki etkileri aşikâr olan Uygurların bile başta yerleşik hayata geçiş olmak üzere birçok konuda Moğollara nüfuz edemedikleri, bunun nedenleri arasında

Uygurların da halen eski kültür dairesinin sınırlarına duydukları saygı ve hürmeti göstermektedir. Gabain'in deyişiyile "Bu Maniheist kâtipler hiç çekinmeden Şaman ilahesi Ötüken'in ruhunu hürmetle zikrediyorlardı" (Hassan, 1985, aynı yer).

Çağataylar bir süre sonra İslam'a meyletseler de Şamani kavramları şu ya da bu vesileyle hayatta tutmaya gayret ediyorlardı. Örneğin Moğolca "ongon" kelimesinin Çağatayca karşılığı "arma" ve "damga" olarak yaşadı (Hassan, 1985, s. 169). Hassan'ın bu tespiti, Türkistan'daki Çağatay varlığının eski göçebe bozkır kültür dairesinden kopulmamış olduğunun göstergelerindendir. Nitekim Hikmet Tanyu'ya (1975, s. 22) göre de Türkistan'daki Moğol egemenliğinin kültürel açıdan en önemli sonucu, eski Şaman kültürünün yeniden dirilişi oldu.

Hassan'a göre (1985, s. 222) Çağatayların Khan (han) ünvanını kullanmalarının nedeni de eski geleneklerden kopmak istemeyişleri ile ilgilidir. Örneğin Büyük Ayı Burcu'nun eski adı olan "yatıkan" kelimesinin "yatı + kan" kelimelerinden meydana geldiği gibi, Akbakan ve Ötüke(a)n adlarındaki kan kelimesinin varlığına dikkat çekmek gerekir. Nitekim Türlerde ve Moğollarda kan ya da tengri kelimeleriyle biten dağ isimlerine rastlanmaktadır. Hassan burada kan kelimesi ile Şamanizm arasındaki ilişkiye değinmek istemektedir. Hassan (1985, s. 238) Eberhard'ın Çin kaynaklarında Kırgız Şamanlarına verilen adın "Kan-gan" olduğunu belirtmesinin bu bağlamda bir ilişkiye işaret ettiği fikrindedir. Tarabi isyanını bu bilgiler ışığında değerlendirmekte fayda olabilir.

Bu isyanı gerekçe göstererek Mahmud Yalavaç'ı vazifesinden alan Çağatay, Ögedey'e hesap vermek ve haddini aştığını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı (Kafalı, 2005, s. 76). Ögedey, ağabeyinin üzerine fazla varmamış, Mahmud Yalavaç'ı Çin'e vali tayin etmiş, ancak onun yerine oğlu Mesud Yalavaç'ı aynı yetkilerle genel vali yapmıştı. Bu durum göstermektedir ki Çağatay hanları genel valiye müdahale hakkına sahip değillerdi. Çağatay ve halefleri, daha sonra da görüleceği üzere ancak Türkistan'ın şehir dışı hayatına, yaylak, kışlak ve otlaklarına hâkim olabilmişlerdir. Bu münasebetle Çağatay Ulusu, yalnızca şehir dışında yaylak ve kışlak hayatı yaşayan ve hayvancılıkla iştigal eden kır nüfusunu ifade eden bir tabir olacaktır. Hatta şehir dışı kır nüfusundan olana Çağataylı, şehir nüfusundan olanlar için Maveraünnehirli tabirinin kullanıldığını daha sonraki devrelerde dahi görmekteyiz (Kafalı, 2005, s. 36).

Türkistan'daki Moğol egemenliğinin çizdiği portrede kozmopolit bir dönüşüm izleniyordu. Ne var ki galip gelen Türk kültürü oldu. Cengiz Han, oğlu Çağatay'a bu bölgeyi bırakırken yanına büyük Moğol kabilelerinden olan Arlat, Celayir, Kavçın ve Barlas (Barulas) halkını da vermişti. Bunlardan Barlas kabilesi, içinden Timur'u çıkaracak derecede etkindi. 1240'lı yıllarda Moğol kimliği ile tanınan Barlas ve Celayirlerin ise aradan bir yüzyıl geçtikten sonra Kaşka-derya bölgesinde yaşayan Türk dilli kabileler arasında gösterilmesi, hızlı bir Türkleşme sürecine girildiğinin göstergesidir (Arabşah, 2012, s. 36-37).

Moğolların muazzam genişlemesi devam ederken elde edilen bölgelerin kozmopolit vaziyeti, yönetim eksikliklerini gözler önüne seriyordu. Daha batıya nazaran, Doğu Türkistan'da, içine kapanık ve geleneksel bozkır asabiyeti ile değişime direnen yakın akrabalarının varlığı bir tarafa; yerel yönetimin de bu direnişi ayakta tutmaya gayret göstermesi, varolan gerginliği daha da artırıyordu. Esasen Çağatay hanları da bu noktada tarafgir bir tutum içindeydiler. Göçebe Moğolların diğer topluluklar karşısında destek görmesi ve Hanların yönetim merkezlerini taş binalar yerine çadırlar olarak belirlemiş olması bunun göstergesidir (Biran, 2007, s. 31).

Moğollar her ne kadar siyasi ve askeri bir güç olarak Türkistan'a girmiş olsalar da nihayetinde bu medeniyetin her anlamda gerisindeydiler.¹⁹⁵ Cengiz Han bu problemin farkında olduğundan, kendilerini hiç olmazsa birkaç adım yukarıya taşıyacaklarına inandığı Uygurların danışmanlığından yararlanmakla işe koyuldu. Çinli ve Müslüman danışmanlardan da yararlanmayı bildi. Ama yine de imparatorluğun bir taraftan inşasına çalışılırken, diğer taraftan çözülme belirtileri görülmeye başlıyordu. Vernadsky (2015, s. 164) diriliş ve yıkımın içiçe geçmesinin nedenini, imparatorluk ideali ile feodal gerçekliğin çelişmesi olarak sunmaktadır. Diğer bir neden olarak da hâkimiyeti elinde bulunduran Moğolların sayıca tebaa halklarından çok az olmalarıydı. Oran 1'e 100 gibiydi. Moğolların büyük çoğunluğu tabilerinin çoğunluğunun aksine göçebe olarak kalmışlardı ve bundan gurur duyuyorlardı. Doğuştan manevi ve zihni kabiliyetlere sahip Moğollar arasında komşularının ve tebaalarının bazılarının kadim medeniyetleri ile temaslardan fazlasıyla

¹⁹⁵ Ermeni Tarihçi Hayton, 14. Yüzyıl başlarında yüklendiği misyona uygun olarak kaleme aldığı eserinde, Hıristiyan dünyası ile ittifak kurarak İslam ülkelerine karşı müttefik ilan ettiği Moğollar konusunda aynı fikirde değildir. Üstelik Buhara ve Semerkant gibi dönemin kültür ve ekonomi merkezleri olan Buhara ve Semerkant hakkında da alçaltıcı ifadeler kullanmaktadır: "*Bir zamanlar onların en esaslı Tanrıları putlar ve ateşti. Ancak Muhammed'in getirdiği dinin bu ülkeye yayılmasından sonra Müslüman oldular ve Muhammed'in yanlış inancını benimsediler.*" Bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 44.

yararlanan bir elit tabaka oluşmasına rağmen, yine de onlar, bir bütün olarak fethettikleri halkların bazılarından daha aşağı bir kültür seviyesindeydiler (Vernadsky, 2015, s. 165).

Moğolistan'daki bazı kabilelerin yanı sıra Doğu Türkistan ve Maverâünnehir'deki Türklerin birkaç yüzyıldır Budizm, Nesturi Hıristiyanlık ve İslamiyet ile tanışmış olmalarına rağmen XIII. yüzyılda Cungarya ve Kazakistan'daki Türk kabilelerinin ekseriyeti Çağatay ulusunun önde gelen kabileleri geleneksel Moğol dini olan Şamanizmi devam ettiriyorlardı (Biran, 2007, s. 85). Ama yine de Çağatay hanları arasında taraftar bulan İslam'ın Türkistan'daki yayılışı hızlanıyordu. XIV. Yüzyılın ortasında Moğolların Müslüman olması, Türkistan ve çevresinde yeni bir Türk-Moğol seçkinler topluluğunu ortaya çıkarmıştı. Bunların dini İslam, dili Türkçeydi. En ilginç ise Moğol yasalarına bağlı olmalarıydı (Biran, aynı yer).

Büyük Moğol Devletinin kurulmasından önce, boylar arasında uyuşmazlık ve çatışmalar olduğu için, Cengiz Han kabile düzeni yerine, ordu düzeni kurmuştu. Böylece, eski iç çekişmelere de bir çözüm getirmiş oluyordu. Kaynaklar 1206'dan sonrası için boylar veya boy beylerinden değil, kendilerine Moğolca "Noyan" denilen, konumlarını, başarıları veya Cengiz Han'a gösterdikleri sadakatlarıyla kazanan devlet büyüklerinden söz ederler (Atar, 2014, s. 32). Eski boy mensupları ise, yeni kurulan ordular çerçevesinde Asya'nın her yerine ve Doğu Avrupa'ya gönderiliyorlardı. Gittikleri yerleri kendilerine yurt edinen bu ordu mensupları, böylece, bugünkü Moğolistan sahasında yaşayan ve birbiri ile çekişen boy mensupları olmak yerine, yeni kurulan düzen için her yerde görev alan kimseler haline gelmişlerdi. Fakat bu kabileciliğin terk edilmesi anlamına geliyordu ki, İsenbike Togan'a göre Moğollar açısından asıl toplumsal dönüşüm buradadır (Togan, 2002, s. 243).

Türkistan'daki kültürel dönüşümün görece sancılı yaşandığı konuların başında inanç özgürlüğü geliyordu. En azından İslami kaynaklar bu konuya odaklanmışlardı. Cüveyni ve Reşidüddin'in verdiği bilgilerin fazla iyimser olduğunu düşünsek de aslında Cengiz Han zamanında ve belki de daha evvelden beri Moğol aristokrasisi ile ticari ilişkileri olan Müslümanların, siyasi mekanizma içinde de yer bulmuş olmalarının, Müslümanların geneline karşı ılımlı bir bakış açısının varlığına işaret saymak mantıklı değildir. İranlı devlet adamı ve tarihçilerin İlhanlı siyasetinin aleyhine bir dil kullanmaları zaten beklenemezdi. Bu nedenle ne Türkistan üzerinde paylaşım savaşlarına tutuştukları Çağatayların İslam düşmanlığı ne de Ögedey ve Mengü Han devrindeki İslam sempatisine dair bilgiler güvenilir değildir. Fikrimizi desteklemesi açısından Roux'nun şu tespiti önemlidir:

...Birçok bölgede yasal hükümler uygulanmadı. Devletin merkezden koyduğu vergilere, ekstra vergiler eklendi. Vergi toplayıcılar, doymak bilmez bir açgözlülük sergiliyorlardı. Moğollar dürüst olsa bile, Doğulu ya da Batılı hizmetkârları için ne yazık ki aynı söyleyemezdi! Bu basit, dürüst, naif Moğollar, yanlarında çalışan, kurnazlıkta usta olmuş bu uygar kişilerin entrikaları ve rüşvetçilikleri karşısında şaşırıp kalıyordu. Ne yazık ki onlara ne söz geçirebiliyor ne de onlardan vazgeçebiliyorlardı (Roux, 2001, s. 270).

Dolayısıyla, Yasa yüzünden Çağatay ile Orta Asya Müslümanları arasında sık sık çatışmalar meydana geldiği, onun Hıristiyanları himaye ettiği ve hatta kendisinin de Hıristiyan olduğuna dair bilgilerin, İranlı siyasetçi ve tüccar tarihçilerinden temin edilmiş olduğunu belirtmek zorundayız (Barthold, 1922, s. 170). Mesela Cüveyni, Çağatay'ın uygulamalarından dolayı Müslümanların büyük sıkıntılar çektiğini şu şekilde anlatmaktadır:

Onun yönetimi sırasında İslami kurallara göre hayvan kesilmemesi, gündüz suya girilmemesi konusunda yasalar titiz bir şekilde uygulandığı için Müslümanlar zor günler yaşadılar. Bu yasa yüzünden o sırada Horasan'da hiç kimse açıkta hayvan kesemedi. Onun iptal edilmesi konusunda Müslümanların yaptıkları her başvuruya Çağatay, murdar et yiyin diye geri çevirdi (Cüveyni, 2013, s. 242).

Arnold'un da bu argümandan başka gerekçesi yoktu:

Bu hükümdarların hizmetlerinde birer Müslüman vezir bulunduğu ve fakat kendilerinin İslamiyet hakkında hiç de muhabbet hisleri beslemedikleri rivayet edilir. Çağatay, bizzat Müslümanları baskı altında bulundurmuş, onların kurban kesmelerini ve daha birçok itikadı merasimlerini icra etmelerini yasaklamıştı (Arnold, 1982, s. 237).

Çağatay Han'ın bu devirlerde, İslam kültür ve medeniyetinin en parlak merkezleri olan ve halkının büyük kısmı Müslüman olan Buhara, Semerkant, Kaşgar gibi büyük şehirlerde, Cengiz yasa ve törelerine bağlı kalması ve bunları hem de çok sert biçimde uygulamaya kalkışması ne İslam ne de Türklüğün hayrına olamazdı. Zira bu yasakların birçok hallerde Kuran ve İslam'ın temel prensipleriyle uyuşması mümkün değildi. Bu sıkıntılarının başında akarsu temizliği ve kasaplık hayvan eti meselesi geliyordu. (Kitapçı, 2005, s. 110). Bunun haricinde Çağatay'ın İslamiyet'e düşmanlığını ispatlayacak bir örnek yoktur. Aslında Çağatay'ın önem verdiği tek şeyin Yasa olması, ona bu yaftanın takılmasının nedenidir (Biran, 2007, s. 36).

Çağatay Hanlarının başlarda Şamani ve Budist kaldıktan sonra aniden İslamiyete meyletmelerinin, akrabaları olan Türklerin bu dinde bulunmaları ile yakın bir ilgisi vardır. Ne var ki Mübarekşah gelinceye kadar Çağatay Hanlığının başına Müslüman bir Han geçmemiştir.¹⁹⁶ Bundan dolayı Çağatay Hanlığındaki İslami faaliyetler Moğol hanları tarafından değil, Mahmud Yalavaç, Mesud Yalavaç, Bahaeddin Merginani ve Habeş Amid

¹⁹⁶ Cemal Karşı'nın (2005, s. 125) bazı rivayetleri gerekçe göstererek Oragana Hatun'un Müslüman olduğunu belirtmiş olması teyide muhtaçtır.

gibi Müslüman idareciler ve Müslüman toplum içinde kendini bu işe adayanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. İdarenin başında bulunan kişilerin yönlendirmediği ve destek vermediği hareketler istenilen sonuçları vermemektedir. Oragana Hatun'un Müslüman olan oğlu Mübarekşah'ın tahta geçmesi, İslamın gelişmesi, tebliğ ve olgunlaştırma faaliyetlerinin devamı açısından önemliydi. Fakat onun iktidarının kısa sürmesi hedeflerin yarıda kalmasıyla sonuçlandı. Mübarekşah'tan sonra saltanatı teslim alan Barak Han da Müslümanlığı seçerek Gıyaseddin adını almıştı. Grousset onun, İlhanlı hükümdarı Abaka ile yaptığı savaşta (1270) feci şekilde mağlup olmasının ardından Maverâünnehir istikametine kaçarken attan düşüp yaralandığını ve o kışı Buhara'da geçirdiğini, bu esnada İslamiyet ile tanıştığını yazar (Grousset, 2015, s. 339).

Çağatay Ulusundaki göçebe ve yerleşik kültür arasındaki uçurumun açığa çıktığı 1269 Kurultayı, alınmış olan kararlar nedeniyle önemli sosyal dönüşümleri beraberinde getirdi. Togan'ın tespiti şu şekildedir:

Dört ulusun üçüncüsü olan Ögedey Ulusu gittikçe cenuba kaydı, Talas ve Taşkent tarafları onların eline geçti. Çağataylılar ile aralarında bu vilayet yüzünden savaşlar oldu. Nihayet 1268'de Semerkand'ın şimalinde Katvan'da içtima, 1269 ilkbaharında Talas ve Kençek'te Cuci Uluslarının da iştirakiyle bir kurultay olup, önce Çağatayoğullarına ait olan Orta Tiyaşan sahası ve Maverâünnehir'in üçte biri Ögedeyoğullarına, bunun cenubu Çağatayoğullarına olmak, yaylaları dağlarda, kışlakları ovalarda bulunmak kararı verildi. Ögedeyoğulları (Kaydu ve biraderleri) İli ve Çu nehirleri ve Issık Göl arasındaki dağları, bu iki nehir ve Talas havzasını kışla, Çağatayoğulları (Barak ve biraderleri) da Çaganyan (Hisar) Dağları'nı yayla, Keş ve Nesef bozkırlarını kışla edindiler. İşte bu muazzam hadise, yani ulusların yerlerini değiştirmesi, Altay ve Cungarya'da oturan Ögedey Ulusu kabilelerini yüz binlerce ve belki de milyonlarca ahalinin Orta Tiyaşan'a, Çağatay Ulusu kabilelerinin de şarki Buhara ve Hisar taraflarına taşınması neticesinde Moğollardan önce Tiyaşan sahalarını işgal edip eski sekene ovalara inerek "Kent Türkü" oldular. Bu muazzam karışma bütün acılarıyla Timur zamanına kadar sürdü (Togan, 1981b, s. 60).

Çağatay Hanlığı üzerinde etkili olan ve bir nevi vesayet rejimi olarak adlandırabileceğimiz Kaydu devri, Müslümanların nispeten rahat ettikleri bir dönemi işaret eder. Cemal Karşı, onun adaletli, cömert ve merhametli olduğundan ve Müslümanlara sevgi beslediğinden bahsetmektedir (Karşı, 2005, s. 125). Kaydu ile beraber hareket eden ve vesayet rejimini kabul etmiş gibi görünen Duva esasen Çağatay Hanlığı'nın en karakteristik hükümdarıdır. Hanlığın en karışık döneminde tahta çıkan ve başta kaldığı otuz sene içerisinde içte ve dıştaki düşmanlarıyla amansız bir şekilde mücadele ettiği gibi Moğollar arasında İslamiyetin yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Kebek Han ise, Müslüman olmamakla birlikte İslamiyet'e karşı daima ılımlı yaklaşmıştır. Seleflerinin aksine şehir hayatına büyük önem veren Kebek, ticaretin ve maliyenin Müslümanlar eliyle işlediğinin farkındaydı. Onun zamanında Maverâünnehir'de şehir hayatındaki canlılık ve gelişim net bir şekilde

gözleniyordu (Arslan, 2014, s. 393). Bu dönem aynı zamanda Moğolların hızla Türkleştikleri bir zaman dilimi olmakla birlikte en mesut oldukları dönemi de işaret ediyordu (Kafalı, 2005, s. 131).

Çağatay ailesinden çıkan hükümdarlar arasında Mübarekşah ve Barak'tan sonra gelen üçüncü Müslüman hükümdar Tarmaşirin'dir. Onunla artık İslamiyetin siyasal ortama kanalize olduğu görülür. Tarmaşirin devri Türkleşmenin de her bakımdan etkisini gösterdiği bir dönemdir. Artık Çağatay hanlarının Moğolca bildiklerine dair hiçbir emare yoktur (Barthold, 2006, s. 171). Nitekim Battuta da (2015, s. 280) Kebek ve Tarmaşirin'in Türkçe konuştuğundan bahseder.

Tarmaşirin'in İslamiyeti kabul edişi Maverünnehir ile diğer Müslüman memleketleri arasındaki ticari münasebetlerin canlanmasına sebep olmuştur. Fakat aynı durum Maverünnehir ile Doğu Türkistan arasındaki yabancılaşmayı arttırdı. 1335'te tahttan indirilişi ile İslamiyet'in tesiri azalmaya başladı (Arslan, 2014, s. 395). Alaaddin adını aldıktan sonra, Maverünnehir'de büyük takdir toplamış; ancak Doğu Türkistan'da durum farklı olmuştu. Onun Cengiz Yasalarını ve geleneksel Moğol yaşam tarzını reddettiğini gerekçe göstererek isyan etmeye hazırlananlar vardı. Bu da İslam karşıtlığı olarak yükselen bir tepki haline geldi (Arslan, 2014, s. 396).

Tarmaşirinden sonra Çağatay Hanlığı'na bağlı Türkistan'da iktidarı ve iradesi zayıf hanlar devri başladı. Adı Moğol Hanlığı olan bu ülke artık Türk krallığı idi (Grousset, 2015, s. 382). Bu gelişmeler sonunda bozkırlarda yaşayan Çağatay Moğol boyları ve aristokratları Müslüman Türk dervişlerinin tebliğ ve irşad faaliyetleri için uğrak yerleri haline geldi (Kitapçı, 2005, s. 132).

Grousset'nin "işe yaramaz hanlar" (2015, s. 382) diye bahsettiği basiretsiz idare döneminden sonra, Çağatay Hanlığını yeniden toplaması mümkün görünen Tuğluk Timur tahta çıktı (1348-1363). Arslan (2014, s. 397) onun saltanatını, Çağatay Hanlığı devrinde İslamiyetin kazandığı ikinci zafer olarak niteler. Tuğluk Timur'un Müslüman olması ve elinde bulunan bütün imkânları İslam'ın zaferi için kullanması sonucunda, özellikle Doğu Türkistan'ın göçebe Moğolları arasında da İslamlaşma hızı artmıştı. Ne var ki, bu durum da uzun sürmedi. Kudretli Müslüman Moğol hanlarının ölümüyle birlikte göçebe Moğolların yeniden eski inançlarına döndükleri görüldü.

Çağatay Hanlığı kurulmadan önce İslam devletlerinin hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin büyük çoğunluğu zaten Müslüman olmuşlardı. Moğol hâkimiyet evresinde Şamanist ve Putperest Moğolların yaşam alanları Müslüman Türkler ile kesişti. Bunun tabii sonucu ise kültürler arası etkileşim ve kaynaşma oldu. Yerleşik Müslüman Türk kültürünün hâkim kültür olması nedeniyle Moğolların bu etki alanına çekilmeleri kaçınılmazdı. Nitekim dönüşüm bu çerçevede gerçekleşiyordu.

Türkistan'da, Çağatay Hanlığı bünyesinde büyük Moğol kabilelerinin yaşadığını biliyoruz. Bunlar zamanla Türkleşme eğilimi göstermiş kabilelerdir. Celayirler, Andican ve Hocend'de; Barlaslar, Keş, Gülab ve Kaşka Irmağı havzasında; Sulduslar, Buhara ve Zerefşan havzasında; Arlatlar ise Ceyhun (Amu-Derya) boylarında yerleşmişlerdi (Kafalı, 2005, s. 62). Kafalı, Muizzü'l-ensab'da adı geçen Sunit kabilesine dair başka kaynaklarda bilgi mevcut olmadığını belirtse de (2005, s. 62), Kazvini tarafından kaleme alınan Tarih-i Güzide'de bu kabileye dair bilgi mevcuttur. Eserde Sunit kabilesi, içinde Arlatların da bulunduğu Kırkin, Yesevut, Kurlas ve Menktut gibi boyları çatısı altında bulunduran bir üst kimliğin adı olarak geçmektedir (Kazvini, 2018, s. 453).

Hâkimiyet alanı sürekli değişen Çağatay Hanlığı geleneksel Moğol yaşam biçiminin en karakteristik niteliklerini taşıyordu. Geleneksel yaşam biçimi ve göçebelik her türlü meziyetin üstünde tutuluyordu. Bu da şehir hayatına karşı, hoşgörüsüz bir tavrın gelişmesine neden olmuştu. Aynı tavır kitabi dinlere inananlara karşı da gösteriliyordu. Buna rağmen Türkleşmenin önüne geçemiyorlardı. Hanlar bile anadillerini unutmuşlar ve yalnızca Türkçe konuşur olmuşlardı (Roux, 2014, s. 324)

Kebek (1320-1326) genel olarak ne yaptığını bilen bir kişilik olarak tarih kayıtlarına geçmiştir. Bu özelliği ile Türkistan'daki karışıklıkların önüne geçti. Çağatay geleneklerine bağlı kalırken hem göçebe Moğolların gönlüne girmiş hem de yerleşik kozmopolit şehirlilerce takdir görmüştü. Zaten devletin para kasasının şehirlilerin faaliyetlerinden ve toplanan vergilerden dolduğunu biliyordu. Şehirlerin, geleneksel Moğol taktiği olan talan ve yağma ile sömürülmesinden yana olan yakın akrabalarının dürtülerini dizginlemekte de zorlanmıştı (Roux, 2014, s. 325).

Biran, Çağatay hanları arasında İslamiyetin aniden benimsenmiş olmasını şu tespitiyle açıklamaktadır:

Maveraünnehir Moğol yıkımından hızla sıyrılıp yükselişe geçince Müslümanlar artık her alanda vazgeçilmez olmuşlardı. Onların danışmanlığı olmadan ya da onlardan biri olmadan devlet yönetmek imkânsız hale gelmişti. Moğollar Çin’de Çinlileşirken İran’da ise İranlılaşmaktaydılar. Üstelik Altın Ordu ve İlhanlılarda İslamlaşma bizzat bir devlet politikası olmuşken, Türkistan’da bunun temelden, yani halk tabanından destek bulmuş olması, hanları çaresiz kılıyordu (Biran, 2007, s. 42).

XIV. yüzyıl başlarında Türkistan’daki kültürel dönüşümün boyutlarını göstermesi açısından İbn Battuta’nın aktardıkları son derece kıymetlidir. Battuta, Tarmaşirin’in yanından ayrıldıktan sonra Semerkant’a doğru yola çıkmıştı. Şehir önlerine henüz gelmişti ki, burada Kusem bin Abbas ve Abdulmuttalib Radiyallahuanhuma adlı İslam büyüklerinin kabirleri ile karşılaştı. Buraya başta Semerkant olmak üzere birçok şehirden Müslümanlar gelmiş ve dualar ediyorlardı. Ancak şaşırtıcı olan, Moğolların da burayı ziyarete gelmeleri ve öküz, koyun, para gibi adaklarda bulunmalarıydı. Daha da ilginç olanı ise bu mübarek şahısların Moğol saldırılarında şehit düşmüş olmalarıydı (İbn Battuta, 2015, s. 286).

İslamiyet, yerleşik ve göçebe hayat biçimlerinin savaşında kullanılan etkili bir kozdu. Zaten 14. Yüzyılın ortalarında Çağatay mülkü ikiye bölünmüştü. Takriben Maveraünnehir’e karşılık gelen ve eski bir İslam merkezi olan Batı kısmı, Çağatay ulusu olarak biliniyordu. Bugünkü Kazakistan’ın güneydoğusu, Kırgızistan ve Doğu Türkistan’ı kapsayan bölge “Moğolların ülkesi” anlamına gelen Moğolistan (Oliver, 1888, s. 107) diye anılmaya başlandı. Etnografik açıdan bakıldığında bu yanlıştır. Bölge sakinlerinin çoğunluğu Türk ve Türkleşmiş Moğol idi. Müslüman müellifler, hakiki Moğollar gibi İslam medeniyetinin daha az temas ettiği göçebelere ifade etmek için “Moğul” unvanını kullandılar. Batıdakiler, doğudaki akrabalarını müstehzi bir ifadeyle Çete (eşkya, başıboş, serseri) diye isimlendiriyorlardı (Jackson, 2017, s. 199). Neticede İslam, XIV. Yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru Çağataylı yönetici zümrenin dini haline gelirken, boy mensuplarının büyük bir çoğunluğu Şaman olarak kaldı (Golden, 2018, s. 149).

Çağataylar devrinde İslamiyet’in dış etkenli bir buhran yaşadığı doğru olmakla birlikte kendi içinde de sorunları olduğu görülüyordu. Örneğin Zemahşer şehrinde önemli hizmetlerde bulunmuş olan İbn Battuta, birlikte namaz kıldığı cemaatin çoğunun Mutezile mezhebinden oldukları ve hatta bunlar arasında pek çok ünlü âlimin bulunduğunu fakat bu durumlarını korktukları için gizlemek zorunda kaldıklarını yazmaktadır (İbn Battuta, 2015, s. 272).

Bölgede, özellikle de Harezm’de İslamiyet’in çok etkin olduğu ve birtakım sosyal kontrol mekanizması ile gücünü hissettirdiği görülmektedir. Her ne kadar Çağatay döneminden itibaren İslami yaşam tarzına yönelik ağır yaptırımlar uygulanmışsa da yerel halkın bu

konudaki ısrarları neticesinde daha katı İslami uygulamaların yaşandığını görmekteyiz. Bölgeyi baştan sona gezen ve gözlemleyen İbn Battuta'nın anlattıkları ilginçtir:

Mescitlerde bulunan müezzinlerin her biri mescit civarındaki bütün evleri dolaşarak halkı namaza davet ederlerdi. Bir kimse namaza gelmediği takdirde imam efendi o kimseyi cemaat huzurunda döverdi. Her mescitte namaza gelmeyi dövmek için bir kamçı asılı dururdu... (İbn Battuta, 2015, s. 271).

Tarmaşirin zamanında İslamiyet'e geçiş, göçebe Moğollar arasında tam bir bunalıma dönüşmüştür. Kebek, Kuzey illerine sık sık ziyaretler gerçekleştirirken, Tarmaşirin Horasan illerini tercih ediyordu. Maveraünnehir halkının da İslamiyet'i yayma çabasını takdir ettikleri Tarmaşirin'e sıkı sıkıya bağlandıkları görülüyordu. Buna karşın giderek daha az Moğol olduğunu düşündükleri Tarmaşirin'den kopmaya başlayan Moğollar ayaklanarak Kebek'in oğlu Cenkşi'yi tahta geçirdiler. Hanlık artık ikiye bölünmüştü. Güney Batı'da Tarmaşirin liderliğindeki İslam zaferi, Kuzey Doğu'da ise Cenkşi liderliğindeki Budizmin ve Nesturilerin zaferi. Esasen İslamiyet ile ayakta durmaya çalışan Çağatay Hanlığı, İslamiyet'in zaferiyle çökecektir (Barthold, 1922, s. 309).

Moğolların Türkistan hâkimiyeti, yani Çağatay Hanlığı adı altında sürdürülen ömür çelişkileri ile son buluyordu. Daha önce de belirttiğimiz üzere, Cengiz Han'ın kabile asabiyetine son vererek kurduğu askeri imparatorluğun, yaşadığı dini ve sosyal dönüşümlerin, direnç noktalarına uygulanan baskılar nedeniyle çöküşü hızlanıyordu. İslamiyet, doğduğu topraklara getirdiği değişim ve dönüşümü, bu topraklarda da aynı kararlılıkla sürdürmeye çalışırken, yeni katılımcıları açısından aynı dönüşümü sağlayamamıştı. Ama Moğollar açısından, en azından Tatar olarak anılmaktan kurtulmak anlamına geliyordu (Arslan, 2000, s. 47). Kabile asabiyetinin kırılması sonucu, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulduğu ve geleneksel yasakların hâkim olduğu toplum hayatında yaşanan dönüşümün, esasen bir tepkime olduğu görülüyordu. İslamiyetin her insanı eşit görmesinin sonucu olarak, daha önce pasifize edilmiş boy beylerinin de han olabilecekleri düşüncesi dillendirilmeye başlanırken, bu fikir "altın soy" dışında kalan halk kitlelerinden destek görmeye başlayacaktır.

Moğol egemenliğini jeopolitik ve etnik dönüşüm açısından da değerlendirebilmek adına, coğrafyayı biraz daha geniş tutmakta fayda olabilir. Moğol egemenliğinden sonra siyasal merkezlerdeki değişim ile bugüne yansıtacak olan etnik ve demografik değişimin haritasını çizebiliriz. Moğolların yabancılar aracılığıyla yönetme politikasının en önemli sonucu Avrasya üzerindeki ve yakın çevresindeki etnik ve siyasi dönüşüm oldu. Michal Biran'a göre

bütün bu koşullar, birçok köklü bozkır halkının (Tangutlar, Uygurlar, Kıpçaklar, Hitaylar...) saçılmasına, birçok modern Orta Asya halkının temelini oluşturan yeni toplulukların (Özbekler, Kazaklar..) ve çağdaş Rusya'da Müslüman toplulukların (Tatarlar, Nogaylar..) ortaya çıkmasına yol açtı (Biran, 2007, s. 101).

Moğol siyaset bilimci D. Pürev'e göre Cengiz Han'ın Orta Asya'daki mirasının 6 önemli sonucu oldu:

1. Orta Asya, günümüz internet çağından 700 yıl önce en modern iletişim çağını yaşadı. Cengiz Han bu nedenle globalizmin kurucusudur.
2. Bugün de dâhil olmak üzere tarihinin en barışçıl periodunu yaşadı (Pax Mongolica).
3. Başta ticaret yolları olmak üzere sosyal hayatın her aşamasında en güvenli dönem yaşandı.
4. Dünya ticaret literatürüne "serbest bölge" kavramı bu dönemde yerleştirildi.
5. Dünya tarihinin en gelişmiş vergi toplama sistemi uygulandı.
6. Bu dönemde açılan ya da geliştirilen savaş güzergâhları, günümüze değin işlevini koruyarak en önemli lojistik yolları olarak kullanımına devam etmektedir (Pürev, 2014, s. 65).

Dünya ticaret literatürü demişken hemen belirtelim ki İpek Yolu'nun da binlerce yıllık geçmişi olmakla birlikte tarihsel değerini yüklenmesinde Büyük Moğol İmparatorluğunun etkisi yadsınamaz. Esasen en büyük etki budur (Bayarjargal, 2014, s. 77). Daha geniş çerçevede ise Orta Asya tanımlamalarının hemen hepsinde Cengizli etkisi görülür. Orta Asya ile ilgili yakın tarih çalışmalarının Cengiz ve Moğollardan bağımsız düşünülemediği bir gerçektir (Oyunsetseg, 2014, s. 148).

3.2.5.2. Dil ve Edebiyat

Cengiz Han'a kadar yazılarına dair bilgi sahibi olamadığımız Moğolların, dillerini görsel unsurlarla nasıl ifade ettikleri gizemini korumaktadır. Büyük fütuhata başlamadan önce, dağınık halde yaşadıkları Moğolistan bozkırlarında ticarete meraklı şekilde yaşadıkları da biliniyordu. Bu nedenle bir yazı kullanmamış oldukları meselesi kuşkulu bir konudur. Batı

yönlü saldırıların başladığı yıllarda Uygurlardan aldıkları alfabeyi kullanmaya başlamaları, dillerini hâkimiyet kurdukları kültürlere taşımalarına büyük kolaylık sağladı.¹⁹⁷

Çağatay Hanlığı tarihi, kaynak yetersizliği nedeniyle henüz yeterli şekilde yazılmamıştır. Çağataylar, Uygur ve Karahitay gibi güçlü medeniyetler üzerine kurulmuş olsalar da Karakurum'dan getirilen kavmiyetçilik ilkelerinin yarattığı kafa karışıklığı ve dış müdahaleler nedeniyle istikrarsız bir yaşam sürdüler. Bu bölge dini çeşitliliği ile ön plana çıkıyordu. Maverâünnehir'deki İslam, kimi zorluklarla birlikte, büyük ölçüde putperest (şaman) olan göçebeler arasında, bozkırda yayılıyordu. Bunlar arasında Nesturi ve Budacı topluluklar da vardı. Eski Karahanlı Türki diline dayanan, Farsça ve Arapça unsurlarla karışmış bir Türk edebi dili olan “Orta Asya ortak Türkçesi” Maverâünnehir merkezli göçebe seçkinleri arasında yaygınlık kazanmıştı. Sonradan Çağatayca¹⁹⁸ olarak anılacak bu dil, çağdaş Özbekçenin atasıdır (Golden, 2017, s. 312).

Konuyla ilgili olarak Ahmet Caferoğlu'nun çalışması uzun yıllardır alanında otorite olarak kabul edilmiştir. Eserinde “Orta Türkçe” dönemi olarak adlandırdığı Karahanlı Türkçesini başlangıç kabul etmiş, Türk dünyasının doğu kolundaki Türkçelere ise “Müşterek Orta Asya Türkçesi” adını vermiştir. Ayırıcı bloklarını ise kültür merkezleri ve Türk boylarının etnik özelliklerine göre belirlemiştir. Buna göre:

- 1- Karahanlılar'dan itibaren Kaşgar şivesinde vücut bulana Hakaniye ya da Doğu Türkçesi adı verilmektedir.
- 2- Türkistan'ın batısı olarak kabul edilen Seyhun ırmağının aşağı kısımları ile Harezmi çevresinde oluşana Harezmi Türkçesi adı verilmektedir.
- 3- Orta Asya Türkçesinin zirvesini oluşturana da Çağatay Türkçesi adı verilir (Caferoğlu, 1984, ss. 54-60).

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Rusya Türkleri veya Tatar kökenli Türkler ile başladığını bildiğimiz Pan-Türkizmin asıl filizlendiği dönemin Moğol hâkimiyetindeki XIV. Yüzyıl

¹⁹⁷ Moğolcadan Türkçeye geçen kelimeler ve dil ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gülensoy, 1974, s. 235 ve devamı.

¹⁹⁸ Türkistan'daki Moğol fütühatının dilsel sonuçlarından biri de Çağatayca içinde yaşayıp, buradan Anadolu Türkçesine değin taşınan çok sayıda Moğolca kelimenin varlığı olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Zühal Ölmez, Çağataycadaki Moğolca Sözcükler, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-25 Ekim 2008, III. Cilt, Ankara, 2013 s. 3371-3377. Peter Golden'e göre Türk boyları üzerinde kültürel bazı etkileri olmakla birlikte, Moğolcanın Türkçeye bir etkisi olmamıştır. bkz. Golden, 2017, s. 243.

Türkistanı olduğunu belirlemek zorundayız. Sekteye uğradığı düşünülen Türk-İslam dünyası medeniyetinin, Türklük ekseninde benliğine dönmesine yol açan şey bizzat Moğol fütuhatıdır. Ulusçuluk ideali, Çağatay'ın katı idaresinden öylesine güçlü doğdu ki, en karakteristik unsur olan dilde bu gücünü korumayı bildi. Çağatay'ın XIII. Yüzyılda yönettiği ülkede bugün konuşulan Türkçe lehçesi onun adıyla anılmaktadır. Kültürel dönüşümde dilin ne denli önemli bir unsur olduğunu Cahun şu şekilde ifade eder:

Ben hiçbir şeyin yıkılmaz bir güç ve hatırayı bir dil adı kadar iyi yansıtabileceğine inanmıyorum. Cengiz Han bir halkın babası olmuştu, oğlu Çağatay ise bir dilin isim babası (Cahun, 2006, s. 205).

Moğol fütuhatının, Altay dil ailesi açısından önemli sonuçları oldu. Türkçe ile Moğolca arasındaki ilişki iki evrede ele alınmaktadır. Birincisi, Altay dil birliği evresidir. Bu evrede Moğolcanın Türkçeden yoğun şekilde beslendiği görülür. İkinci evre ise Cengiz Han ile başlar. Bu evrenin başında da Budizmin Uygurca ile etkisi altına aldığı Moğolcanın, siyasal üstünlük kurulması ile sınırlarını aşmaya başladığı evredir. Moğol fütuhatı genişledikçe dilsel açıdan şu sonuçlar doğdu:

- 1- Doğu ve Batı Türkçesi kavramları ortaya çıktı.
- 2- Orta Moğolca, İran ve az da olsa Anadolu'da prestij dili haline geldi.
- 3- Batı Orta Moğolcasının Arap alfabesi ile yazılabildiği bir evreye girildi (Gül: 2015, s. 189).

Aysu Ata (2010, s. 36) benzer görüşler ileri sürmüştür. O da Rona Tas¹⁹⁹, Brockelmann²⁰⁰ ve Köprülü ekolünden etkilenerek, Türk dili ve kültürü açısından Moğol fütuhatı devresinin ayırd edici bir niteliğe sahip olduğunu belirtir. Yine benzer şekilde Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesinin Orta Türkçe dönemini belirlediği gibi “Doğu Türkçesi” ve “Batı Türkçesi” ayrımının odak noktasını oluşturduğuna vurgu yapar. Ata, her ne kadar doğu-batı ayrımı oluşsa da bu ayrımın sınırlarının keskin olmadığını ve Türk dünyasının batısıyla doğusu arasındaki mesafede konuşulan dil ve lehçelerin anlaşılır olduğunun altını çizer (Ata, 2010, s. 30). Bu görüşler 10. Yüzyıl İslam coğrafyacılarından olan İstahri'nin Mesalikü'l-Memalik adlı eserinde de vurgulanmaktadır (Şeşen, 2017, s. 156).

¹⁹⁹ Bkz. TAS, R. A. (1991). *Introduction to logy*. Szeged.

²⁰⁰ Bkz. Brockelmann. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill.

Bu dönemde Arapça ve Farsça etkinliğini sürdürmekle birlikte Türkçe üçüncü etkin dil olarak tarih sahnesindeki yerini aldı. Türk dil tarihi açısından Moğol fütuhatının önemini tespit edenlerden biri de Ercilasun'dur. Ona göre üç önemli sonuç doğmuştur:

- 1- Karahanlı ve Batı Türkistan bölgelerinde, Karahanlıları oluşturan ana boylardan olan Yağma, Çiğil ve Tohsı gibi boylar, fütuhatla birlikte kurulan Çağatay boy birliğinde, Kıpçak ve Oğuz unsurların da eklenmesiyle Çağatay ulusunun kurulması ve Çağatay Türkçesinin oluşması sağlandı.
- 2- Cengiz Han'ın torunu Batu'nun kurduğu Altınordu Devletinin yaptığı batı seferleri sonucunda Harezm ve Kıpçak Türkçesinin batıya Mısır'a kadar taşınmasına ve bunun sonucunda Memlük Türkçesi içinde ortaya çıkan Moğolca ürünlerin²⁰¹ oluşması sağlandı.
- 3- Azerbaycan ve Anadolu'da yeni bir yazı dili olan Batı Türkçesi doğdu (Ercilasun, 2006, s. 365-366).

İbn Battuta da Orta Asya'daki dil birliğine ve Türkçenin gücüne dikkat çekmişti. Tarmaşirin ile karşılaşmasını şu şekilde anlatır:

Sabah namazını kılmak için mescide gittiğimde Sultan'ı gördüm. Sırtına Kudüs kumaşından yeşil bir cübbe, başına ise yine aynı kumaştan bir külah giymiş olan Sultan bana hitaben Türkçe "*Hoş musun, yahşi misin, kutlu eyü müsün?*" dedi (İbn Battuta, 2015, s. 282).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, Türkistan'daki Moğol fütuhatında görülen pozitif gelişmelerin spontane şekilde ortaya çıktığını söylemek haksızlık olacaktır. Kabul edilebilir ki Moğollar çağdaşlarına nazaran medeniyetin epey gerisindeydiler. Ne var ki gelişimin önünü bilinçli şekilde kapamak gibi bir gayretleri hiçbir zaman olmadı. Kafalı'ya göre, Moğol istilasından Timuriler devrine kadar Türkistan'da hiçbir kültürel ve bilimsel faaliyet olmamıştır. Moğol istilası tamamlandığı zaman bütün Türkistan'ın, evvelce mamur vaziyetteki şehirleri yağma, tahrip ve katliamlar ile harabeye dönmüştür. Bu durum, devrin bütün kaynaklarında uzun uzun tasvir olunur. Özellikle de İslam kaynaklarında medeni hayatın çöküşü ile sanat, edebiyat ve ilmi gelişmenin de dibe vurduğu işlenmektedir. Malum olduğu üzere sanat, edebiyat ve ilim, talep ve teşvik ile geliştiği için, Çağatay Hanlığı'nın hissesine düşen Türkistan'da siyasi iktidar eliyle bir şey yapılmadığı üzerinde duruldu. Ancak unutulmaktadır ki Çağatay hanlarından böyle bir teşvik beklemek mevcut şartlarda

²⁰¹ Bu ürünlerden birisi için bkz. GÜL, B. (2016). *Moğolca İbni Mühenna Lüğatı*. Ankara: TKAE Yayınları.

imkânsızdı. Bu noktadan hareketle Kafalı, günümüzde de Türk dili ve edebiyatı çalışmalarında Çağatay Türkçesi denilen bu evrenin yanlış adlandırıldığını belirtmektedir. Ona göre, Çağatay Hanlığı devrinde ilmi hayat yok denecek bir durumda olduğu gibi, Çağatay Hanlığı sahasında da Doğu Türkçesi ile tek bir tane edebi ürün verilmemiştir. Çağatay edebiyatının ilk numuneleri arasında sayılan Ali'nin 1233 yılına ait Yusuf ve Zeliha'sı Oğuz Türkçesi hususiyetleri ile birlikte Kıpçak tesirleri de olan manzum bir eserdir. Yazıldığı yer Harezmi ülkesidir. Burhan oğlu Kadı Nasır'ın Kısasü'l-Enbiya'sı 1311'de yine Harezmi ülkesinde yazılmış Oğuz-Kıpçak hususiyetleri taşıyan bir diğer eserdir. 1313 yılında yazılan Şeyh Şeref isiminde bir zata izafe edilen Müinü'l-Mürid adlı eser de yine Oğuz-Kıpçak edebi hususiyetleri taşır. Yine bu eser tarzında dini ve öğretici bir eser olduğu anlaşılan Cevahirü'l-Esrar'ın durumu da aynıdır. Dini mahiyette olan Nehcü'l-Feradis de aynı özelliklere sahiptir. XIV. Yüzyılın ortalarında yazılan bu eserle çağdaş, Harezmi'nin Muhabbetname'si ile Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i Kıpçak Türkçesi ile yazıldığı gibi, Hüsam Katib'in Cümcüme-namesi de Kıpçak Türkçesinin edebi mahsullerindedir. Kafalı'ya göre bu eserlerin şu veya bu vesileyle Çağatay Hanlığı sahası ile alakası yoktur. Ayrıca XV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lütfi ve Ali Şir Nevayi ile Türkistan'da Doğu Türkçesinin yeniden canlanış hareketini de Çağatay ismi altında vermek doğru değildir. Çünkü Çağatay Hanlığı'nın tarihe karışmasından bir asır sonraki bu devri, geçmiş bir isimle adlandırmak doğru değildir (Kafalı, 2005, s. 12).

Yukarıdaki iddiaları bütünüyle kabul etmek mümkün değildir. Öncelikle, Çağatay Hanlığını Türkleşmiş bir devlet olarak görme eğilimindeki anlayış ile bu tez ters düşmektedir. Yukarıda adı geçen eserlerin gerek tarihleri ve gerekse üretildikleri toprakların Çağatay Hanlığı'na ait olduğu açıktır. Kaldı ki Timuriler de bu topraklardan doğmuştur.

Cengiz Han ve birkaç ardılının Türkistan'da yaptığı tahribatı gözardı edemeyiz; ancak bu durumun uzun yıllar devam etmediğini de belirtmek gerekir. Çünkü torunlarının İslamiyete meyilemelerinden sonra İslamiyetin en ateşli savunucuları olduklarını gördük. Çağatay Hanlığı devrinde Türkistan'da Moğolların yoğun şekilde Türkleştikleri görülmüşse de bu durum sosyal anlamda devletin hâkim iki unsurunu da karşı karşıya getirmiştir. Mahmud Yalavaç ve Mesud Yalavaç idaresinde bütünüyle merkeze bağlı olarak idare edilen Türkistan'ın sosyal yapısının iki tabakadan oluştuğu görülmektedir. Aralarındaki bölünmüşlük o derecedeydi ki göçebe hayat süren doğu halkına *Çağataylı* adı verilirken, şehirlerde ikamet eden batılılara *Maveraünnehirli* deniyordu (Kafalı, 2005, s. 36). Bu

durumda Barthold'un verdiği bilginin tersi bir sonuç çıkmaktadır.²⁰²Kaynaklarda hangi tarafın Çağataylı, hangi tarafın Moğol olduğu mevzuu epey karışmış durumdadır. Kaldı ki doğudakilerin yoğun şekilde Türk olmaları durumu daha da karıştırmıştır.

Vaziyet bu halde iken Çağatay Moğolları hakkında verilecek peşin hükümlerden kaçınmak gerekir. Çünkü Çağatay'ın halefleri arasında çıkan siyasi karışıklıklar sadece ilim ve edebiyatın değil, birçok meselenin ötelenmesine neden olmuştu. Üstelik bu bölgede Fars kültürü tam bir üstünlük kuramamıştı. Anlaşıldığı kadarıyla Uygur bakışları (kâtipler) İslam kültürünün temsilcilerinden daha fazla itibar görüyorlardı. Tarihi olayların ve edebi eserlerin kaydı da genellikle onların elindeydi. Verimsizliğin tek nedeni onlar değildi tabi ki. Zaten biliyoruz ki, Çağatay hanlarının herhangi birinin isteğiyle yazılmış tek bir İslami eser yoktur (Barthold, 2017, s. 74). Ancak bu hiçbir şeyi değiştirmedeği gibi, bu dönemde ilmi üretimin durduğu anlamına da gelmez.

Çağatay Hanlığı idaresi altındaki şehirlerde yetişmiş çok değerli İslam âlimleri vardı. Özellikle de Buhara, Semerkant ve Nesef'te yetişmiş bu âlimler hakkında birkaç malumat vermek uygun olur:

Buhara'da yetişen İslam âlimlerinden bazıları:²⁰³

1- Ebu'l- Hasan Fahrudin Ali b. Ahmed b. Abdilvahid el- Makdisi el- Buhari: İbnü'l- Buhari adı ile de bilinen âlimin, diğer ilim erbabı içinde özel bir yeri vardı. Zeki, takva sahibi, sözüne güvenilir, dili hatadan uzak ve sağlam bir yapıya sahipti. 650'nin üzerinde öğrenci yetiştirmişti. Hem şair hem de fakih olan Buhari'nin 1200 yılı başlarında vefat ettiği anlaşılıyor. *Esrü'l-Makadis* ve *E'zabu'l- Mevarid* adlı eserler bırakmıştır. Bu eserlerde kendi hocalarının hal tercümeleri anlatılmaktadır.

2- İshak el- Hüseyini ed-Dehli el- Buhari: Nota, ezgi ve şiir konusunda geniş bilgiye sahip olan İshak, Kuran'ı ezberlemiş ve bu ilmi Ahmed en- Nişaburi gibi

²⁰² “Maveraünnehir Moğolları sadece kendilerine Çağataylı adını verirlerken; doğudakilere çapulcu ve haydut anlamına gelen “cete” adını vermişlerdi (Barthold, 1922, s. 309).

²⁰³ Bahse konu bilgiler, çok kıymetli bir Yüksek Lisans tezinden alınmıştır. Bkz. Ferhat Yılmaz (1996). *Buhara, Semerkand ve Nesef Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

öğrencilerine aktarmıştır. 1334 yılında ölen edipin *Envaru'l- Mecalis* adlı bir tasavvuf eseri bulunmaktadır.

- 3- Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud b. Ahmed el- Mahbubi el- Buhari: Şer'i kanunları ezbere bildiği için kendisine Şadru'ş- Şeriatî'l- Aşğar lakabı verilmiştir. 1346 yılında Buhara'da vefat eden âlimin eserleri şunlardır:

- a. *et-Tenkîh*
- b. *et-Tevdîh*
- c. *Şerhu'l- Vikaye*
- d. *el- Vaşşah*
- e. *Tadilu'ı-Ulum*
- f. *Muhtasaru'l-Vikaye*
- g. *en- Nikaye*

- 4- Ebu'l-Kasım Abdillah b. Yusuf b. Rıdvan el- Buhari: Rivayetle ilgili eserlerin yanında nazım ve nesirle ilgili tasnifleri bulunan âlim, Nahivci, dilci, fakih ve hatiptir. *Kitab fi's- Siyaseti's-Sultaniyye* adlı bir eseri vardır.

- 5- Muhammed el-Buhari el-Acemi: akli ve nakli ilimlerde önemli bir yeri olan düşünürün 1377'de Acem ülkesinde doğup Buhara'da yetiştiği bilinmektedir. Fıkıh ilmini babası ve amcasından öğrenmiştir. Edebiyat ve akli ilimleri ise Saduddin et- Taftazani'den öğrenmiştir. Hindistan, Kahire ve Şam'da bulunup burada dersler vermiştir. Eserleri şunlardır:

- a. *Fadihatü'l-Mulhidin ve Nasihatü'l-Muahhidin.*
- b. *Risale fi'r-Redd ala'l-Vucudiyye.*
- c. *Fuşuru'ş-Şeyhi'l-Ekber ve Emsalih.*
- d. *Nuzhetü'n-Nazar fi Keşf-i hakikatü'l-İnşa ve'l-Haber.*

Semerkant'ta yetişen bazı âlimler şunlardır:

- 1- Şemsüddin es- Semerkandi: Hayatı ile ilgili yeterli malumat olmamakla birlikte 1291'de Semerkand'da vefat etmiş olan bir filozof ve ediptir. Eserleri şunlardır:
- a. *Adabu's-Semerkandi.*

b. *Kıstasü'l-Mizan*.

- 2- Ebu Süleyman el-Benaketi: Kaynaklarda hayatı ile ilgili fazla bilgi olmamakla birlikte Semerkand'da 1330'da vefat ettiği ve ünlü bir tarihçi olduğu bilinmektedir. *Ravzatü Uli'l-Elbab fi Tevarih-i Ekâbir ve'l-Ensab* adlı eseri Farsça yazılmış olup, Moğol tarihi hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eder.

Nesef (Karşi) kentinde yetişen âlimler:

- 1- Muhammed b. Dihkan Ali en-Nesefi: Hayatı hakkında fazla malumat olmayan edipin *Şerhu Nevabigi'l-Kelim ve Şerhu Lamiyeti'l-Ef'al* adlı eserleri vardır.
- 2- Ahmet b. Mahmud en-Nesefi: Ebu'l-Berekat lakabı ile tanınan edip, fakih ve muhaddistir. Eserleri şunlardır:
- a. *el-Mustasfa*
- b. *Şerhu'n-Naf'i*
- c. *el-Kafi*
- d. *Kenzu'd-Dakaik*
- e. *el-Menar* (Yılmaz, 1996, s. 57)

Cemal Karşi adı ile bilinen Ebu'l-Fazl b. Muhammed tarafından 1282 tarihinde yazılan *Mulhakatü's-Surah*, bahsedeceğimiz eserler içinde en önemlilerindendir. Kitapta, Orta Asya'da kurulan devletlerden birkaçı ve bilhassa bu bölgede şöhret kazanmış olan şeyhler ve âlimler hakkında bilgi bulunmaktadır. Eser, Kaşgar'daki bir yerli ulema reisinin isteği ve desteği ile yazılmıştır. 1230 yılında Almalığ yakınlarında doğan ünlü tarihçi ve devlet adamı, Çağatay Hanlığının yönetim merkezi olan Karşi sarayındaki etkinliği nedeniyle "Karşi" adıyla anılmıştır. Eser, Karahanlılar ve Çağataylar hakkında verdiği geniş malumat nedeniyle dönemi araştıran tarihçiler açısından el üstünde tutulmuştur (Barthold, 2017, s. 74).

Moğol hâkimiyetindeki Türkistan'da ilmi faaliyetlerin ve eğitimin alenen devlet eliyle desteklendiğini gösteren gelişmeler de olmuştur. Cüveyni, Mesud Yalavaç'ın idaresinde Buhara'da inşa edilen binaları hayranlıkla övmektedir. Bunlar arasında Tuluy'un dul eşi Sorkoktani Beki'nin kendi parası ile yaptırdığı Haniyye Medresesi ve Mesud Yalavaç'ın yaptırdığı Mesudiyye Medresesi'ni özellikle zikretmektedir. Her medresenin 1000 kadar öğrencisi bulunuyordu. Hıristiyan olan Sorkoktani Beki'nin her medreseye 10.000 Balış bağlaması dikkat çekicidir. Haniyye Medreselerinin müderrisi ve mütevellisi, meşhur

Seyfeddin Baherzi idi. Cevheri Lugatı'nın İranlı müterciminin belirttiği gibi Mesud Bey, Kaşgar'daki Mesudiye Medreselerinin de kurucusuydu (Barthold, 2017, s. 489).

Kültürel dönüşüm adına çıkarılacak sonuca gelirse: Linda Kamaroff'un ifadesi ile, Merkezi Asya'daki Moğol hakimiyeti, *Türk-İslam kültür ve medeniyeti açısından elde edilmiş güçlü bir sponsor* olarak tanımlanmalıdır (Kamarof-Carboni, 2003, s. 3).

3.2.5.3. Şehir Hayatı

Moğol inkişafı öncesinde, Orta Asya şehirlerinin zenginliği dünyanın birçok halkları tarafından konuşuluyordu. Bu şehirler insanlar için en temel maddelerden biri su olduğu için sadece nehir kenarlarında kuruluyordu. Mısır'da Nil Nehri, Irak'ta Dicle ve Fırat, Çin'de Sarı Irmak gibi tarıma elverişli, yerleşmeye uygun coğrafyada şehirler kurulduğu gibi Orta Asya'da konar-göçerler tarafından yapılan görkemli şehirlerin Amu Derya ve Sır Derya havzasında ortaya çıkması tesadüf değildi. Lukhundevev (2013, s. 178) Orta Sır Derya kıyılarındaki şehir ve kalelerin çoğunun Köktürk devrinden kaldığını belirtir. XIII-XIV. Yüzyılda Türk-Moğol halklarının elleriyle kurulmuş Altınorda'nın Saray Berke, İlhanlıların Sultaniye gibi, Türkistan'da bulunan Semerkant, Buhara ve Hocend başta olmak üzere pek çok şehirler yerleşik yaşamın olduğu kadar konar-göçerler açısından da yaşam merkezleriydi (Alyılmaz, 2002, s. 304).

Türkistan şehirlerinin, Moğol olmayanlara karşı ve bazen de kendi aralarında yaptıkları savaşlar sırasında büyük bir yıkıma uğradıkları yadsınamaz. Bununla birlikte, tamamen haritadan silinmiş birkaç şehir dışında diğerleri yeniden gelişmeye başladıkları gibi eskiye nazaran daha hızlı geliştıyorlardı. Bazı bölgeler, yani saldırıların darbesini ilk yiyen ya da az gelişmiş durumda olanlar kuşkusuz diğerlerine oranla daha fazla etkilenmişti. Ancak şunu hemen belirtmeliyiz ki, haritadan silinen şehirlerin çoğunluğu küçük tarım şehirleriydi. Nitekim 1219'da yani Moğol fütuhatından hemen önce coğrafyacı Yakut, eskiden büyük bir nüfusun yaşadığı, verimli toprakları olan Herat'ın kuzeyindeki tüm bölgelerin tam bir kuraklık ve tükenmişlik içinde olduğundan bahseder (Roux, 2001, s. 506). Cüveyni ise meşhur eseri Tarih-i Cihangüşa'daki Harzemşahlar Devleti için ayırmış olduğu ciltte hanedan içi çekişmelerin Türkistan şehirlerine verdiği büyük zararların yanı sıra bazen bunların katliam boyutunda olduğundan bahseder (Cüveyni, 2013, s. 257-283-285).

Çağatay hâkimiyetinin sonları, Timur devrinin başlarında Semerkant, İslam dünyasının en büyük kültür merkezlerinden olan Bağdat ve Şam ile yarışabilecek vaziyettedir. Schaefer'in (1980, s. 471) 1369 yılında şehrin gelişimine dair verdiği bilgilere bakılırsa, bu olumlu gelişmeden yine Moğolların sorumlu olduğu sonucunu çıkarmak gerekir. Zira XIII. Yüzyılın ortalarında, her ne kadar bu şehre gitmemiş olsa da Marco Polo (2015, s. 31) duyduklarından ya da okuduklarından, Semerkant hakkında "*çok soylu ve kültürlü bir şehir*" ifadesini kullanmaktadır. Moğol fütuhatının üzerinden henüz 30 yıl geçmiş iken, bu ifadelerin kullanıldığı Semerkant'ın hızla toparlanmış olduğu sonucuna varılabilir.

Semerkant periferisinde gelişme gösteren Merginan, Seyhun sahilindeki Tirmiz ve Hocand, Naşheb (Karşi), Keş, Buhara, Andican ve Harezmin merkezi konumundaki Ürgenç oldukça gelişmiş durumdaydı. Maveraünnehir halkları için, bu bölgenin doğusu Turan, batısı ise İran anlamına geliyordu (Arabşah, 2012, s. 56-57). XIV. Yüzyıl başlarına ait Toscana Anonimi'nde Moğol-Tatar askerlerince korunan ticaret yolları üzerinde kurulu olan Ürgenç'ten, tüccarların en çok kar yaptıkları şehir olarak bahsedilmektedir (Kalan, 2015, s. 95).

El-Ömeri (2014, s. 92) de, Türkistan'daki en gelişmiş şehrin Buhara olduğundan bahseder. Burası Samanilerden beri ülkenin (Çağatay Hanlığı) kalbidir. Harezim için ise şu tespitlerde bulunmuştur:

Harezim Cengiz Han 'ın oğullarının eline düşünce, bu ülkedeki askerlerin daha önceki iktalarını ellerinden almadılar. Kimin babasının elinde bir mülk varsa, bu mülk şimdi çocuklarının elindedir. Beylerin ellerinde 200 bin veya 100 bin gibi daha az yıllık geliri olan iktalar vardır. Kıyafetleri İslam ülkelerinden Mısır ve Suriye'deki askerlerin kıyafetleri gibiydi veya ona yakındı. Şimdi ise Tatar kıyafetleri giyiyorlar. Yalnızca daha küçük ve yuvarlak sarıklar bağlıyorlar (El-Ömeri, 2014, s. 130).

İbn Arabşah ise XIV. yüzyıl sonlarındaki Ürgenç için pırıltılı ifadeler kullanıyordu:

Bu vilayette büyük şehirler bulunuyordu ki, önemli ilim adamları, şairler, veliler, edebiyatçılar ve büyük şahısların dışında maden yatakları da mevcuttu. Hem sapıklık hem de hidayet yolunda olan insanların çokça bulunduğu bir yerd. Toprakları mümbit, mahsulü bol; faziletli kişilerin yüzleri nurlu idi. Evlerin tamamı kerpiç ve tuğladan yapılmıştı... Harezim halkı letafette Semerkand halkı gibidir, ama gösteriş ve zerafette edibane ve şairane tavırlarıyla Semerkandlılardan daha ileridedirler. Fen ilimlerinde, güzel sanatlarda da üstündürler. En üst düzeyden, sıradan insana kadar herkes musiki ve şarkıya ilgi duyar (Arabşah, 2012: 58).

Her ne kadar Moğolların Türkistan fütuhatında asıl amaç yeni topraklar elde etmek olmasa da özellikle Tuluy ve oğullarının ordaları ile batıya göç eden Türk ve Moğol boylarının Türkistan'daki göçebe hayatı yeniden canlandırdığını görmekteyiz. Ancak bu durumun Moğol fütuhatının en şiddetli yaşandığı askeri harekâtlar esnasında yapılan tahribat ile

doğrudan bir ilgisi olmadığına da belirtilmesi gerekir. Zira Rubruk'un verdiği bilgilere göre hiç askeri tahribat görmediği halde haritadan silinen şehirler vardı. (Barthold, 2018, s. 302). Bununla birlikte fütihat öncesinde olmayan birçok yeni şehrin de bu dönemde dönüşümün bir parçası olarak kurulduğunu anlıyoruz. Şehir hayatına zarar verilmek istenseydi her halde yıkılmış ve terkedilmiş şehirlerin yine aynı isimle hemen yanbaşımda tekrar inşa edilmelerini açıklayamazdık. Buna rağmen Moğolların Türkistan hâkimiyetinin önemli bir çıkması vardı. Bu, göçebelerin menfaatları ile yerleşiklerin menfaatlarının uzlaştırılması idi. Esasen bu konuda başarı sağlandığı da söylenemez. Çünkü Moğol ananesi ve Cengiz Han'ın vasiyetleri arasında ilk sıralarda, göçebe yaşam tarzının terk edilmemesi geliyordu. Bu da Moğollar arasında yerleşik hayatın hor görülmesine yol açmıştı (Barthold, aynı yer).

Moğollar her ne kadar geldikleri bu toprakların kültürel açıdan gerisindeyseler de Barthold'un (2017, s. 464) da belirttiği gibi, kurulu düzenin yıkılıp, kaderine terk edilmesi yönünde bir tavır takınmamışlardı. Moğol aristokrasisinin yerleşik hayatı ve tarımı küçümseyen tavrına rağmen şehir hayatının varlığının, düzenli vergi toplamak amacıyla elzem olduğu bilinci gelişmişti. Barthold bu nedenle, İbnü'l-Esir ve Cüveyni'nin verdiği bilgilerden hareketle, tahribattan hemen sonraki Maveraünnehir şehirlerinin Horasan ve Irak şehirlerinden çok daha önce kalkındıklarını belirtmektedir. Nitekim İbnü'l-Esir, kısa zaman içinde Ürgenç'in harabeleri yanında büyük ve yeni bir şehir kurulduğunu kaydetmişti (Barthold, 2017, s. 464).

Dönemin diğer bir meşhur şehri Buhara, Ögedey devrinde Mahmud Yalavaç gibi yetenekli bir idarecinin elinde, zulümden kaçan nitelikli yığınların geri dönmek için can attıkları bir merkez konumuna yükseldi (Lukhundevev, 2013, s. 178). Merv'den sonra dokumacılığın ikinci merkezi haline gelen Buhara pamuklu kumaş üretiminde ismini duyurmuştu. Halifeler için özel olarak üretilen kilimler, desenli perdeler, örtüler, seccadeler herkesin dilindeydi (Kushenova, 2013, s. 90).

Buhara'nın bu inkişafını Cüveyni şöyle anlatıyor:

Allah'ın ihsanı ve feyzi, şevkat ve rahmet denizi, adaletin huzurun kaynağı olan Mahmud ve rahmet denizinin incisi olan Mesud'un dirayetli ellerinde Buhara şehri güneş gibi parlamaktadır. Nüfusunun kalabalık oluşu, âlim ve din büyüklerinin ve öğrencilerin fazlalığı, refah seviyesinin yüksekliği, kısaca her bakımından bugün hiçbir İslâm şehri ona eş olamaz. Hele orada inşa edilmiş olan iki ünlü ulu binanın dünyada eşi ve benzeri bulunamaz. Bunların bir Sorgaktani'nin inşa ettirdiği Han Medresesi; diğeri ise Mesudiye Medresesi'dir. Bunların her birinde binlerce öğrenci öğrenim görür. Ders veren hocalar, zamanlarının en büyük ve eşsiz âlimleridirler. Bugün Buhara halkının rahat ve huzuru artmış, omuzlarındaki ağır yükler kalkmıştır (Cüveyni, 2013, s. 138).

Moğol fütuhâtı esnasında en büyük tahribatın yaşandığı yerlerin başında Gürgenç – Moğolların tabiriyle Ürgenç- gelir. 1333 yılında buradan geçen İbn Battuta burası için Türk ülkelerindeki en büyük, en önemli ve en güzel şehir (Battuta, 2015, s. 271) demiştir. Burası, Moğol tahribatından sonra öylesine hızlı şekilde toparlanmıştır ki, Moğol öncesi kültür gelenekleri sanki hiç bozulmamışçasına devam etmiştir. Öyle ki, XII. Yüzyılda ortaya çıkan Mutezilelerin buradaki varlıkları XIV. Yüzyılın sonuna kadar devam etmişti. Döneme dair kayıtlarda Harezmi²⁰⁴ adı ile de anılan Gürgenç'teki sanatsal ve düşünsel gelişmenin mimariye de yansıdığı görülmektedir. Bölgedeki XIV. Yüzyılın ilk yarısına ait muhteşem yapılar hem Timur hem de Altınordu devri yapılarına ilham kaynağı olmuştur (Barthold, 2018, s. 311).

Moğollar bölgeye geldikleri sırada varolan şehirlerin durumu hakkında bilgi verdikten sonra; bizzat Moğollarca kurulan şehirler hakkında da birkaç şey söylemek gerekir. Çağatay Hanları için taş binalar içinde oturmak muhtemelen onur kırıcıydı. Kebek Han (1318-13269) hükümdarlığının ilk yıllarında Kaşka Irmağı havzasında Nesef şehrine iki buçuk fersah mesafede Karşi adlı bir saray yaptırmıştı (Duğlat, 2006, s. 37). İbn Battuta 1333 yılında burada Tarmaşirin Han'ın huzuruna kabul etmeyi beklerken, Han onu çadır otağında ağırlamıştı. İbn Battuta'nın da bu durumdan memnun olduğu anlaşılmaktadır (İbn Battuta, 2015, s. 280).

Çağataylar devrinde Türkistan'daki Moğol şehirleşmesine dair belirtilmesi gereken en önemli husus, kurulan şehirlerin mevsimlik ve mobilize olduğudur. Yönetim merkezi de bu şekildeydi. Kışlık merkez İli havzasında kurulmuşken, yazlık merkezin Almalık yakınlarına kurulduğu görülmektedir. Almalık'ın Doğu Türkistan'daki tarıma uygun en önemli yerleşim yerlerinden biridir (Biran, 2013, s. 260).

Moğol hâkimiyetindeki Türkistan'da önemini artıran şehirlerden birisi de Talas'tır. Karahitayların yönetim merkezi olan şehirde Çağatay prensi Böri de ikamet etmiş, Alman madenciler burada çalıştırılarak altın üretimi yapılmıştır (Biran, 2013: 262).

²⁰⁴ Moğolcada "Harezmi" adı "Sartaul" olarak geçmektedir. Bu isim Anadolu'da da kullanılır. Harezmi'nin İran ile Turan'ı birbirinden ayırdığı gibi, Sertavul Geçidinin de Akdeniz Bölgesi ile İç Anadolu Bölgesini birbirinden ayırdığı görülür. İbni Mühenna (سَسْرَطَاوُل) kelimesinin anlamını "Müslüman" olarak vermektedir. Kelime Sanskritçe "sartha"dan Türkçeye geçmiş ve eski Türkçe metinlerde sart şeklinde "tüccar" anlamında kullanılmıştır. Sühbaatar (1997: 168)'a göre kelime sart "Orta Asya'da yerleşmiş eski bir halk" + aul "aile-halk" kelimelerinden veya sart+uul "dağ" kelimelerinden oluşmuş olabilir. Detaylı bilgi için bkz. Gül, 2016, s. 219.

Kazan Han zamanında (1342-1345) Karşı'den iki menzil mesafede Zincir Saray adında bir han konağının daha yapıldığı görülüyor. Bunlara ilaveten, yönetimde gizli bir güç haline gelen Emir Kazagan tarafından Tirmiz yakınlarında Sali-Saray yaptırılmıştır (Duğlat, 2006, s. 45). Bahsi geçmişken belirtelim ki, İbn Battuta, Tarmaşirin devrinde Tirmizde bulunmuş ve şehir hakkında şunları kaydetmiştir:

Tirmiz güzel ve büyük bir şehir olup, caddelerinden sular geçer. Bağ ve bahçeleri çoktur. Meyvelerden en çok üzüm ve ayva yetişmekte olup oldukça lezzetlidir. Et ve süt boldur. Halkı başlarını hamamda kil yerine sütle yıkarlar (Battuta, 2015, s. 287).

Buhara başta olmak üzere Türkistan'ın önemli şehirlerindeki imar faaliyetlerinde İlhanlı üslubunun yoğun şekilde kullanıldığı görülmektedir (Biran, 2007, s. 32). Yukarıda da belirttiğimiz üzere, şehir hayatının uğradığı durgunluğun geçici olduğundan hareketle, bu durumun da daha çok Türkistan'ın doğu kesimlerindeki az gelişmiş ve hatta yarı yerleşik şehirler için geçerli olduğunu belirtmek zorundayız. Maverâünnehir ve Harezm'deki daha köklü kültürel geçmişe sahip büyük şehirlerde fütihat yüzyılıının ikinci yarısında hızlı bir toparlanma süreci başlamıştır. Bunlar içinde Buhara'nın durumu biraz hazindir. Çünkü Buhara en büyük darbeyi İlhanlı Moğollarının 1270'li yıllardaki saldırıları esnasında almıştı. Ancak yine toparlanması da Çağatay Hanlığının vesayet rejimi olarak adlandırabileceğimiz Kaydu devrinde olmuştur. Bu işin takipçisi de bizzat Mesud Yalavaç olmuştur. Kaydu bununla da kalmayarak, günümüze kadar canlılığını koruyacak olan Andican şehrini kurdurmuştur (Barthold, 2018, s. 304).

Kaydu, Çağatay idaresine Duva'yı getirdiğinde (1274), Büyük Kağanlıktan bağımsız bir Çağatay Devletinin ilk adımını da atmış oluyordu. Ancak bu adımlar Türkistan şehirleri için en kanlı günlerin habercisiydi. Özellikle de İlhanlılar ile aralarındaki sınırda, ticaretin kalbinin attığı Ürgenç, Hive, Buhara gibi şehirler İlhan Abaka'nın ağır saldırılarına uğradı. Bu da yetmezmiş gibi güçlü bir ordu kurarak İlhanlılara saldırmak isteyen Çağatay idaresi de para kaynağı olarak gördüğü bu şehirlere ağır vergiler bindirdi. Bu suretle göçebe hâkimiyetinin şehir ahalisine yüklediği müthiş hayat şartları ortadadır (Grousset, 2015, s. 339). Zamanında babasının yaptığı gibi, Maverâünnehir şehirlerini kaderine terk etmeyen Mesud Yalavaç, Maverâünnehir şehirlerinin ikinci banisi oldu. Bu vazifeye 1289'daki ölümüne kadar devam etti. Bıraktığı eseri, sırasıyla idarecilik yapacak üç oğlu tarafından sahiplenildi. Bunlardan Ebubekir 1289'a kadar, Satılmış 1303'e kadar ve Suyuniç de bu tarihten itibaren vazifede kaldılar (Grousset, 2015, s. 342).

Türkistan şehirleri, Biran'ın *entelektüel muhacerat* (2013, s. 266) adını verdiği, sistemli bir mobilizasyona tabi tutulmuştu. Bu nedenle bölge, Moğol fütuhatının başladığı ilk yıllardan itibaren verilen zararın giderilmesi için çırpınıldığının işaretleri ile doludur. Buhara, Semerkant, Almalık, Talas ve Pulat'ın fetihten gördüğü zararın giderilmesi için Çin'den ziraat uzmanları, bilim adamları ve sanatçılar, Tangut-Tibet bölgesinden çiftçiler, Kitan kökenli idari danışmanlar ve Alman kökenli madenciler getirildi. Biran, temel amacın, Türkistan'da kabul görmek ve yerli elit ile yeniden barışmak olduğunu kaydetmiştir (2013, s. 266).

Çağataylar devrinde Türkistan'da şehirleşme adına atılan adımların, diğer Moğol devletleri karşısındaki bağımsızlık mücadelesinin göstergelerinden biri olarak okunması gerektiğini belirten çalışmalara rastlıyorsak da bu yönde kesin bir kanaate varmak zordur. Kabul edilebilir ki Kebek'in bazı girişimleri buna işaret etmektedir. Nitekim yönetim merkezi Türkistan'ın kalbinde kurulan ve Moğolca "saray" anlamına gelen Karşi şehrine taşınmıştı. Kendinden sonra gelen kardeşi Tarmaşirin de burayı merkez yaptı. Ancak el-Ömeri'ye (2014, s. 97) göre Karşi'nin yönetim merkezi olarak bir ağırlığı yoktu. Öyle olsaydı İbn Battuta ve Tarmaşirin şehir dışında bozkıra kurulan çadırda görüşmezlerdi. Anlaşılan, yerleşik hayata geçmek Moğol elitlerince de kabul görmüyordu. Moğol elitlerini etkilemeyi başarmış bir şehir varsa o da Kazan Han'ın yaptırdığı Zincirsaray'dır (Biran, 2013, s. 269).

Netice itibariyle Cemal Karşi, el-Ömeri ve Battuta'nın anlattıklarından, Türkistan'daki şehir hayatının ve şehirleşme çabasının Moğol asıllı göçebelere hitap etmediği, sadece ekonomik düzenin devam etmesi için alınmış önlemler olduğu ve bu anlamda da Türkistan'ın yerleşik halklarınca takdir gördüğü anlaşılmıştır. Yani Moğollara hitap etmemesi, bir değişim ve dönüşüm yaşanmadığı anlamına gelmiyordu.

SONUÇ

Moğol fütuhata, *Moğol barışı* temelinde iktisadi bir terim olarak kullanılsa da X. ve XIII. yüzyıllar arasında tüm şiddetiyle süren dini çatışma ortamının son bulması ve doğu ile batı arasındaki entelektüel veri akışının sağlanmasına yaptığı büyük katkı nedeniyle kültürel bir terim olarak da kullanılmalıdır. Dahası bu konunun politik ve idari açıdan da değerlendirilmesi gerekir. Bunu yaparken önemli bir eksikliğin de giderilmesi gerekir ki, o da Moğol kimliğine dair yeniden ve yeterli bir araştırma yapma zorunluluğudur.

Çağdaş komşuları ile karşılaştırıldığında yazıdan mahrum olmalarından başka kusurları bulunamayan Moğolların, karanlık evrede siyasi ve kültürel tecrübeye sahip olmadıklarını iddia etmek önemli bir hatadır. Cengiz Han'dan yüzlerce yıl önce Çin'in kuzeyinde yaşamış olan göçebe bozkır halkları arasında, iktidar nöbetinin Moğollar ve Türkler arasında el değiştirdiği net bir bilgidir. Bazen, bozkırın bu önemli iki aktörünün ortak bir üst kimlik çatısı altında yaşadıkları ve genellikle aynı siyasi yapıların aktörleri olarak varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu üst kimliklerden birinin Hiung-nular olduğu açıktır. Göktürkler'den Harzemşahlar çağına değin Moğolların hangi siyasal gözlemlerde varlıklarını devam ettirdikleri meselesi tezimizin ilk bölümünde incelendi.

Proto-Moğol tarihine dair genellikle Çin kaynaklarında yer alan bilgiler değerlendirilirken, Moğol adına dair bazı tespitlerde bulunma fırsatı da yakaladık. Adın çeşitli anlamları olmakla birlikte kökenine dair, Dung-hu üst kimliği altında Şı-vei kabilelerinden Mungvular ile kurulan bağlantı ortaya konuldu. Cengiz Han ile birlikte başlayan siyasi birlik sürecindeki Moğol kimliğini oluşturan temel unsurlar ele alınırken, toplumsal temelin değerlendirilmesinde İbn Haldun'un asabiyet teorisinin kullanılabilir olduğu anlaşıldı. Soy birliği temelinde kurulan idari yapının dini referans kullanmış olmakla birlikte kısa zamanda laik bir yapıya evrildiği tespit edildi. Her ne kadar Büyük Kağanlık'ın ve hanlıkların kullandığı resmi söylem "*gökte tek bir Tanrı olduğu gibi, yeryüzünde de tek bir hükümdar olması gerekir*" şeklinde olsa da bunun bir diplomasi dili olmaktan öte anlam ifade etmediği görülmüştür.

Moğol toplum düzeni ile ilgili olarak, Vladimirtsov'un Göçebe feodalizmi tezinin eleştirisi yaparken referansımızı Khazanov oluşturmuştur. Neticede Moğol toplum yapısının feodalite ile açıklanamayacağı ortaya konulmuştur. Bu, Moğol toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu anlamına gelmemektedir. Moğol toplumunda aristokratik bir düzen olmakla birlikte, klasik

feodalizmden temelde ayrılır. MGT'nin esasen vurguladığı noktanın Cengiz ailesinin aristokratik hüviyeti olduğu anlaşıldı. Görüldü ki siyasi birlik süreci esas itibariyle diğer aristokratik güç odaklarının bertaraf edilmesinin öyküsüdür.

Moğolların Türkistan fütuhâtı öncesinde Türkistan'daki varlıklarına dair veriler toplanmaya çalışılırken, bu bilgilerin ispatına yönelik bir çaba içine girilmedi. Fakat bunların bir olasılık halinde değerlendirilmesi gerektiği vurgulandı. Juan Juanlar ile tarihsel bağları olan Akhunların (Eftalitler), daha öncesinde ise Kuşanların ve Sakaların içinde barındırdıkları Türk-Moğol orjinli halkların varlığına işaret edilirken, arkeolojik kazılarda elde edilen Mongoloid kafatası bulgularının değerlendirilmesi elbette ki yeterli bir araştırma tekniği değildir. Çin'de önemli bir medeniyet birikimi elde eden Kitanların torunları tarafından Türkistan'a yerleşen Karahitayların kurduğu idari ve sosyal yapıya dair bilgiler Moğol varlığına dair en net verilerdir. Nitekim Cengizli Moğolları tarafından Türkistan'da uygulanan yönetim politikalarında, daha önce Karahitaylarca kullanılmış olan darugalık ve baskaklık gibi müesseselerin olduğunu kolaylıkla takip edebildik.

Moğol fütuhâtı öncesinde Türkistan'ın siyasi, sosyal ve ekonomik durumu ile ilgili olarak Harzemşahların hâkimiyeti altındaki Türkistan'da devletin sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntılı bir süreç yaşadığı gerçeğinin gözardı edildiği anlaşılmış oldu. Bu durumun, aynı zamanda Moğol fütuhâtının gerekçeleri arasında gösterilebileceği ve bölgede yaşanan din ve mezhep çatışmalarının yarattığı huzursuzluğun Moğollarca bir fırsat olarak değerlendirilmiş olduğu tespit edildi. Esasen bölgedeki yıkımın Moğolların gelişinden önce başlamış olduğu, bu evrenin Büyük Selçuklu Devleti'nin çözülme yıllarını da kapsadığı meselesi önemlidir. Bu anlamda genellikle olumlu bir tablo çizmiş olsalar da Hilafet merkezine oranla müreffeh bir hayat profilinin çizildiği Türkistan ile ilgili olarak, Arap coğrafyacılarının verdiği bilgilerin dikkatle irdelenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Zira 1219'da yani Moğol işgalinden hemen önce eskiden büyük nüfusun yaşadığı bölgelerin kuraklık ve tükenmişlik içinde olduğunu yazan Yakut gibi, Harzemşahlar Devleti'nin, Hilafet merkezi başta olmak üzere, İslam dünyasının genelinde yarattığı tahribatı tasvir eden kaynakların da varlığına değinmek gerekir. Bununla birlikte, Moğollar gelmeden önce XI. ve XII. Yüzyıllarda yaşanan büyük Oğuz-Türkmen göç dalgasının yarattığı tahribatın da iyi tahlil edilmeye ihtiyacı vardır.

Fütuhâtın gerekçeleri arasında, seçilmiş millet inancı gibi ideolojik söylemler bulunsa da Moğolları batıya yönlendiren asıl etkenin iktisadi olduğu açıktır. Hızla büyümekte olan

devletin kurumsallaşması tamamlandıkça ihtiyaçları da artıyordu. Bu ihtiyaçların karşılanmasının tek yolu uluslararası ticaret yollarına hâkim olmaktı. Bunun için ihtiyaç duyulan politik gerekçeler yapay bir süreçle tamamlandı. Otrar olayı bunun en iyi örneğidir. Belki de tarih bu olayı yazmasaydı, bir başkasını yazacaktı ve sonuç değişmeyecekti.

Moğol akınlarının istila ile anılmasına neden olan kaynakların, işgalin hemen ardından hızlı imar faaliyetlerine ve artan refah seviyesine de yer vermiş olmalarının, konunun paradoksal sonuçlarıyla incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Nitekim Moğolların Türkistan seferini bizzat yerinde gözlemleyen Çinli münzevi Ch'ang Ch'un da imar faaliyetleri için yürütülen mobilizasyonu hayretle anlatıyordu. Yağma ve ganimet temininden sonra bölgeyi terk edip gitmesi bozkır göçebelerinin genel eylem tarzı olsa da Moğollar bunu yapmadılar. Böylesi bir tutumun, dünya hâkimiyet mefküresi ile çelişeceği açıktır. Uluslararası ticarete verdiği önemi bilinen Cengiz'in eski düzenin devamıyla yetinmeyip, çağının en gelişmiş iletişim ve güvenlik ağını kurması, yapılmakta olan fütuhatin ilk işaretleriydi. Cengiz Han bu kez, dış dünya ile öteden beri iletişim halinde olan yüksek kültür verilerine sahip Uygur, Kitan ve İranlı devlet adamlarından faydalanma yoluna gitti. Böylece var olan sözlü geleneklerin yazıya aktarılmasını sağlayarak torunlarına bırakacağı devletin temelini attı. Dünya ticaretinin merkezi konumundaki Türkistan'da sağlanan güvenlik ve azalan gümrük duvarları nedeniyle ekonomik hareketlilik güçlendi, bölgeden geçen ürün çeşitliliğinin artmasına paralel olarak refahın da arttığı belirgin şekilde gözlemlendi. Çin ve İran gibi eski kültür merkezleri arasındaki kültürel akış hiç olmadığı kadar hızlandı. Bu güzergâhta yer alan Türkistan'ın bu akıştan hiçbir şey elde edememiş olduğunu düşünmek mümkün değildir. Kabul edilebilir ki Çağatay Hanlığı tam bağımsızlığına epey geç kavuştuğu için ve hanlığın ömrü kardeş kavgalarıyla tükendiği için, devlet eliyle desteklenen bir kültürel kalkınma hamlesi olamamıştır. Ama bu, bölgenin kendi iç dinamikleriyle üretim yapmadığı anlamına gelmez. Bu dönemde Semerkant, Buhara ve Nesef başta olmak üzere çok sayıda edebi ve ilmi çalışmanın yapıldığına şahit olduk. İbn Battuta'nın gözlemlerinde, Çağatay Hanlığı bünyesinde görülen hızlı Türkleşmenin resmi çizildi. Cüveyni, Reşidüddin ve Battuta'nın verdiği bilgilerden ekonomik yapı ve vergi düzenine dair bilgiler toplandığı gibi bunların Uygur hukuk vesikaları ile karşılaştırması da yapıldı. Hükmedilen bölgenin hâkim inancı İslam olsa da yönetim mekanizmasının görece Yasa maddelerince işletildiği ve seküler bir siyaset izlendiği anlaşıldı.

İncelediğimiz bölgenin genel olarak Çağatay Hanlığı hâkimiyetinde olması nedeniyle, kurumsal açıdan bu yapıyı referans aldık. Ne var ki Çağataylar, Yüan ya da İlhanlı hanedanları gibi binlerce yıllık bir idari miras üzerine konmamışlardı. Hudutları bile belli olmayan bu ülkede merkez olabilecek bir Pekin ya da bir Tebriz yerine, göçebelerin gezinip durduğu geniş otlaklar vardı. Ama yine de yerleşmeyi pek fazla tercih etmeseler de ticari faaliyetler nedeniyle sık girip çıktıkları Semerkant ve Buhara gibi köklü ve kozmopolit medeniyet şehirlerine de sahiplerdi. Bunlar Moğol fütuhata dair dönüşümün net biçimde izlendiği şehirlerdi. Moğol fütuhata, bu şehirlerde yaşayanlara, uzun süredir asabiyet geleneklerinden ne kadar uzak kaldıklarını hatırlatmıştı. Şer'i hukuk yanında Örfi hukukun da gücünü yeniden hissettirdiği bir döneme girilmişti. Türkçe, Farsça karşısında yeniden ayaklanmıştı. Daha doğuda Kurultay adı ile bilinen, Türkistan'da ise Toy adı verilen organın etkin kılınmasıyla sınırlı da olsa daha demokratik bir yönetim anlayışı ile temas edilmişti. Esasen Moğolların Türkistan fütuhatının en önemli sonucu, bütünüyle İranileşmek üzere olan Türkistan'ın Altaylı göçebe bozkır geçmişini yeniden hatırlatması oldu.

KAYNAKÇA

YAYINLANMIŞ VE ÇEVİRİLMİŞ ANA KAYNAKLAR

- Ata Melik Cüveyni. (1998). *Tarih-i Cihan Güşa*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ata Melik Cüveyni. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: TTK.
- Cemal-el Karşi. (2005). *el- Mulhakat bi's- Surah*. (M. H. Abuseyitova, Trc.). Almatı: Dayk Press.
- D'ohsson, A.C.M. (2014), *Moğol Tarihi*. (E. Kalan, Haz.). İstanbul: IQ.
- Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Kaşani. (1368). *Tarih-i Olcaytu*. (Mehin Hambeli, Nşr.). Tahran
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbri. (2011). *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*. (Ş. Yaltkaya, Çev.). Ankara: TTK.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han. (1925). *Türk Şeceresi*. (R. Nur, Çev.). İstanbul: Matbaa-yı Amire.
- El-Cüzcani. (1984). *Tabakatu Nasiri*. (A Habibi, Nşr.). Cilt: I-II. Tahran.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini (2018), *Tarih-i Güzide*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: TTK.
- İbn Battuta. (2015). *Seyhatname*. (M. Çevik, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (2010). (Ramazan Şeşen, Haz.). İstanbul: Yeditepe.
- İbn-i Haldun. (1968). *Mukaddime*. (Z. K. Ugan, Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.
- İbni Arabşah. (2012). *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- İbnü'l-Fuvatî. (2003). *El-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mieti's-Sâbi'a*, (Mehdi en-Necm, Nşr.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'lİlmiyye.
- İzzeddin Ebü'l-Hasan b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir. (2003). *el-Kamil fi't-tarih*. (Muhammed Yusuf ed-Dukak, Nşr.). Cilt: I-XI, Beyrut.

- Johann De Plano Carpini. (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, (E. Ayan, Çev.). Trabzon: Derya Yayınevi.
- Kaşgarlı Mahmud (1992). *Divanü Lügat-it-Türk*, B. Atalay, Çev). Ankara: TDK.
- Korykoslu Hayton (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (A. T. Özcan, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Luvsandanzan, G. (2006). *Altan Tovç*. Mongol biçgees hörvüül, orşil biçin, arguulan tailbar hiisen Ş. Çoimaa. Ulaanbaatar.
- Minhac-ı Sirac el-Cüzcani. (2015). *Tabakat-ı Nasiri (Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Harzemşahlar)*. (E. Göksu, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Minhac-ı Sirac el-Cüzcani. (2016). *Tabakat-ı Nasiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*. Mustafa Uyar, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mirza Haydar Duğlat. (2006). *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul: Selenga.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (2016). Çev. Ahmet Temir. Ankara: TTK.
- Mongolun Nuuts Tovçoo*. (2006). Çoima, Ş. Ulanbaatar.
- Muiniddin Natanzi. (1957). *Müntehabü't-tevarih-i Mu'ini*, (J. Aubin, Nşr.) Tahran.
- Nesimi Yazıcı. (2002). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: DİB
- Polo, M. (2015). *Geziler Kitabı*, (Ö. Güngören, Çev.). İstanbul: Yol.
- Polo, M. (2016). *Kubilay Han Üzerine Notlar*. (A. Ü. Bahadırlı, Çev.). İstanbul: Fabula.
- Rashpuntsag. (2006). *Bolor Erih*, Bayarsaihan M. ve diğerleri, Haz.). Cilt: I, Ulaanbaatar.
- Reşidüddin Fazlullah Hemadani. (1373hş.). *Câmîu't-tevârih*, (M. Ruşen ve M. Musevi, Tsh.). Cilt: I, Tahran: Entesarat-ı Elborz.
- Reşidüddin Fazlullah Hemadani. (1373hş.). *Câmîu't-tevârih*, (M. Ruşen ve M. Musevi, Tsh.). Cilt: II, Tahran: Entesarat-ı Elborz.
- Reşidüddin Fazlullah Hemadani. (1373hş.). *Câmî'ut-tevârih*, (M. Ruşen ve M. Musevi, Tsh.). Cilt: IV, Entesarat-ı Elborz, Tahran, 1373.

- Reşidüddîn Fazlullah Hemadani. (1374hş.). *Câmiü't Tevârih*. (B.Kerîmî, Tsh.) Tahran: İntişârât-i İkbal.
- Reşidüddin Fazlullah Hemadani. (2013). *Câmiü't-Tevârih*. (İ. Aka vd., Çev.). Ankara: TTK
- Shao Hung-Peng Da Ya-Xiu Ting. (2012). *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, (M. Uyar-A. Danuu, Haz.). Ankara: Ötüken.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri. (2014). *Mesaliku'l-Ebsar fi memalik "il-emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (A. Batur, haz.). İstanbul: Selenge.
- Şihabüddin Muhammed Nesevi. (1344). *Siret-i Celaleddin Minguburni*. (M. Minovi, Nşr.). Tahran.
- Şihabüddin Abdullah bin Fazlullah Şirazi. (1383). *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, (A. Ayeti, Nşr.). Tahran: Enteşerat-i Pejueşgah-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi.

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

- Abdilkhakim, B. (2018). Otrar Faciası ve Onun Orta Sirderya Havzasına Etkisi. *Ahtamara I. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı*, ss. 259-264.
- Abuşarib, S. (2000). *Türkistan Kozgalısı*. Almatı: Gılım.
- Aigle, D. (2016). *The Mongol Empire between Myth and Reality*. Boston: Brill.
- Akçura, Y. (2018). *Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han*. (M. K. Çalen, Haz.). İstanbul: Ötüken.
- Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları*. (C. Üçok, Çev.). Ankara: AÜHF.
- Allsen, T. T. (1983). The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century. (M. Rossabi, Ed.). *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, 243-280.
- Allsen, T.T. (2001). *Culture and Conquest of Mongol Eurasia*. Cambridge.

- Alyılmaz, C. (2002). Eski Türk Şehirleri ve Semerkant. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20. Erzurum.
- Amitai, R. (2001). Turco-Mongolian Nomads and the iqtā' System in the Islamic Middle East (1000-1400 AD). In *André Wink and Anatoly M. Khazanov, editors. Nomads in the Sedentary World*. London: Curzon Press, pp. 152-171.
- Amitai, R. (2014). The Mongols as Seen by The Arabic Sources: The View from Across Asia. *Chinggis Khaan And Globalization, International Academic Conference*, 2012, Ed by. Ts. Tserendorj-N. Khishigt: Ulaanbaatar.
- Arayancan, A. A. (2007). Hasan Sabbah ve Halefleri Döneminde Suikaste Uğrayan Devlet Adamları. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bidiriler Kitabı*, Ankara.
- Aristov, N. A. (2014). *Türk Halklarının Etnik Yapısı*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Arnold, T.W. (1982), *İntişar-ı İslam Tarihi*. (H. Gündüzler, Çev.). Ankara: Akçağ.
- Arsal, S. M. (1947). Çengizin Yasası. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Arslan, E. Ş. (2000). *Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*. (A. Meydan, Çev.). İstanbul: Çatı Kitapları.
- Arslan, İ. (2014). *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*. İstanbul: Okur Akademi.
- Ata, A. (2010), Moğol Fütühatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine. *A.Ü. DTCF Türkoloji Dergisi*, 17, 1: 29-37.
- Atar, Yu. (2014). Çingis Haanii Diplomat Taktik, Arga Uhaan. *Mongoliin Ezent Gurniy Logistik Ba Zam Teever*. Olon Ulsiin Ediin Zasag Biznesiin Deed Surgul, Ulaanbaatar Hot.
- Atçeken, Z.-Bedirhan, Y. (2016). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Avirmed, E. (2011). Göktürk ve Uygur Çağındaki Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları. Doktora Tezi, Ankara.
- Avirmed, E. (2012). Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 4, Erzurum.
- Avrasya'nın Sekiz Asrı, Çingizoğulları*. (2016). (Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Haz.). İstanbul: Ötüken.

- Aynakulova, G. (2014). Fergana'da Moğol İstilası Öncesinde Zanaat ve Ticaret (IX-II. Yüzyıllar). *Gazi Türkiyat*. S. 14, ss. 157-168, Ankara.
- Bahar, H. (1994). Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 1, s. 234.
- Barthold, V.V. (1922). İstoriya Turkestana. Taşkent.
- Barthold, V.V. (1931). İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Barthold, V.V. (1997). *Uluğ Bey ve Zaman.*, (İ. Aka, Çev.). Ankara: TTK.
- Barthold, V.V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: TTK
- Barthold, V.V. (2012). *Halife ve Sultan*. (İ. Kamalov, Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- Barthold, V.V. (2017). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, Haz.). İstanbul: Kronik.
- Barthold, V.V. (2018). *Türkistan Halklarının Tarihi*. (G.Aynakulova, Çev.). Ankara: Astana.
- Barthold, V. V. (2018b). Moğol Öncesi Dönemde Türkistan'da Hıristiyanlık. (T. Aşırov, Çev.). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 126-157.
- Bayansuren, T. (2010). The Scholar Who Showed the true Mongolia to the World. *Mongolica*, Vol: 6.
- Bayarjargal, J. (2014). Torgoniy Zam ba Mongoliin Bayldan Daruulal. *Mongoliin Ezent Gurniy Logistik Ba Zam Teever*. Olon Ulsiin Ediin Zasag Biznesiin Deed Surgul, Ulaanbaatar.
- Bayarsayhan, D. (2010). Mongolchuud ba Islamyn yertöntsiin khögjliin asuudald. *Acta Mongolica*. Ulaanbaatar, Volume 10 (342) (2010): 135-142.
- Bayarsayhan, D. (2012). Eyeer es avaas meseer (Sartuulyg dailan daguulsan ni). *Ülemj Ikh Chingis Khaan*. Ed. J. Boldbaatar, III. Choimaa, Ulaanbaatar: Soyombo, 2012: 297-309

- Berber, O. (2018). 13. Yüzyılda Moğolların Diplomasi Anlayışı Üzerine Bazı Notlar. *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Aralık 2018, 19(2), 83-104.
- Bichurin, N. (1950). Collection of Information on the Peoples who Inhabited Central Asia in Ancient Times. *Sobraniye Svedeniy -o-narodakh v Sredniy. Azii V Drevniya*, pt 2. Moscow.
- Bilensing, P. (2018). *Moğol Fethinden Sonra Anadolu'nun Yeniden İnşası*. (M. Özkılıç, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Biran, M. (2007a). Culture and Cross-Cultural Contact in The Chaghadaid Realm (1220-1370). *Chronika*. 7-8, ss. 26-43.
- Biran, M. (2007b). *Chinggis Khan, Makers of the Muslim World*. Oxford: Oneworld.
- Biran, M. (2019). *Cengiz Han*, (A. F.Yıldırım, Çev.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Biran, M. (2013). Rulers and City Life in Mongol Central Asia. *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, Ed. David Duran-Guedy, Vol. 31, Boston: Brill.
- Biröl, N. (1991). *İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill.
- Brockelmann, C. (2018). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*. (N. Çağatay, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Browne, E.G. (1920). *A History of Persian Literature Under Tartar Domination*. Cambridge: Cambridge Üniv. Press.
- Caferiyan, R. (2013). Bağdat'ın Düşmesinde Nasırüddin Tusi'nin ve Şiilerin Rolü Efsanesi. *Misbah*. Sayı: 5, ss. 77-91.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Cahen, C. (2015). Türkler Nasıl Müslüman Oldular. İstanbul: Örgün Yayınları.
- Cahun, L. (2006). *Asya Tarihine Giriş*. (S. İ. Kaya, Çev). İstanbul: Seç Yayınları.

- Celal, V. (2014). Maverâünnehir’de IX-XII. Yüzyıllarda Felsefi Düşüncenin Yaygınlaşması. *International Journal of Science Culture and Sport*.
- Cihan, C. (2002). Türkler ile Moğolların Irki Münasebetleri. *Türkler*, Cilt: 8, ss. 278-286. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çalen, M. K. (2013). *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*. İstanbul: Ötüken.
- Çetin, O. (2009). *Türk-İslam Devletleri Tarihi*. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Dalai, Ç. (1996). *Hamag Mongol Uls*. Ulaanbaatar: Shuh Erdem Kompani.
- Danuu, A. (2016). *İlhanlı Devleti’nde Vezaret*. Doktora Tezi. Ankara.
- Dawson, C. (1955). *The Mongol Mission Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. New York: Sheed and Ward.
- Deftar, F. (1996). *Tarih ve Akaid-i İslamiyye*. (F. Behre, Çev.). Tahran: Ferzan.
- Devlet, N. (2010). *Asya Fatihî: Cengiz Han*. 2. Baskı, İstanbul: Başlık Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (1996). *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Eberhard, W. (1996). Çin’in Şimal Komşuları. (N. Uluğtuğ, Çev.). Ankara: TTK.
- Eberhard, W. (2007). Çin Tarihi. Ankara: TTK.
- Erdem, İ. (1997). Olcaytu Han Devrinde Horasan’da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri. *Pamukkale Üniv. Eğitim Fakültesi Dergisi*. Sayı: 3, ss. 106-112.
- Fahreiddinov, R. (1993). Tatar Oğlu Tatarım, Çallı,
- Fındıkoğlu, Z. F. (1961). İçtimaiyat. İstanbul Üniv., İktisat Fakültesi Yay, Cilt: 2. İstanbul.
- Golden, P.B. (2017). Türk Halkları Tarihine Giriş, (O. Karatay, Çev.). İstanbul: Ötüken.
- Golden, P.B. (2018). Dünya Tarihinde Orta Asya. (Y. T. Taştan, Çev). İstanbul: Ötüken.
- Göde, K. (1984). Tarihimizde Türk Kültür Çevreleri ve Maverâünnehir Türk Kültür Çevresi. *İbn Sina Kongresi Tebliğleri*. Kayseri.
- Gömeç, S. Y. (1997). *Kök Türk Tarihi*. İstanbul: Türksöy.

- Gömeç, S. Y. (2011). Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi. *Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi*. Türkistan.
- Gömeç, S. Y. (2012). *Türk-Hun Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2018). Çingiz-nameler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri. *Bellekten*, Cilt: LXXXII, Sayı: 294, ss. 407-481.
- Grousset, R. (2015). *Stepler İmparatorluğu*. (H. İnalçık, Çev.). Ankara: TTK.
- Gufrani, A. (2015). Maverâünnehir'de Şiiliğin Tarihi: Samanilerin Çöküşünden Moğolların Gelişine Kadar. Çev. Şahin Ahmetoğlu. *Iğdır Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, s. 223.
- Gulam, A. R. (1978). *A History of The Khwarazmshahs*. Karaçi.
- Gumilev, L.N. (1987). *Searches for an Imaginary Kingdom. The Legend of the Kingdom of Prester John*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumilev, L.N. (2003). *Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Gumilev, L.N. (2003b). *Hunlar*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Gül, B. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Doktora Tezi. Ankara.
- Gül, B. (2015). Orta Asya'dan Anadolu'ya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları. *Türkbilig*. Sayı: 30, ss. 187-200.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbn Mühenna Lügati*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Gülensoy, T. (1974). Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar. *Türkoloji Dergisi*, 6/1: 235-259
- Gündoğdu, A. (2013). Türk Tarihçiliğinde Cengiz Sorunu. *21.Yüzyılda Türkiye'de Sosyal Bilimler ve Toplum Sorunları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ankara.
- Gündoğdu, A. (2015). Türklerde Devlet. *Türk Kültürü El Kitabı*. Ed. İhsan Çapçioğlu, Hayati Beşer. Ankara: Grafiker.
- Gürbüz, M. (2005). *Harzemşahlar'da Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*. Doktora Tezi. İstanbul.
- Hartog, L.D. (2004). Genghis Khan: Conqueror of the World. *Tauriş Parke*.

- Hassan, Ü. (1985). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hassan, Ü. (2001). *Osmanlı-Örgüt-İnanç-Davranıştan Hukuk-İdeolojiye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hayit, B. (1989). Modern Türkistan Tarihi Araştırmalarının Bugünkü Meseleleri. *Doğu Türkistan'ın Sesi*, Sayı: 21, Cilt: 6.
- Hitchins, K. (2002). Kaşgar. *TDV. İA*. Cilt: 25, ss. 7-9.
- İsakov, A. (2014). *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıl)*. Doktora Tezi. Ankara.
- Jackson, P. (2017). *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*. New Haven: Yale University Press.
- Jemeney, İ. (2014). Tarih-i Reşidi: Tercümelere ve El Yazma Nüshaları Hakkında. *Gazi Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Ankara.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınları
- Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 7. İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Harzemşahlar Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları
- Kalan, E. (2015). Moğollar Devrinde İpek Yolu. *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Kalan, E. (2016). Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar. *Yükselen İpek Yolu*. Ed. Fahri Atasoy. Cilt: 2. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Kalan, E. (2018). Moğollar'da Yazılı Geleneğin Kökenleri ve Cengiz Taşı. *Türkbilig*. Sayı: 35, ss. 1-16
- Kalkan, M. (1996). Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi. *Türk Kültürü*, XXXIV/393, Ankara.
- Kamarof, L.-Carboni, S. (2003). *The Legacy of Genghis Khan*. New York: Yale Üniv. Press,
- Kemaloğlu, İ. (2013). Yarlık. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 43, s. 334-335.

- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*. (Ö. Suveren, Çev.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Khazanov, A. M. (2017). Muhammed ve Cengiz Han: Dünya İmparatorluğu İnşasında Din Faktörü. (M. Tural, Çev.). *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XXIX, 479-502.
- Kıçanov, İ. (1993), Keşikteni Çingis-hana (o meste gvardii v gocudarstve koçevnikov), *Mongolica*, Moskva: Nauka, 148-156.
- Kitapçı Z. (1989). *Orta Asya 'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*. Konya: Selçuk Üv. Yay.
- Kitapçı, Z. (2005). *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*. Konya: Yedi Kubbe.
- Konukçu, E. (1973). *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Közleme, O. (2013). Liderlik, Siyasal Otorite Tipleri ve Karizma. *Toplum Bilimleri Dergisi*. Elazığ: Asos.
- Kurat, A.N. (1992). Doğu Avrupa Türk Kavimleri. *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara.
- Kushenova, G. (2007). Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları. *Bilig*. Sayı: 42, ss. 229-242. Türkistan.
- Kushenova, G. (2013). *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir*. İstanbul: IQ.
- Lamb, H. (2010). *Moğolların Efendisi Cengiz Han*. (A. G. Bozkurt, Çev.). İstanbul: İlgü Kültür Sanat.
- Latourette, K.S. (1934). *The Chinese, Their History and Culture*. Vol. 2, New York: Macmillan.
- Leisi, M. (2018). *Camiüt-tevarih-i Haseni Adlı Eserin Moğollar İle İlgili Kısmının Tahlil-Tenkid ve Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi. İzmir.
- Ligeti, L. (1951). Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi. (H. Eren, Çev.). *A.Ü. DTCF Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3, Ankara.
- Lin Chen-Nan. (1975). *Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)*. Doktora Tezi. İstanbul.

- Lukhunde, G. (2013). *13-15. Yüzyıllar Arasında Türk-Moğol Halklarının Sosyo-Kültürel Tarihi*. Doktora Tezi. Ankara.
- May, T. (2007). *The Mongol Art of War*. London: Pen and Sword.
- May, T. (2015). The Mongol Art of War and Tsunami Strategy. *Golden Horde Civilization*. Vol: 8, Kazan.
- May, T. (2018). Genghis Khan's Secrets of Success, Erişim Tarihi: 30.06.2019. Erişim adresi: <https://www.historynet.com/genghis-khans-secrets-success.htm>
- Mızrak, E.Ç. (2014). *M.Ö VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkır Kavimleri*. Doktora Tezi. İstanbul.
- Minjiin, L. (2014). Ih Mongol Ulsaas Erhşeel dee Baysan Ornuudad Yavuulsan Bodlogo, Geopolitikiin Asuudluud. *Mongoliin Ezent Gurniy Logistik Ba Zam Teever*. Olon Ulsiin Ediin Zasag Biznesiin Deed Surgul, Ulaanbaatar Hot.
- Moldabayeva, D. (2005). *XI-XIV. Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Tarihi*. Doktora Tezi. Ankara.
- Mongol Ulsiin Tüüh*. (1999). Ed. A. Oçir, Ç. Dalai ve diğeri. Cilt: 2, Ulanbaatar.
- Morgan, D. (1986). *The Mongols*. Oxford: Basil Blackwell.
- Oliver, E. E. (1888). The Chaghatai Mughals, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, Vol. 20, No. 1 (Jan., 1888), pp. 72-128 (57 pages). Erişim Adresi: https://www.jstor.org/stable/25208890?read-now=1&refreqid=excelsior%3Aa8390c3dea16f229659702134cae7010&seq=18#page_scan_tab_contents. Erişim Tarihi: 10. 03. 2019.
- Oppenheimer, F. (1997). *Devlet*, (A. Şenel, Y. Sabuncu, Çev.). Ankara: Engin.
- Orkun, N.H. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TTK.
- Ostrowski, D. (1998). The Tamma and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire, *BSOAS*. University of London, Vol 61, No.2.
- Oyunsetseg, D. (2014). Mongoliin Ezent Gurniy Gadaad Boldogin Mön Çanarig Şinjihü. *Mongoliin Ezent Gurniy Logistik Ba Zam Teever*. Olon Ulsiin Ediin Zasag Biznesiin Deed Surgul, Ulaanbaatar Hot.

- Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: TTK.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Cilt: I, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (2002). *Sino-Turcica: Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Ölmez, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt: 5, Sayı: 9, ss. 173-219.
- Ölmez, Z. (2013). Çağataycadaki Moğolca Sözcükler. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Cilt: 3, Ankara.
- Özbahar, İ-Elbinsoy, İ. (2017). *Modern Dönem İslam Ülkeleri*. Cilt: 3, İstanbul: Tire Kitap.
- Özbayraktar, A. (2017). Mahmud Tarabi İsyanı (1238). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı: 84, ss. 211-227.
- Özdemir, E. (2016). Sovyet Dönemi Kazakistan'da Komünist Partisi'nin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitime Etkisi. *İlk Kazak Tarihçisi Ermukhan Bekmukhanov'un Doğumunun 100. Yılı Münasebetiyle "Sovyet Tarih Yazıcılığı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri" Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. Ed. Abdulvahap Kara, Zeynep Yaman, İstanbul: TDBB Yayınları.
- Özdemir, H. A. (2011). *Moğol İstilası*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özgüdenli, O. G. (2018). İlhanlılarda Hükümdarlık Telakkisi ve Hükümdar Algısı. *MUTAD*, Sayı: 1 ss. 73-91
- Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: TDK.
- Özyetgin, A. M. (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara: Köksav Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2009). Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri, *International Journal of Central Asian Studies*. Vol: 13, Ed. Choi Han-Woo, Korea University Press.

- Özyetgin, A. M. (2019). Osmanlı Devleti'nin Kurumsal Yapısındaki Çingiz (Türk-Moğol) Tesiri. *Outlook For Mongolia-Turkey Relations*. Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Perlee, H. (1959). Gurvan Mörniy Mongolçuudın Aman Tüühin Möriig Möshgösön ni. *Tüühin Sudlal*. Ulaanbaatar.
- Petruşevskiy, I. P. (1968). The Socio-Economic Condition of Iran under The Ilkhans. *The Cambridge History of Iran, The Saljuk and Mongol Periods*. (Ed.) J. A. Boyle, Vol: 5, Cambridge University Press.
- Pürev, D. (2014). Çingisiin Mongol ba Dayarşil-Logistik. *Mongoliin Ezent Gurniy Logistik Ba Zam Teever*. Olon Ulsiin Ediin Zasag Biznesiin Deed Surgul, Ulaanbaatar Hot.
- Rısbay, K. (2001). *Kazakistan Respublikasının Tarihi*. Almatı: Sanat.
- Ringmar, E. (2016). The Mongol Khanetes. *In History of International Relations*. Lund: Open Book Publishers
- Roux, J.P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (A. Kazancıgil-A. Bereket, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J.P. (2004). *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, J.P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (L. A. Özcan, Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Samoiloviç A. N. (1939). Cucu Ulusunda Payza ve Baysaya Dair Ahmet Han'ın Basması Meselesi. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. Cilt: 2, ss. 53-64. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Saunders, J. J. (1971). *The History of the Mongol Conquests*. Pennsylvania University Press.
- Schurmann, H. F. (1956). Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century. *Harvard Journal Asiatic Studies*. Vol: 19, 304-389.
- Schaeder, H. H. (1980), Semerkand. *TDV. İA*, Cilt: 10, ss. 468-471.
- Sevim, A.- Merçil, E. (1995). Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür. Ankara: TTK.

- Sinor, D. (1975). On Mongol Strategy. *Altaistic Conference*. (Ch'en Chich-hsien, Ed.). Taipei-China.
- Smith, J. M. (1970). Mongol and Nomadic Taxation, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol: 30, Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts, 46-85.
- Somel, G. (2007). Moğol Devleti ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşlarında Liderliğin Rolü. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Kongresi Bildiriler Kitabı*. ss. 2839-2854, Ankara.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür (İlhanlılar Devri). 1220-1350*. (C. Köprülü, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Sumyabaatar, B. (2003). Çingis Haanı İh Zasgiin Heseg Shineer Oldov. *MUIISMHSSEŞB. XX.C; XXVIII kısmı*, Ulaanbaatar.
- Sümer, F. (1958). X. Yüzyılda Oğuzlar. *Ankara Üniversitesi DTCTFD*, Cilt: XVI, Sayı: 3-4'ten ayrı basım, Ankara: TTK Basımevi.
- Şahin, H. (2008). *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Şen, A. (2004). *Uigurische Sprachdenkmaler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Şen, M. E. (2012). Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han. *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, ss. 237-265.
- Şenel, A. (1982). *İlkel Toplumdan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: A.Ü. S.B.F. Basımevi.
- Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taneri, A. (1977). *Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tas, A.R. (1999). Hungarians and Europe in The Early Middle Ages. Budapest: Ceupres.
- Tas, A. R. (1991). *Introduction to Turkology*. Szeged.
- Taşığıl, A. (2001). Karahitaylar, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, s. 415.

- Taşağıl, A. (2005). Turkish-Mongolian Relation in The Early Period. *Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 13, Bişkek.
- Taşağıl, A. (2011). Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745). *Bellekten*, Cilt: 59, Sayı: 1, ss. 81-104.
- Taşağıl, A. (2012). *Göktürkler I-II-III*. Ankara: TTK.
- Taşağıl, A. (2012b). Türkistan. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 41, ss. 556-560.
- Tezcan, M. (2006). Kuşanlar, Akhunlar, Eftalitler. *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ankara: TTK.
- Tezcan, M. (2012). Paraların Işığında Türk ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız, Güneş Motifi ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara: AKDITYK.
- Togan, İ. (1984). Moğollar Devrinde Çin’de Ticaret ve “Ortak” Tüccarları. *Toplum ve Bilim*, Sayı: 25/26.
- Togan, İ. (2002). Çinggis Han ve Moğollar. *Türkler Ansiklopedisi*. Cilt: VIII, s. 235-255. Ankara.
- Togan, Z. V. (1931). Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt: 1, s. 19, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Togan, Z.V. (1941). *Moğollar, Çingiz ve Türklük*, İstanbul: Arkadaş Matbaası.
- Togan, Z. V. (1960). *Türk Türkistan*. İstanbul: Toprak Yayınları.
- Togan, Z. V. (1969). *Çengiz Han* (Kış Söğüş Ders Notları).
- Togan, Z.V. (1981a). *Umumi Türk Tarihine Giriş*: İstanbul: Enderun.
- Togan, Z.V. (1981b). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul.
- Togan, Z. V. (1985). *Tarihte Usul*. 4. Baskı, İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Tomar, C. (2000). İbnü’-Fuvati. *TDV. İA*. Cilt: 21, ss. 47-49.
- Toprak, Z. (1992). Popülizm ve Türkiye’deki Boyutları. *Tarih ve Demokrasi-Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan*. İstanbul; Cem Yayınları

- Tumen, D. (2013). Antropology of Archaeological Populations from North East Asia.
Erişim Adresi:
https://web.archive.org/web/20130729140858/http://user.dankook.ac.kr/~oriental/Journal/pdf_new/49/11.pdf Erişim Tarihi: 15.07.2019.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. 2. Baskı, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi.
- Turan, O. (1994). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*. İstanbul: Boğaziçi.
- Turner, B.S. (2014). *Klasik Sosyoloji*, (İ.Çetin, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Uyar, M. (2009). İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler. *Gazi Üniv. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: XXIX, ss. 437-447, Ankara.
- Uyar, M. (2015). Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine. *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, ss. 211-233, Ankara: Hel Yayınları.
- Vernadsky, G. (2015), *Ruslar ve Moğollar*. (E. B. Özbilen, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Vladimirtsov, B.Y. (1995). *Moğolların İçtimai Teşkilatı*. (A. İnan, Çev.). Ankara: TTK.
- Weatherford, J. (2019). *Cengiz Han*. (S. Karakale, Çev.). İstanbul: Kronik.
- Weber, M. (2017). *Bürokrasi ve Otorite*. (H. B. Akın, Çev.). Ankara: Adres.
- Weber, M. (2018). *Sosyolojinin Temel Kavramları*. (M. Beyaztaş, Çev.). İstanbul: Yarın.
- Yıldırım, K. (2013). Juan Juan Adı Üzerine. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. Sayı: 28, İstanbul.
- Yıldırım, M. (2013). Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve Meritokrasi. *C.B.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2. Manisa.

- Yılmaz, B. (2018). Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'a Atfedilen Güven ve Sadakat Vurgusu. *Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ss. 1571-1578, Ulanbatur.
- Yılmaz, B. (2019). Türkistan'daki Moğol Fütuhatının Temelleri. *Türkiye-Moğolistan Diplomatik İlişkilerinin 50. Yılı, Türk-Moğol Araştırmaları Çalıştayı, 08 Mayıs 2019, Ankara*.
- Yılmaz, F. (1996), *Buhara, Semerkand ve Neseף Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum.
- Ying-Shih Yü (2017), Hsiung-nu, (S. Esenbel, Çev.). Erken İç Asya Tarihi, (D. Sinor, Ed.). İstanbul: İletişim.
- Yuvalı, A. (1988). Yakındoğu Üzerindeki Moğol Tesirleri, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, ss. 63-74, Samsun.
- Yuvalı, A. (1996). Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri. *Erciyes Üniversitesi, XIII. Ve XIV. Yüzyılda Kayseri'de Bilim ve Din Sempozyumu*, Cilt.6, ss.59-64, Kayseri.
- Yuvalı, A. (1997). *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Kayseri: Erciyes Ün. Yay.
- Yuvalı, A. (2017). *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Zeydan, C. (2012). *İslam Uygarlıkları Tarihi*. (N. Gök, Çev.). Cilt: 2, İstanbul: İletişim.

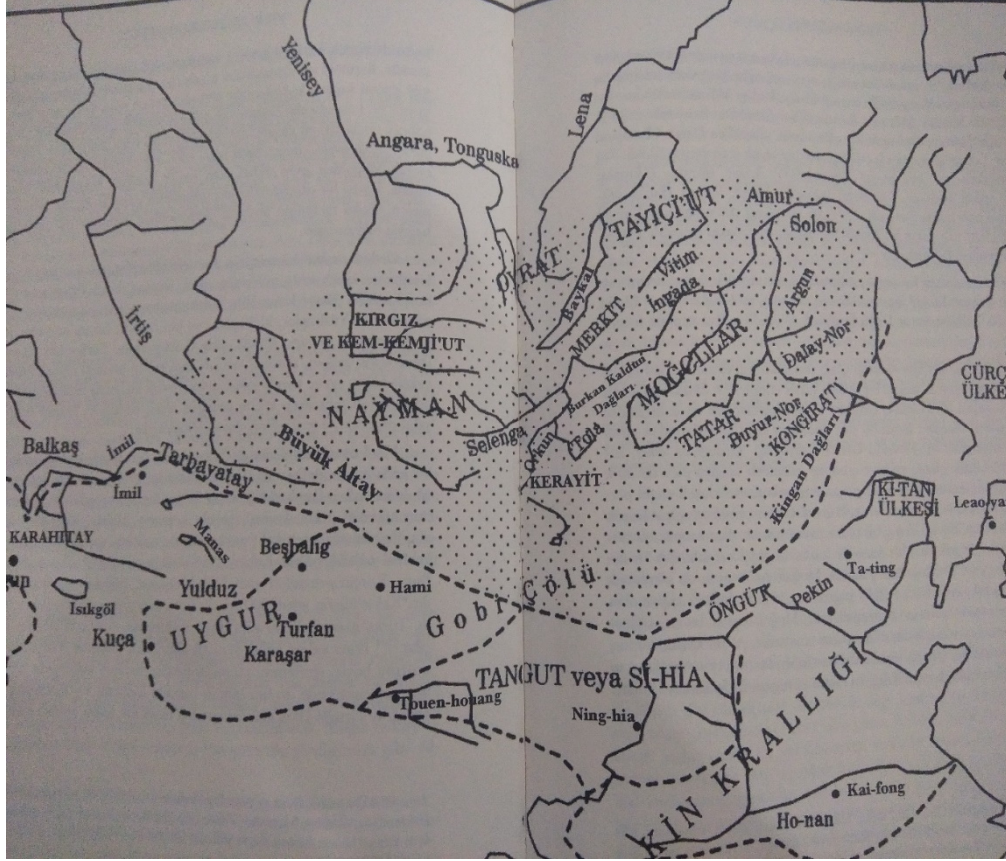
EK 1: HARİTALAR

Harita 1

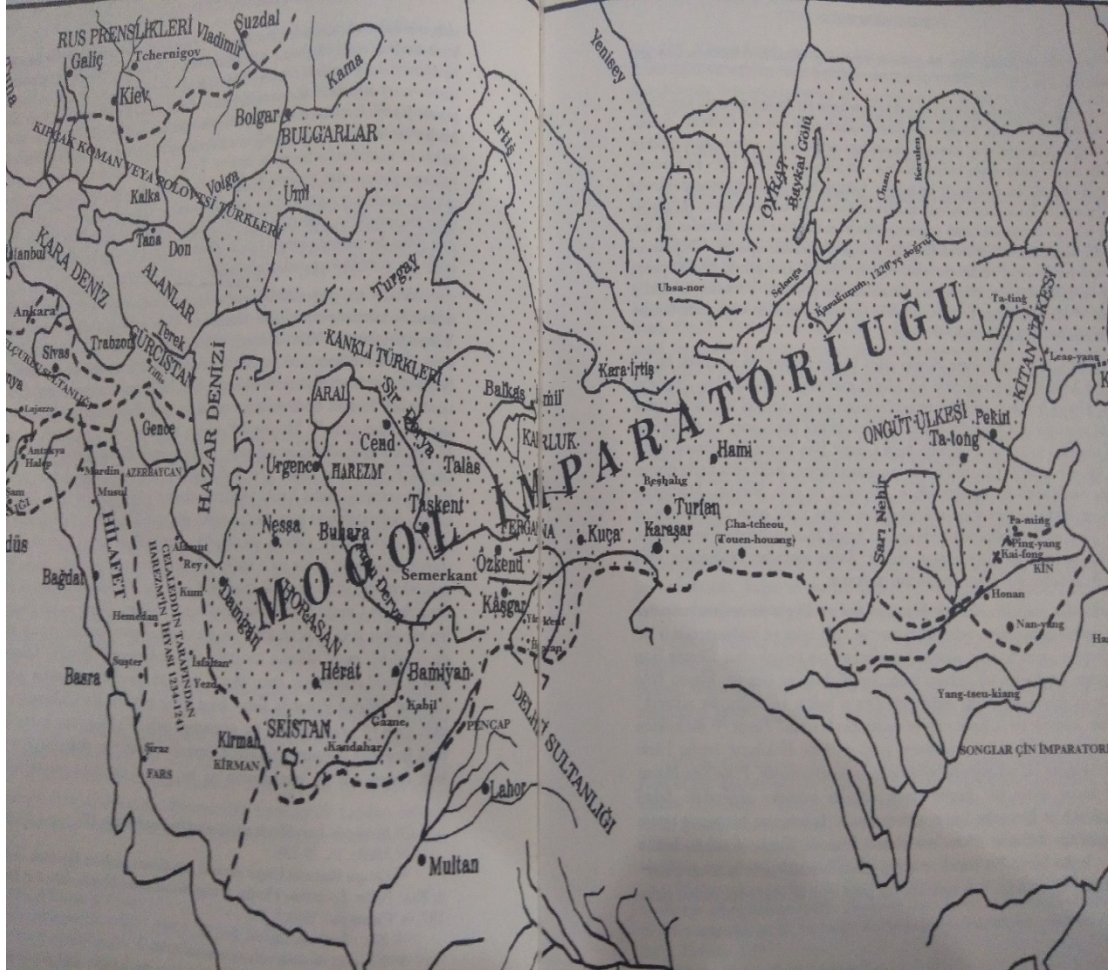
XIII. Yüzyıl başlarında Harzemşahlar ve Karahitaylar
(Grousset, 2015, s. 176-177)

Harita 2

1207'ye doğru Cengiz Han'ın hakimiyeti
(Grousset, 2015, s. 232-233)

Harita 3

1230'a doğru Moğol İmparatorluğu
(Grousset, 2015, s. 260-261)

Harita 4

1230-1365 yılları arasında Çağatay Hanlığı
(Grousset, 2015, s. 340-341)

EK 2: MİNYATÜRLER**Minyatür 1**

Cengiz Han'ı tasvir eden bir minyatür (Derviş Mehmed, *Sübhâtü'l-ahbâr*, Österreichische Nationalbibliothek, Cod AF, nr. 50, vr. 11^a)

Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, s. 376.

Minyatür 2

Tourul'un huzuruna çıkan Temuçin
Camiü't Tevarih, Cilt: 4. s. 626.

Minyatür 3

Temuçin'e Cengiz Han ünvanı verilirken. Oğulları Cuci ve Ögödei (Solda)

Camiü't-Tevarih Cilt: 4. s. 610.

Minyatür 4

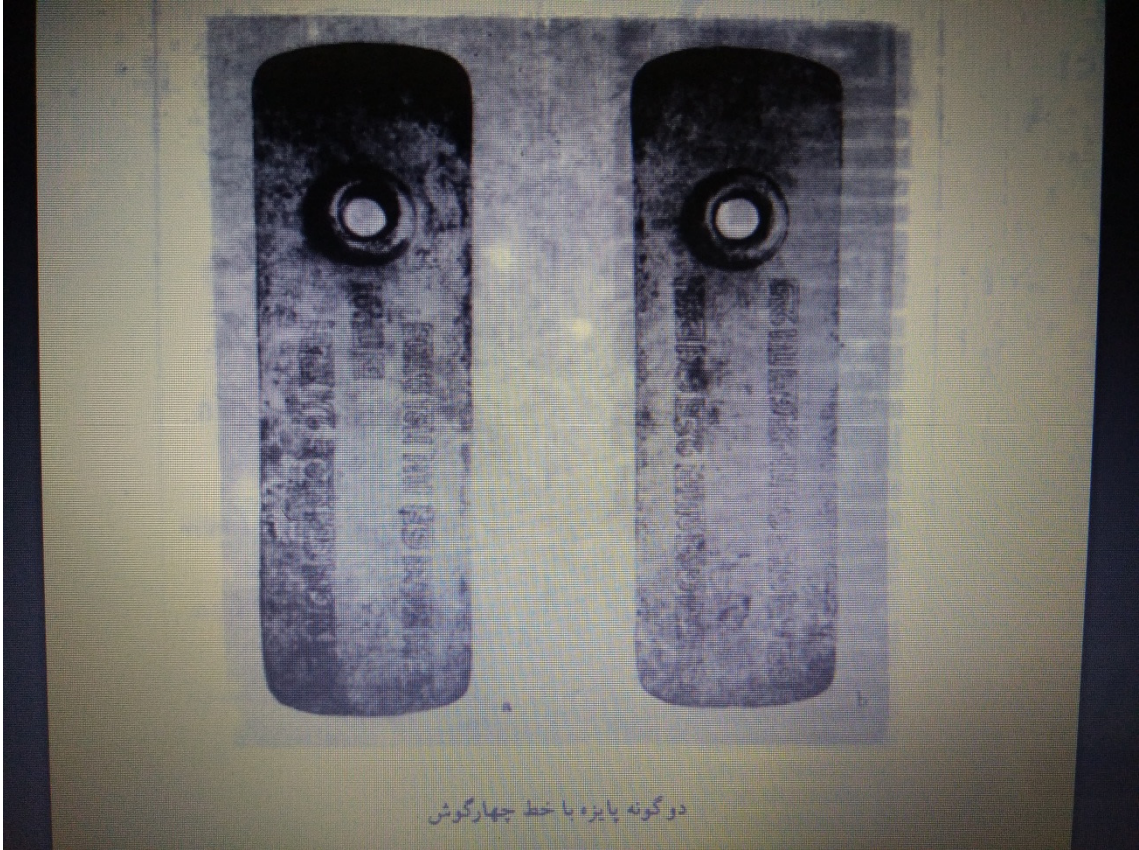

Moğollardan kaçan Celaleddin Harzemşah'ın İndus Nehri'ni geçişi

Camiü't-Tevarih, Cilt: 4, s. 616.

EK 3: RESİMLER**Resim 1**7.8
70**Çağatay Hanlığı Parası****Erişim:**<http://coin-identification.com/islamic-world/chagatai/8334>**Erişim Tarihi:** 20.09.2019.

Resim 2

Moğol hanlarının verdiği Payzalar
Camiü't-Tevarih, Cilt: 4, s. 563

EK 4: EXTENDED ABSTRACT (İNGİLİZCE GENİŞ ÖZET)

Among subjects regarding history of Middle-East, Genghis Khan and the Mongols are the most important ones. However, there is serious inconsistency between information given about the Mongols and evaluations made by the means of such information. The most important thing about this issue is related to using the sources. Reasons such as; one-way source usage and being not able to comprehend the language of the existing sources led to; negative – positive evaluation or interpretation of the issue or even obligation of ignoring the subject matter. Thus, Genghis Khan will not be considered as a person other than a hero or dajjal sent from the hell and approximately four centuries of Mongol domination may not have an identical name.

Mongol domination has a different feature than the colonialism conducted by imperial powers witnessed in the history. In the colonialism conducted by the civilisations such as; Egypt, Mesopotamia, China, Macedonia, Persia or Roma; there was a system of colonialism in which the primitive is colonized by the civilised. The issue in Mongolian imperialism was just the opposite. For this reason, we believe that the Mongolian dominance which is registered in the records as “invasion” is a wrong identification. And what is worse, Mongols are shown as “barbarian, sewage, blood sucker and perturber”.

In order to start our thesis in the beginning of Mongolian Dominance which is 1220, we chose to handle the issue from its origin. Namely, we choose to start from the beginning of the Mongols in the first part. To do this, we handled the political history of Mongols which are ignored as not having a history before Genghis Khan or are told as if they constituted their state first time in the history in the year 1206. Afterwards, we tried to explain institutional, ideological and social components to help such a gigantic empire to survive.

In the second part, we tried even temporarily to prove the existence of Mongols in Turkistan centuries before and we attempted to determine political, financial and cultural status of the region before Mongolian Conquest in 13th century. We used sources regarding Kharzem Shah State primarily.

In the third part on the other hand; we focused mainly on Mongolian dominance in Turkistan. We first explained reasons of the conquest and how it is realised. We also tried to explain; the attitude of Mongols towards cities that resisted and calm attitude towards cities with no resistance as well as respect paid by them in racial and religious aspects. Due to the fact that

the period where Chagatai Khanate dominated was a late period, our understanding of first phase of the Conquest is the period until the death of Mengu Khan which is the period of Central Khanate. Information regarding the period after this period is obtained from sources regarding Chagatai Khanate.

One of the interesting occasions in our study is that, information obtained from fewer amounts of sources dating back to Chagatai Khanate was either wrong or generic. We observed that, general approach of recent studies to Chagatai Period in Turkistan is that there has never been a positive development in this period. It will be unjust to suppose that; reforms and developing civilisation in Persia after the first years of conquest following the destruction didn't exist in Turkistan; which has cultural centres such as Samarkand and Bukhara nearby this region.

In our thesis, while focusing on; administrative, juridical, military, financial and cultural transformation in Turkistan of Central Khanate period, we also tried to explain whether Mongolian dominance with un-foreseen results is an invasion or a conquest in terms of Turkish World. In fact, this is the proof of "conquest" theory by Zeki Velidi Togan.

We know that the Mongols, to whom historical and geographical conditions didn't mercy, are prompt in action to adopt culture and civilisation when they had the opportunity. The reason was that the Mongols gathered around a genius such as Genghis Khan and they had the practical knowledge to get through difficulties. The conditions of life necessitate it. Thus, this practicality of knowledge provided them to make the best use of the people masses they captured. At the same time, they benefited the internal clashes between the people masses they rule and they caused new ethnical identities to emerge. It means they will easily prevent a common resistance to be formed against them. Genghis Khan used this experience while combining Mongolian Clans together (Golden, 2017, s. 302).

It is necessary to approach resources of Mongolian history very carefully. It is required to discriminate objective approaches from the subjective ones. As the subject is related to Turkistan, it gets more complicated. It should be kept in mind that, even in *Jami'u't-Tawarikh* - one of the most important sources of Mongolian History, the source is full of rumours explained by the author of others which the author doesn't want be kept accountable for. What is more, this work is a milestone in historiography. However, taking Gumilev's

intuitional historiography tradition into consideration can be an alternative method. His main thesis of history is not a documentric but historiographic.

According to Michal Biran (2019, s. 12), Genghis Khan has a reputation of “Respectful Father” both in Muslim and non-Muslim world. Although “blood shedding Mongols and Genghis Khan” figure changed after they are interested in Islam, it wasn’t durable. The effectiveness of Genghis Khan’s “Respectful Father” figure endured as long as sons of Genghis dominated on world of Islam until the end of 19th century. Biography of Genghis Khan has become reference guide for Muslim states. It is always considered as a source of legitimacy for those who do and do not descend from him. It is seen that Genghis Khan and his Law opened new horizons within the framework of intellectual accumulation in Islamic world. Thus, Genghis Khan figure is distanced from being mentioned about destruction, and kept on as a source of foundation and source of inspiration for nations and reached to our day in that regard. As it is understood that the most important legacy is increased level of prosperity, it is seen that ideological obstacles can be defeated.

The common point of almost all developments about civilisation is that they derive from a miserable life. Even Europe who is representative of civilised world today made it through misery and developed. The lands where Islam emerged were full of misery before Mohammed. However, every development has dialectic dependence. Collapse of a country was a reaction from the inside. First signs of collapse of shining Europe were two world wars. Signs of collapse of shining world of Islam were sectarian conflicts from the inside and political discriminations. Maybe, Genghis Khan never uttered a sentence like “I am a punishment from the god to you”; it was made up by Islamic authors who cannot identify political and cultural corruption of the period.

When it is considered that Turkistan is the region where; Mongolian Empire could dominate the longest period in terms of culture and administration as well as being the last region that Mongolians lost power, it can be seed that this issue cannot be explained merely by coincidence. Apart from being a region where migrants and settled groups live in harmony, Turkistan acts as the centre of East – West trade and cultural flow. If the Mongols were not aware of this fact, they would not permit the area to be governed by its own considerations. It won’t be possible to keep a region with bad-treatment which is obtained by bad-treatment. For this reason, starting by Genghis Khan, his successors paid their actions knowing this

reality. The result of this policy is a Turkization and Islamization. The resulting political, financial and social view is identified with the term “Mongolian Peace”. If we assume that the ones who were successful in this were barbarian Mongols, we need to renew our information about the Mongols.

Subject, Objective and Method of the Thesis

Apart from prioritising developments to take place in Turkistan under Mongol domination and transformation, we will try to clarify the situation of the region before Mongols. By so doing, we will have a better picture of how the cultural heritage which has assumed to be created has collapsed as well as a new evaluation will be made regarding who the Mongols are.

The question of what is the role of such a group of people which is identified in almost all of the historical resources as “barbarian migrants who are programmed only to destruction” has in abovementioned development and transformation reveals that we do not know Mongols enough. Although it is difficult to add new things about Mongols, we believe the information that exist about them need to be re-interpreted. For this reason, first part of our thesis is dedicated to determine what concept as origin and group of people they used as a foundation in order to reveal in the stage of history. This way, if not with the name Mongol, we will trace their existence under the rule of former empires. For the first part we have designed, sources of Mongol and China are mainly used. As we do not have the qualification to scan Chinese records, we chose to search for their translation or criticism instead.

Another issue we focused on in this study is; what amount of information we have regarding Turkistan prior to Mongol conquest which is claimed by many to undergone an invasion and a total destruction in terms of politics, finance and culture. By the means of determining which phases the civilisation that is claimed to collapse is gone through and constituted, and in which phase it was at the highest; we would be making a more objective evaluation about the situation following the Mongol conquest. Second part of our thesis is dedicated for this subject. In order to do that, we needed to scan governmental sources and researches to include data concerning cultural heritage in the region. The data obtained revealed that there has been political, cultural and financial chaos in the region since 10th Century. The issue which is refrained openly by Turkish – Islamic sources is that; rare information about

negative conditions created by years of Turkmen migrations towards the west is found in the sources of Islamic geographers.

In the third part, we tried to prove our thesis that “*the phenomenon which is known as Mongolian Invasion is not dealt with extensively and objectively*”. The person to shed light into this study has been Zeki Velidi Togan without any question. The reason for this is that; this thesis is considered as “*an issue which need to be dealt with extensively and objectively*” mentioned in the masterpiece called “*Introduction to General History of Turks*”. As the subject is directly linked to Chagatai Khanate based on its historical and geographical borders, we need to study the main sources and researches in this field. However, the most significant reason why Mongol dominance is recorded as a total destruction and decline is the scarcity of sources regarding this subject. Although there are many negative and marginal sources about military violence period, there is a few amount of source that we can obtain information regarding institutional and cultural transformation following the invasion. Besides, apart from main sources of Chagatai Khanate, we tried to re-read the sources including the information about four nations. To do this, we chose to focus our investigation on Persian sources which include the most comprehensive information about the Mongols. Some of these sources were in Turkish and for not-yet translated ones, we had to travel to Iran to obtain those sources. In our travel to Iran, we both reached the Persian versions of these sources and had the privilege of entering governmental archives in Tehran. We also obtained information about architecture regarding Ilkhanid period.

Without dividing our thesis to needless amount of sub-titles, we tried to explain under main titles in unity of subject. Due to the scarcity of direct sources, we need to increase the number of indirect sources. As we mentioned at the beginning, we do not try to show the Mongol violence in Turkistan as an innocent one. By having a deep understanding of transformation in 13th and 14th Centuries, we tried to discriminate between the barbarians and the civilised. By so doing, we hope that Mongols who are removed from the development of history of Turks and marginalised could be put in the centre of history of Turks again.

ЕК 5: ТОВЧЛОЛ (MONGOLCA ÖZET)

ЕЫЛМАЗ, Билэн. *Монголчуудын Туркистан дахь байлдан дагуулал ба үр дүн (13-14 зуун)*, Докторын судалгааны ажил, Анкара, 2019.

Энэхүү судалгааны ажил нь Монголын захиргаан дахь Туркистаны өөрчлөлт тухай юм. Чингис хааны удирдлагаар дэлхийн түүхийн таванц гарч ирсэн Монголчуудыг исламын түүхэн эх сурвалжуудад ерөнхийдөө соёл иргэншлийг үгүй хийсэн хэмээн буруутгажээ. Эдгээр түүхэн эх сурвалжуудад тулгуурласан орчин үеийн түүхийн судалгаануудад дундад зууны бүхий л байлдан дагууллын дотоод мөн чанар, агуулгыг анхааралгүй ирсэн. Энэ бүхний үндсэн нь хэдэн зууны турш үргэлжилсэн нүүдэлчид ба суурин иргэд хоорондын дайн юм. Гэхдээ энэ удаа нүүдэлчид ялалт байгуулсан ба нүүдэлчид зөвхөн хэрэгцээтэй зүйлсээ дээрэмдэж аваад эргэж буцаагүй нь онцлог байв. Тэд албан ёсны захиргааны систем байгуулж, хууль ёсыг хэрэгжүүлсэн. Нүүдэлчдийг нэгтгэх хүчин зүйл нь зөвхөн угсаа нийтлэг биш байв. Дундын эрх ашиг нэгтгэж байжээ. Элбэг баян амьдрал хүсэж байв. Дээд хүчийг Тэнгэрээс авдаг, харазматик удирдагч мөн байсан. Тэд эцэг өвгөдийнхөө нэгэн адил эд баялгийн эх сурвалж болсон Хятадруу довтолсон. Иймэрхүү довтолгооныг өмнө нь олон удаа давтан хийсэн туршлагатай ч богино хугацаанд амжилттай хийхэд амаргүй байв. Эд баялагийн гартаа оруулж чадахгүй бол түүнийг тэтгэгч судаснуудыг гараа оруулах нь илүү ухаалаг байж ч магадгүй. Энэ л шалтгаанаар энэ удаагийн бай нь Туркистан болжээ. Тус бүс нутаг Ази болон Европ хоорондын худалдааны замын гол зүрх болж байсан бөгөөд тэнд улс төрөөс илүүтэй эдийн зсагийн тогтсон систем байсан юм. Гэхдээ эд баялаг томоохон картелүүдийн гарт төвлөрч элбэг баян амьдрал нийгмийн бүх хэсэгт хүрэлцээгүй байв. Тухайн бүс нутаг, нийтийн дарлалаас зугтаачдын хувьд хоргодох газар болсон учир олон угсаатны бөөгнөрлийг бий болгож, түүнээс үүдэлдтэй асуудлууд өдрөөс өдөрт нэмэгдэж байсан юм. Баруун хэсэг шашин хоорондын зөрчилтөй байхад зүүнтэй Хар Хятанчуудын мусулманчуудын эсрэг эхлүүлсэн түрэмгийлэл үргэлжилж байв. Монголчууд ийм л нөхцөл байдлын дор Туркистанруу оржээ. Байлдан дагуулалын ихэнх хэсэгт томоохон эсэргүүцэлтэй тулгарсангүй. Эсэргүүцэл үзүүлж, хохирол учруулсан хотууд нь ихэвчлэн томоохон худалдааны эздийн эзэмшлийн хотууд байсан нь анхаарал татдаг. Эдвэн сүйтгэсэн хотуудын хажууд нь шинээр дахин байгуулсан, бүс нутгийн нийгэм соёлын байдлыг сайн мэддэг удирдагчдыг томилсон, эзлэн авсан бүхий л газар нутгийг хурдтай

харилцаа холбооны сиситемд холбосон зэрэг нь Туркистан дахь Монголын ноёрхолыг жирийн нэг эзлэн түрэмгийлэл байгаагүй бөгөөд төлөвлөгөөт, хөгжил цэцэглэлтийг авч ирсэн байдан дагуулал байсны гэрч баримтуудын нэгээхэн хэсэг юм.

Түлхүүр үгс

Монголчууд, Чингис хан, Туркистан, Өөрчлөлт, Эзлэн түрэмгийлэл, Байдлан дагуулал, 13-14-р зуун.

MOĞOLLARIN TÜRKİSTAN FETHİ VE SONUÇLARI (13-14. Yüzyıllar)

ORIJINALLIK RAPORU

%4

BENZERLIK ENDEKSI

%4

İNTERNET
KAYNAKLARI

%1

YAYINLAR

%1

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1

tarihtarih.com
İnternet Kaynağı

<%1

2

www.turuz.info
İnternet Kaynağı

<%1

3

docplayer.biz.tr
İnternet Kaynağı

<%1

4

issuu.com
İnternet Kaynağı

<%1

5

archive.org
İnternet Kaynağı

<%1

6

edoc.site
İnternet Kaynağı

<%1

7

tengriciturkiye.blogspot.com.tr
İnternet Kaynağı

<%1

8

sosyolojisi.com
İnternet Kaynağı

<%1